

చారిత్రక శ్రీశైలముపై అభిప్రాయములు

లిఖిత చరిత్రకు పూర్వంనుంచి అనాదిగా ప్రఖ్యాతిగాంచిన ప్రదేశము శ్రీశైలము. భారత భూఖండములో ఏచోటును గురించి చెప్పినా అది శ్రీశైలానికి ఉత్తరమనో, దక్షిణమనో, ఈశాన్యమనో నిర్దేశితమగుతూ వస్తూవున్నది. ఎన్ని శతాబ్దాలనుంచో అటువంటి ప్రదేశమునకు సంబంధించిన తగిన చారిత్రక ఆధారములతో కూడిన విశేషములను తెలిపిన ఈ గ్రంథము చాల విలువైనది. అనేక వంశముల రాజులూ అనేకతరముల కవులూ యాత్రీకులూ శ్రీశైలాన్ని గురించి చెప్పిఉంచిన విషయములను ఇందు పొందుపరచి మిక్కిలి వైవిధ్యముగల ప్రమాణ గ్రంథాన్ని మనకు అందించి కృతకృత్యులయినారు శ్రీ కొడారి లక్ష్మీనారాయణ.

ఆంధ్రప్రదేశ్ నవంబర్ 19-1987

READABLE NARRATIVE

The author has culled titbits of information from various sources and succeeded in weaving it into a readable historical narrative. It contains a mine of information about the noted pilgrim centre and its picturesque environment. Till a few years ago the place was almost inaccessible what with wild animals and difficulties of ascent. Nowadays there is a regular bus service to Srisailem which is a boon to the Saivites and other visitors who have faith in Malikarjuna and Bhramaramba. By the way the author was felicitated for his historical research by the Andhra Pradesh Government a couple of years ago with a purse and two shawls.

D. S. M.

The Indian Express-

Sunday Standard D. 1-9-'68

A part of the Review on the author's book

జనవరి 1972

రెండవ కూర్పు

వెల : రు. 10-00

శ్రీ శారదా ప్రెస్, తెనాలి-2

కాపీరైటు రిజర్వ్ చేయబడింది

ప్రతులు : 1000

చారిత్రక శ్రీశైలము

1. శ్రీశైలనామ విచారణ

శ్రీశైలము కర్నూలుజిల్లాలో నందికొట్టూరు తాలూకాలో నల్లమల పర్వత మునుపై నున్నది. 18 దిగ్గజులు 12' ఉత్తర అక్షాంశలోను 78 దిగ్గజులు 5' తూర్పు రేఖాంశలోను ఈ ప్రదేశమున్నది. ఇది కృష్ణదేవరాయమున నొక లోయలో నున్నది. గౌతమీపుత్ర శాతకర్ణి (క్రీ. శ. 117-142) అను ఆంధ్ర శాతవాహనరాజు తన శాసనములో శ్రీస్థానమున పేర్కొనెను. కాని అది శ్రీశైలముకాదు. శాతవాహనరాజుల అనంతరము ఆంధ్రభూమిలో కొంతభాగము క్రీ. శ. 3 వ శతాబ్దమున కాలించిన ఇక్ష్వాకురాజులు తమ శాసనములలో గుంటూరుజిల్లాలోని శ్రీపర్వతమును పేర్కొన్నారు. వీరే శ్రీపాద్విత్తయులు. 18 శాసనములు వీరివి కలవు. వీరి రాజధాని విజయపురి అని పేర్కొనెనది. ప్రఖ్యాత బౌద్ధమతాచార్యులు 'నాగార్జునుడీ' పర్వతము మీదనే వసింది. గొప్ప ప్రయోగశాలలను, విశ్వవిద్యాలయమును స్థాపించుటచేత దీనికి నాగార్జునకొండయున పేరు గలదు. కనుక శ్రీశైలము వేరు, శ్రీపర్వతము వేరు అని తెలిసికొనవచ్చును.

శ్రీశైలము గొప్ప శైవక్షేత్రము. శ్రీశైలము, ద్రాక్షరాసుము, కాశేశ్వరముల మధ్యప్రదేశమున 'త్రలింగ'యని పేర్కొనిరని ఈ పదమునుండియే తెలుగు భవిర్భవించిన దని కొందరు శంకితులు వ్రాసిరి. ప్రతాపరుద్రుని ఆస్థానకవి 'విద్యానాథుడు' ప్రతాపరుద్ర యశోబాషణమున దీనిని పేర్కొనెను. అప్పకవి కాశేశ్వరమునకు బదులు 'కాశహస్త' యని పేర్కొనెను ఈ నిర్ధారణకు మారు చారిత్రకాధారములు లభ్యము కాలేదు. మొత్తముమీద శ్రీశైలమునకు పడమర కర్ణాటక దేశముండుటచేత, తూర్పున తూర్పునాడు అనుపేరుతో తెలుగు దేశముండుటచేత, దక్షిణమున తమిళ లేక ద్రవిడ దేశముండుటచేత ఆయా భాషా రాష్ట్రములను శ్రీశైలము పొలిమేరగా నున్నట్లు కాన్పించుచున్నది. సమతలముగా నున్న శ్రీశైలము తూర్పు పడమరలు మూడు మైళ్ళు, ఉత్తర దక్షిణములు ఆరు మైళ్ళుండును. ఇదటి ప్రకృతి సౌందర్యము, దృశ్యములు, వాగులు, కొండలు, అడవి, పక్షులు, మృగములు మున్నగు వానిని జూచిన కన్నుల పండువుగా నుండును.

దీనికి 'సిరిగిరి, శ్రీగిరి, శ్రీపర్వతము, శ్రీశైలము,' మున్నగు నామములు గలవు. ఆంధ్రము, సంస్కృతము, కన్నడము, తమిళభాషలలోని గ్రంథజాలములో దీని ప్రశంస గలదు. శ్రీ అనగా సంపద (Wealth). శైలము అనగా పర్వతము, (Mount) కనుక శ్రీ పర్వతము అనగా సంపదగల పర్వతమని (Mount of wealth) చెప్పవచ్చును. ఆ సంపద ఏమిటో తరువాత విచారితము. శ్రీ. శ. 1313 లోని ఒక శాసనమునుబట్టి దీనికి శ్రీశైలాన (శ్రీశైలము) అని పేరున్నట్లు కాన్పించును. మహేశ్వరులు 'శ్రీశైలానము' (శ్రీశైలము) పైన నివసించిరని యున్నది. మైసూరులోని కదంబరాజుల తాల్గండి శాసనములో మొదటిసారిగా శ్రీశైలముపేరు గాన్పించుచున్నది. ఈ శాసనము శ్రీ. శ. 6 వ శతాబ్దినాటిది. దీనినిబట్టి శ్రీశైలము క్రిందవరకుగల అరణ్యములు అతనిపాలనలో గలవని తెలియుచున్నది. అంతకు పూర్వమే శ్రీ. శ. 5 వ శతాబ్దిలోని 'త్రిలోచన పల్లవుడు (ముక్కంటి కాడువెట్టి) శ్రీశైల పర్వతమునకు ఆగ్నేయభాగమున అరణ్యమును చేదించి, నివాసయోగ్యమగు ప్రదేశముగజేసి, బ్రాహ్మణాగ్రహారముల నెలకొల్పెనని, తరువాత చోళులు వీరి నణచి, ఆక్రమించిరని చరిత్రలు నుడువుచున్నవి. శైవకవియైన పాల్కురికి సోమన (శ్రీ. శ. 14 శ.) తన 'పండితారాధ్య చరిత్రము' లో 'కర మొప్పు దక్షిణ శైలానమనగ' అని పేర్కొనెను. దీనికి 'మల్లిపురము, మల్లికాపురము, మల్లికార్జునపురము' అను పేర్లుకూడ గలవు. 'ఇది శైవులకు ముఖ్యకేంద్రమని, ఆంధ్రదేశములోని కర్నూలు జిల్లాలోగలదని, 'తేవరం' పద్యములలో నిది 'తిరుప్పారుప్పరం' (శ్రీపర్వత) అని పేర్కొనబడినదని విద్వాంసులు వ్రాసినారు*. 'తేవరం' (దేవహారము) అను తమిళ గ్రంథములో అప్పర్, సుందర్, సమ్మందర్ అను వారు శ్రీశైలమును గూర్చి గానముచేసిరి. వీరు గొప్ప శైవభక్తులు. వీరితోబాటు 'శిరుతోందార్' అను శైవభక్తుడుకూడ ఆ కాలమున ప్రసిద్ధిగాంచెను. 'తేవరం' అను భక్తికావ్యము. శ్రీ. శ. 6, 7 శతాబ్దాలనాటిది.

ఆదిమ పల్లవరాజులు శైవులు. తర్వాత వీరు శైవులుగా మారి కంచిలో శైవాలయముల గట్టించిరి. పల్లవరాజు సింహవిష్ణుకుమారుడు 1 వ మహేంద్ర

* N. Subrahmanya - South Indian Temple Inscriptions I Sri Sailam - "The place, a famous pilgrim centre for the Saivites, is in the Kurnool District of Andhra State. This is referred to as Tirupparupparam (Sri parwata in the Tevaram Hymns)".

వర్మన్ (క్రీ. శ. 500-630) ఆదిలో జైనుడు. కొండలు తొలిపించి గుహావిహారముల నిర్మించి జైనయోగులకు నివాసయోగ్యములుగాజేసెను. ఈయన కందుచేత 'చైత్యకారి' యను బిరుదుండెను. 'అప్పార్, సంబందార్' అను శైవయోగులు జైనుల నోడించి జైనమతము నణచుటయేకాక, మహేంద్రవర్మను శైవునిగా మార్చిరి. ఈరాజు శైవుడైన తర్వాత 'మత్తవిలాస ప్రహసనము' అను గ్రంథమును రచించి అందు రాపాలికుల పాశుపతుల విమర్శించెను. కనుక ఈ శైవయోగులు శ్రీశైలమును గూర్చి గానముచేయుటచేత శ్రీశైలమును దర్శించిరని చెప్పవచ్చును. 'కలైక్ కలంచీయం' అను తమిళ గ్రంథములో శ్రీశైలమును గూర్చి వ్రాయుచు దీనికి మల్లిపురమని మరియొక పేరు గలదని, నందిదేవరకు సంబంధించిన పురాణకథను పేర్కొనుచు, 'పరుప్పదనాదర్, పరుప్పదనాయతీ' ఈ కొండపైన గలరని, వీరినిగూర్చి 'మువ్వరం' పాడిరని 'తిరుపరుప్పదమ్' (శ్రీశైలము) అని దీనికి పేరు గలదని, ఇదియే మల్లికార్జునపురమని వ్రాయబడియున్నది*. తమిళభాషలో 'మువ్వరం' అను పేరు అప్పర్, సుందర్, సమ్మందర్ అనువారికి జెందును. 'మాణిక్యవాచకర్ అను మరియొక శైవభక్తుడు కలడు; రాని ఈయన 'మువ్వరం' అను వారిలో జేరడు. ఈప్రకారము క్రీ. శ. 5 వ శతాబ్దములో ప్రస్తుతము శ్రీశైలముని పేర్కొనబడు అరణ్య ప్రదేశముల త్రిలోచన పల్లవుడు (క్రీ. శ. 458-80) చేదించి బ్రాహ్మణులకు నివాసయోగ్యము తొనరించి బ్రాహ్మణుల కగ్రహారములుగా జేసెను. కావేరి పట్టణమును రాజధానిగా జేసికొని పాలించిన కరికాలచోళుడు ఈయననోడించి, ఆయన అధీనములోని రాజ్యమును లోబరచుకొనెను. అప్పుడు శ్రీశైలము చోళరాజులక్రింద నుండవచ్చును. పిమ్మట కదంబరాజులు శ్రీశైలప్రాంతమును స్వాధీనపరచుకొని అచటనేయుండి పల్లవ, బాణ, గంగరాజులపై దండెత్తిరని 'తాల్గండి' కాసనాధారమున జెప్పవచ్చును.

"Mayura Sarma made Sriparavata Region for the base of his operations against Pallavas"

కాతవాహనుల తర్వాత ఇక్ష్వకులు, బృహత్పలాయనులు, కాలంకాయనులు, ఆసంద గోత్రజులు, పల్లవులు, విష్ణుకుండిన వంశములవారు ఆంధ్రదేశములోని పేరు పేరు భాగముల బాలించసాగిరి. వీరిలో పల్లవులు, విష్ణుకుండిన వంశముల వారు ఉత్తర భారతవర్షమును బాలించిన వాకాటకులు, గుప్తుల బోలినవారు;

ఉభయులకు అనేక సామ్యములున్నవి బ్రాహ్మణమత ప్రచారము, సంస్కృత భాషావ్యాప్తి, యజ్ఞయాగాది కర్మకాండవ్యాప్తి ఉభయులలోను కలదు. ఇంకను బౌద్ధ, జైనమతముల విధ్వంసము కూడ పల్లవ, విష్ణుకుండిన రాజులవలన జరిగెను.

పల్లవరాజులు శ్రీ శ. 200-630 వరకు 21 మంది పాలించిరి. ఇందులో 'శివస్కందవర్మ' అంధ్రదేశమును జయించెను. వీరికాలములో బౌద్ధారామములు పోయి హిందూదేవాలయములు వెలసెను. విష్ణుకుండిన రాజులు మొదట త్రికూటము, మలయాద్రి. ధన్యకటకములలో నుండి, బలవంతులై వేంగి నాక్రమించిరి. వీరు శైవులై ఆలయ నిర్మాణమునకు గడంగిరి. విష్ణుకుండినులకు బూర్వము అంధ్రలో బౌద్ధుల ఉపయోగార్థము, గుహావిహారములు, స్థూపములు, సంఘారామములు నిర్మించబడెను అత్యద్భుతమైన బౌద్ధలలిప్సము అనేకచోట్ల వెలసినది. శ్రీ. పూ. 300-శ్రీ. శ. 300 వరకు బౌద్ధమతము అంధ్రదేశములో నుచ్ఛస్థితిలో నుండెను శ్రీ. శ. 420-611 వరకు 9 మంది విష్ణుకుండినరాజులు ధన్యకటకము రాజధానిగా జేసికొని పాలించిరి. వీరి శాసనములు 9 మాత్రము లభ్యమైనవి. ఈ శాసనములు ఈపూరులో 2, పోలమూరు, చిరుక్కల్లు, రామ తీర్థములలో ఒక్కొక్కటి లభ్యమైనవి. వీనిలో 'త్రికూట మలయాధిపతి' అని 'భగవత్ శ్రీ పర్వతస్వామి పాదానుధ్యాతవ్య' అని ఉన్నది. వీనినిబట్టి వీరు మల్లిఖార్జునస్వామి పాదభక్తులని శ్రీ పర్వతస్వామి వీరి ఇష్టదైవమని తేటతెల్లమగు చున్నది. విష్ణుకుండిన రాజగు 1 వ మాధవవర్మకాలమున ధన్యకటకము అను బౌద్ధస్థూపముగల ప్రదేశము అమరేశ్వరస్వామిగల అమరావతిగా మారినది. ఈ కాలమున శైవమతము రాజమతముగా మారినది. బౌద్ధజైనుల నణగచ్రొక్కుటకు కాలాముఖశైవులు విజృంభించిరి. కాలాముఖులకు బెజవాడ, అమరావతి ముఖ్య కేంద్రములై యుండెను. శైవులు కాలాముఖ మతముల స్థాపించి, మత ప్రచారము చేయుచు, ఉచిత విద్య, ఉచిత వైద్యము, ఉచిత భోజనము ఏర్పాటుచేసిరి.

విష్ణుకుండిన రాజులలోనివాడు 'విక్రమేంద్రవర్మ' శ్రీ. శ. 500-525 వరకు ఉండెను. చివరివాడగు 2 వ విక్రమేంద్రవర్మ (శ్రీ శ. 625-630) కాలమున చాళుక్యరాజగు పులకేసి దండయాత్రచేసి, విష్ణుకుండిన రాజుల నోడించెను. శ్రీ పర్వత దేవతారాధకులమని చెప్పుకొను ఈ విష్ణుకుండిన రాజులకాలములో, అమరావతిలోని బౌద్ధస్థూపము నాశనమాయెను. వీరు బౌద్ధ జైనులకు బద్ధవిరోధు

లని, ఆయామత నాశనమునకై వీరికాలమున సింహ పరిషత్తులు ముఖ్యనగరములలో నేర్పడినట్లు కాన్పించుచున్నది. కాలాముఖము శైవములోని, 'లకులీశములో' నొకశాఖ. కాలాముఖులు అమరావతి మున్నగుచోట్ల నుండి శైవమత ప్రచారమొనర్చిరి. వీరి సింహపరిషత్తు బెజవాడలో నుండెను. 2 వ అమ్మిరాజు తాదికొండ శాసనములబట్టి ప్రభుత్వరాశియను కాలాముఖ సన్యాసికి మూడు చతుశ్శాలలుగల ఒక మతము కట్టించెనని తెలియుచున్నది. రఃఖారు శాసనములలో గోవిందవర్మ (క్రీ. శ. 540-546) 'భాగవత శ్రీ పర్వతస్వామి పాదానుధ్యతన్య విష్ణుకుండినం మహారాజన్య శ్రీ గోవిందవర్మనాః-' అని పేర్కొనెను. విష్ణుకుండినరాజులు, వారి వంశమునకు శ్రీశైలస్వామిని కులదేవునిగా వర్ణించుకొనిరి. E I XVII శ్రీ పర్వతస్వామిన్ భక్తులమని యిందు పేర్కొనబడినారు. [Rise to Power in the 5th century A. D. as the worshippers of the feet of the holy Lord 'Sree Porwatha swamy established on Sree Parwatha'] మాధవవర్మ శాసనములలోగూడ 'భాగవత శ్రీ పర్వతస్వామి పాదానుధ్యాతాః' అని కలదు. (who meditates on the feet of the holy Lord of Sreeparvatha) వారు శ్రీ పర్వతస్వామి పాదముల నారాధించిరని తేలుచున్నది. వీరి వంశ వృక్షము చలాగున ఉన్నది.

1 వ మాధవర్మ :- (క్రీ. శ. 420-455) వాకాటకుల సాయమున ఆంధ్రను జయించి, వారి కుమార్తెను పరిణయమాడెను

దేవవర్మ :- (క్రీ. శ. 455-458)

2 వ మాధవర్మ :- (క్రీ. శ. 458-488)

1 వ విక్రమేంద్రవర్మ :- (క్రీ. శ. 500-525)

ఇంద్రవర్మ - గోవిందవర్మ :- (క్రీ. శ. 540-546)

3 వ మాధవవర్మ (క్రీ. శ. 546-611)

మించన భట్టారకుడు

2 వ మాధవవర్మకు సమకాలములో కంచిలో పల్లవరాజు త్రిలోచన పల్లవుడు (485-510) కావేరి పట్టణము రాజధానిగా కరికాలచోళుడు, హతాసి రాజధానిగా చాళుక్యరాజు విజయాదిత్యుడు పాలించిరి. త్రిలోచన పల్లవుడు ఉత్తరదేశమును, ఆంధ్రదేశమును జయించవలెనని తలచెను. పశ్చిమ చాళుక్య రాజగు విజయాదిత్యుని ఓడించి, సామ్రాజ్యవిస్తీర్ణతకు బ్రయత్నించుచుండెను. కరికాలచోళుడు ఆంధ్రదేశములోని రెండవ మాధవవర్మ కలసి త్రిలోచన పల్లవుని ఓడించి, అతని సామ్రాజ్యతృష్ణను ధ్వంసముచేసిరి. కావేరినది. కానకబద్ధునిట్లన 1 వ కరికాలుడు ఈయనయేయని కొందరు వ్రాసిరి; కాని అదిసరికాదు. ఇంకను మఱి కొందరు కరికాల చోళులు కూడ గలరు. పల్లవరాజుల శాసనములలో శ్రీవర్వతస్వామి పేరు కన్పించదు. కదంబరాజుల శాసనములలో శ్రీశైలము పేరు మూత్రమున్నది. కాన మల్లికార్జునలింగ ప్రస్తావనలేదు కనుక ప్రప్రథమముగా విష్ణులింగరాజుల శాసనములలో శ్రీవర్వతస్వామి పాదభక్తులమని యుండుటచేత వారే ఈ స్వామి అరంభకులుగా గాస్పించుచున్నారు. మరయొక విశేషమేమనగా పీఠి శాసనములలో 'మల్లికార్జునస్వామి' పాదభక్తుల మని ఎచటను తగులలేదు. కాన 'మల్లికార్జునస్వామి' పేరు శ్రీ. శ. 5 వ శతాబ్దములో నావిర్భవించినట్లు కాన్పించదు. దిష్ణులింగముల మొదటి శాసనములగు 'ఈవూరు' శాసనములలో 'శ్రీవర్వతస్వామి' పాద భక్తులమని ఉండుటచేత వారు శ్రీశైలములోని లింగము లేక స్వామి అనుగ్రహమున రహిత రాజ్యప్రాప్తిగల్గినదని భావించి ఆస్వామి అరాధనకు గడంగివని నేను ఊహించుచున్నాను. ఇది స్వయంభూదేవలింగమని, సోమనాథాది కేవులు పేర్కొనుటచేత, బహుశ యిది సహజముగా లింగారముగా నేర్పడి యుండుటచేత దీని పూజకు విషుకుండిన రాజులు అరంభించిరని తోచుచున్నది. పృథ్విలింగార్జున లింగమే ఈ లింగమని విద్వాంసుల అభిప్రాయము. రెనుది శ్రీ. శ. 5 వ శతాబ్ది నాటికి శ్రీశైలము మీద లింగము ఒకటేగలదని దానిని శ్రీవర్వతస్వామి అని పిలుచుండిరని, తర్వాత శ్రీ. శ. 6 వ శతాబ్దిలో సోమవంశరాజైన చంద్రగుప్తుని కుమార్తె 'చంద్రవతి' స్వామిని మల్లికార్జునములలో బూజించి, మల్లికార్జునమని పేరును వెలయించెనని, తన పేరుతో భ్రమరాంబ విగ్రహమును ఎవరో ప్రతిష్ఠించి రని చెప్పవచ్చును. గోవిందవర్మ (541-546) శ్రీవర్వతస్వామిని దేర్కొనుటచేత అప్పటికే లింగము గలదని చంద్రవతికాలము నాటికి ఆమె మల్లికార్జునములతో బూజించుటచేత, మల్లికార్జునస్వామి అని పేరు వచ్చినదని చెప్పవచ్చును. ఇంతకు శ్రీ. శ. 6 వ శతాబ్ది మధ్యకాలమునుండి 'లింగము' శ్రీశైలముమీద కలదని చెప్ప

వచ్చును. బౌద్ధులు స్థూపములు నిర్మాణముచేసి పవిత్ర స్థలములుగాజేసి వానిని బూజించుచుండిరి. ఈ స్థూపములు లింగాకారముగా నుండుటచేత కాలాముఖ శైవులు కూడ లింగాకారముగా రాళ్ళనుతెక్కి వానిని స్వామిగా బూజించసాగిరి. ఇట్లు బౌద్ధులస్థూపముల ననుకరించి, శైవులు లింగముల చేయుచున్నట్లు, వాని పూజ నారంభించినట్లు పిద్వాంసు లభిప్రాయపడుచున్నారు. ఈడిహా సత్యముగానేఉన్నది. “కనూజగుప్తలు శ్రీ. శ. 4 వ శతాబ్దములో, ఆనాడు వ్యాప్తిలోనున్న మహాయాన బౌద్ధములోని విగ్రహారాచనను తమ మతములో గలుపుకొనిరని, బౌద్ధస్థూపములలో పాతిపెట్టిన శపసున్నున మట్టిపిట్ట పూజనుకూడ హిందువులు కలుపుకొనిరని, ఇదిమే ‘లింగపూజ’యని శైవులు దీని కారణమని” ‘హావెల్’ మున్నగు పిద్వాంసులు వ్రాసినారు ఇది సత్యముగానే కాన్పించుచున్నది.

(Kanuj Guptas-4th and 5th century-absorbed the prevailing Mahayana and Buddhist idol worship of the burial mound or votive Stupa, has also been held to have been absorbed into Hinduism in the form of the worship of the Linga by Saivas. Havell - The ideals of Indian art-1911)

ఈమర బౌద్ధుల స్థూపాకారముల ననుకరించి, లింగాకారముల నేర్పరచి, శివపూజ నారంభించటము. శ్రీ. శ. 6 వ శతాబ్దములో నారంభమైనది. ఈసమయ లోనే బ్రాహ్మణమతము హిందూమతముగా మారుచున్నది

(M. Sreenivasayyengar-, From the beginning of the 5 th century of our era, when Brahmanism was passing into Hinduism (Quoted by James Hastings in ‘Encyclopaedia of religions Vol 11.)

నమ్మద్రగుప్తుని చరిత్రచేత దండయాత్రవలన (శ్రీ. శ. 344) పల్లవులు చెల్లబెదర్చి బలహీనులైరి. ఈసమయములోనే మానవ్య గోత్రులు, హరితి వంశీకులునగు బ్రాహ్మణులు, కదంబులనువారు శ్రీశైలావరణ్యముననుండి రాజ్యస్థాపన చేసిరి. వారి మొదటి రాజువాని వై జయంతి (వనవాసి) తర్వాత రెండవ రాజువాని ‘పాలాశికా’ బృహత్ బాణులనుండి పల్లవసామంతులనుండి వీరు పన్నులు వసూలు చేసికొని పాలించసాగిరి. బలవంతులైనందున కదంబ రాజులూ శైల గుప్తులూ వారొకటయిన పశ్చిమ గంగుల కొనంగి తమ రాజ్యమును సుస్థిరమునరించుకొనిరి. దీనిలో చివర రాజైన ‘మృగేశ్వరవర్మన్’ పల్లవులతో గంగులతో యుద్ధములు

చేయుచుండెను. ఈయన విద్వాంసుడు. తన తండ్రి జ్ఞాపరార్థము ఒక జైన ఆలయమును (పాలాశిక) అను చోట నిర్మించెను. వీరు మతమును రాజకీయములలో జొప్పించినట్లు కాన్పించదు. వీరి కాలములో మైసూరు ప్రాంతమున జైన మతము వర్ధిల్లుచుండెను. ఆదిమ పల్లవులు "అప్పారు, సంబంధార్" పచ్చివరకు శైవమతమును స్వీకరించలేదు. వారు కూడ జైనమతము నాదరించుచుండిరి. అప్పార్, సంబంధార్ అనువారు క్రీ. శ. 6 వ శతాబ్దిలో జైనుల వాదనలో నోడించిరి. రాజకీయములలో మతమును జొప్పించి బౌద్ధ జైనమతముల నణచి, అశ్వమేధ, రాజసూయ, నరమేధములను యజ్ఞముల జరిపి, అనేకమంది బౌద్ధ జైనులవధించి, వారిస్థూప సంఘారామముల నాశనమొనర్చి, ఆయాచోట్ల శైవ లింగముల ప్రతిష్ఠచేసినట్టి, శ్రీపర్వతస్వామిని తమ కులదేవతగా భజ్యుకొన్న, అమరావతిని రాజధానిగా జేసికొని పాలించిన విష్ణుకుండిన ప్రభువులు శ్రీశైలములో లింగప్రతిష్ఠచేసి యుండవచ్చునని, లేదా అదోట నహాళముగా ఏర్పడిన బౌద్ధలింగమును (పర్వతలింగమును) పూజించుట ఆరంభించిరని నేను తలచుచున్నాను. మతసహనములేని ఈ ప్రభువుల మూలముగానే దక్షిణాపభములో బౌద్ధ - జైన మతములు భిలమైపోయినవి.

పి. వి. జగదీశ అయ్యర్ తన గ్రంథములో (South Indian shrines) కృష్ణకు దక్షిణమున 'రుషభగిరి' అను శ్రీశైలము లేక శ్రీపర్వతము గలదనెను. హిందువులు, బౌద్ధులు దీనిని పవిత్రమైన దానినిగ జూచెదరనెను. రుషభ లేక శివుని పవిత్రమైన వృషభము తపసుచేసెనని, మల్లికార్జున భ్రమరాంబ ఆలయము వెలసెనని, శ్రీశైలరాజ్య అధికారి ఒక వృషభమును భృంగిని, బంగారు నిర్మితముల బహుమతిగా నొసంగెనని వ్రాసినారు. బౌద్ధుల కెట్లు పవిత్రక్షేత్రమో ఈయన వ్రాయలేదు. బహుశః నాగార్జునుని శ్రీపర్వతమును గాంచి పొరపాటు పడియుండవచ్చును.

2. చంద్రగుప్తుడు, కుమార్తె చంద్రవతి కథ

(క్రీ. శ. 6 వ శతాబ్దము)

స్కాందపురాణమునుబట్టి "చంద్రగుప్తి" యను పట్టణము గలదని. దానిలో రాజు "చంద్రగుప్తుడని", భార్య "విమలాదేవి" యని ఆయన కుమార్తె "చంద్రవతి"యని, ఆమెకు చిన్నతనమునుండి శివభక్తిగలదని, ఆమెను వివాహ

మాడుటకు పలువురు రాకుమారులు వచ్చినను, ఆమె నిరాకరించెనని, శ్రీశైల మల్లిభార్జున స్వామియందు ఆమెకు భక్తియుండుటచేత ఆయనను మల్లెపూలతో నిచ్చలు పూడించుచు కాలము గడపెనని, తెల్లని మల్లెపూల మాలికలు ధరించుట వలన పర్వతలింగమునకు, 'మల్లికార్జున' అను పేరుగల్గినదని (అర్జున=తెల్లనిది) ఆమె కోర్కి ప్రకారము స్వామి ఆమెను భార్యగా గ్రహించెనని, చంద్రవతి తనతోబాటు జనులను భక్తులుగా జేయుటచేత ఆమెకు "భ్రమరాంబ" యను పేరు గల్గినదని తెలియుచున్నది. ఈ పురాణగాథ శ్రీ. శ. 18 వ శతాబ్దిలోని శిలాశాసనము లోనికి కూడ ఎక్కినది. శ్రీశైలము కై ఫీయతులో గూడ (L R. XVI) బ్రహ్మగిరి, కనకశృంగముల గూర్చి చెప్పుచు చంద్రగుప్త పట్టణము నిర్మించ బడెనని, కుమారై చంద్రవతీదేవియని, 14 ఏండ్ల తరువాత తండ్రి వచ్చెనని, మోహవేశములో నామెను దాకిబోగా ఆమె శాపమిచ్చెనని వున్నది. ఇచ్చటి మల్లికా గుండము దక్షిణరాశి అనదగినదని వున్నది. ఈ పర్వతమునకు శ్రీపర్వతమని, లింగమునకు మల్లిభార్జున లింగమని పేర్లుగల్గుటకు కారణములు అనేకములు చెప్ప బడినవి. భ్రమరాంబాదేవి అనుపేరు గల్గుటకు కూడ కారణములు దేవీదాగవతము మున్నగుచోట చెప్పబడినవి. ఇంకను శ్రీ పర్వత పురాణాదులందు ఈ పర్వత హోమాత్మ్యము భిన్నభిన్న విధముల వర్ణించబడినది. కాని యివి చారిత్రక దృష్టి దోషముతో లిఖించబడనందున, వీనిని వదిలినాను.

ఇక పైనచెప్పబడిన చంద్రగుప్తుడెవరు? ఆయన కుమారై చంద్రవతి ఎవరు? ఈ విషయమును చారిత్రక ఆలోచనా సరళితో విచారించగా (Historic way of thinking) కొన్ని సత్యములు యుద్భవించినవి. ఈ చంద్రగుప్తుడుమౌర్య చంద్రగుప్తుడని (శ్రీ. పూ. 322-298) కొందరు వ్రాసిరి. కాని అది చారిత్రక సత్యముకాజాలదు. పీలననగా మౌర్య చంద్రగుప్తుడు, దక్షిణాపథమునకు చరమ దశలో వచ్చియుండెను. మగధదేశములో 12 యేండ్ల ఔముము వచ్చినపుడు ప్రజల, పశువుల మరణములు కండ్లారచూడ జాలక 'భద్రదాహుడను' ధైనగురు వుతో గలసి మైసూరులోని శ్రావణ బెల్లోలాకేగి అచటనే మరణించి నట్లు ధైన గ్రంథములు చెల్పుచున్నవి. (రాజావళికథ-కన్నడము) ఈయన పేరుతో చంద్రగుప్త పట్టణము కట్టబడుటకాని ఈయన కుమారై చంద్రవతి యని కాని, ఈమె శ్రీశైలములోని లింగమును బూజించుట కాని ఎచటను వ్రాయబడి యుండలేదు.

కనుక పాల్కురికి సోమనాథకవి (క్రీ. శ. 14 వ శతాబ్ది) వ్రాసిన వాక్యములు సత్యములుగావు. ఆంగ్లవిజ్ఞాన సర్వస్వములోగూడ దీని నాధారముచేసి కొని విద్వాంసులు మౌర్య చంద్రగుప్తుని కూతురు స్వామిని మల్లికా పుష్పములతో బూజించెనని వ్రాయబడియున్నది. ("4th century B. C the daughter of Chandra Gupta, that she presented Jossamine flowers") చంద్రగుప్తమునియని, మునిపతియని, చంగ్రగిరియని చంద్రగుప్త బిస్తీయని క్రీ. శ. 600 నాటి శాసనములో జేర్చున్నవి. గుప్తవంశపు రాజైన చంద్రగుప్తుని పేరుతో చంద్రగుప్త పట్టణము కట్టబడెనని, ఈయన కుమార్తె "చంద్రవతి" యని, ఈమె మల్లికార్జున లింగమును బూజించెనని కొందరు వ్రాసిరి కాని యిది కూడ వాస్తవముకాదు. 1 వ చంద్రగుప్తుడు కాని, 2 వ చంద్రగుప్తుడు కాని ఈప్రాంతమును జయించెనని కాని, ఇచటకు వచ్చిరని కాని తెలుపుటకు శాసనాధారములు, గ్రంథాధారములు లభ్యముకాలేదు. తర్వాత గుప్తరాజులలో చంద్రగుప్తుని పేరే కనిపించదు. కనుక ఈ చంద్రగుప్తుడెవరు? విష్ణుకుండిన రాజు (ఈరాజుల కాలము 350-611) మూడవ మాధవవర్మ (క్రీ. శ. 546-611) అత్యంత పరాక్రమోపేతుడు. ఈయన మహాకోసల (ద. కోసల) వరకు తన రాజ్యమును విస్తరింపజేసెను. ఆ కాలమున సోమవంశీయులు ఉత్తర కళింగము "త్రిపురనగరమును" రాజధానిగా జేసికొని పాలించుచుండిరి. త్రిపురరాజు సోదరుడే చంద్రగుప్తుడు. (555-590) సోమవంశపు రాజైన చంద్రగుప్తుడు మాధవ వర్మచే నోడింపబడి, తనకుమార్తె, "చంద్రవతీదేవి"ని విష్ణుకుండిన రాజగు 3 వ మాధవవర్మకిచ్చి వివాహ మొనర్చెను. శాసనములలో నీయన "త్రిపురనగర భవనగత పరమయువతీజన విహరణ రతిః", అని పేర్కొనబడెను. ఈయనకు "త్రిపురసుందరీప్రియుడు" అన్న బిరుదుకలదు. తర్వాత కళింగరాజు లీయనకు కప్పము చెల్లించిరి. ఈయన కుమారుడగు 'మంచన భట్టారకుని' కాంచీపురరాజు పల్లవసింహ విష్ణువు (560-600) ఓడించుటచేత విష్ణుకుండిన రాజ్యము స్తమించెనని చరిత్రకారుల ఊహయైయున్నది. సోమవంశ రాజయిన చంద్రగుప్తుడు మౌర్యవర్మ కుమార్తెయగు 'వాసతాదేవిని' బెండ్లాడెనని తెలియుచున్నది. ఈ ప్రకారము వివాహ సంబంధములు కాన్పించుచున్నవి. చంద్రగుప్తు డోడింపబడి, చంద్రవతిని మాధవవర్మకిచ్చిన తర్వాత ఆమెకు వివాహమందు యిచ్చ లేకపోగా, ఆమె తల్లి దండ్రులతోబాటు శ్రీశైలమునకు దగ్గరగానున్న పాతాళగంగ, (నీలగంగ) ప్రాంతమునకేగి అచ్చట చంద్రగుప్తుని పేరుతో నొక నగర నిర్మాణ మొనర్చి

యుండవచ్చును. పాతాళగంగకు వాయువ్యముగా 'మల్లికార్జునము' అను పేరుగల చంద్రగుప్తు పట్టణము గలదు. అది ఇప్పుడు కూడ కలదు. దాని నీనాడు చెంచులు 'రంగలపెంట' యని పిలుచున్నారు. స్కాందపురాణములోని చంద్రగుప్తు పట్టణమిదియే. క్రీ. శ. 700 ప్రాంతపు విశాఖదత్తుని వాసస్థలము 'చంద్రగుప్తు నగరు' లేక చంద్రగుప్తు పట్టణము' యిదియే కావచ్చును. కొందరు మైసూరులోని 'చన్ రాయి' పట్టణమనిరి. పాతాళగంగకు ఎగువను దక్షిణముగా 'చుండుపెంట' అను ఊరుగలదు. అది శ్రీశైలము ప్రాజెక్టుకు, కాపర్ దామకు చేరువనేయున్నది.

అనాటి చంద్రగుప్తుపట్టణము రూపాడు శిథిలావస్థలో ఉన్నది. కొన్ని శిథిల మందిరములు, ఆలయములు, ఇండ్లతో నిడి ఉన్నది. ఉద్యోగస్థుల గృహములతో, విద్యుద్దీపములతో నేడిది శృంగారముగానున్నది. దీని వద్దకు హైద్రాబాదు నుండి, అచ్చంపేట మున్నయూరు మీదుగా బస్సులు నడచుచున్నవి. బ్రహ్మచర్య ప్రతీతితో గాలము గడుపుచు, చంద్రవతీదేవి ఈపట్టణమునుండియే బయలుదేరి పాతాళగంగలో స్నానమాచరించి. పాత్రతో నీళ్ళు మల్లికార్జునములుగైకొని పోయి, ట్యోతిర్లింగమును లేక స్వయం భూదేవలింగమును (పర్వతలింగమును) బూజించి యుండవచ్చును. ఈ లింగము నేడు 'వృద్ధమల్లికార్జున లింగము' అను పేర పిలువబడుచున్నది. ఇది మూలశిలాలింగము. ప్రస్తుతము ఆలయము నకు ఉత్తర దిశలోనున్నది. సోమనాథుడు మున్నగు కవులు దీనిని 'స్వయం భూదేవ లింగ'మని పేర్కొనిరి. ఇది కొండలో సహజముగా లింగాకారముగా నేర్పడినదైన కావచ్చును, లేదా అరణ్యమును గొట్టించి బ్రాహ్మణాగ్రహారములుగా జేసినపుడు బుద్ధినంపన్నుడైన ఒక భీశాలి, శైవభక్తి తత్పరుడు అచట ఒక రాతిని లింగాకారముగా జెక్కించి, స్వయం భూదేవలింగమని పేర్కొని, దానిని పూజా పునస్కారము లారంభించి యుండవచ్చును. లేదా పాతాళగంగలో నుండి ఒక శైవుడు ఒక స్వయంభూలింగమును దెచ్చి భక్తి ప్రపత్తి వృద్ధి కాగలందుల రచట ప్రతిష్ఠించియుండ వచ్చును.

మల్లికార్జున దేవుడు తనకొక ఆలయమును గట్టించుమని స్వప్నమున గాన్పించి చంద్రవతీదేవితో బెప్పగా నామె ఈ ఆలయమును గట్టించెనని, అచటనే శివభక్తురాలై జీవితశేషమును గడపెనని, గుప్తురాజుల తర్వాత వ్రాయబడిన స్కాందపురాణాదులలోను, శ్రీశైల దేవాలయ ప్రాకారమునకు బయట ప్రక్క నున్న రెండు స్తంభముల మీద నున్న శాసనములలో విధించబడియున్నది. దీనిని

బట్టి క్రీ. శ. 6 వ శతాబ్దపు ఉత్తరార్థములో చంద్రవతీదేవి మల్లికార్జునాలయమును గట్టించి యుండవచ్చును కదంబరాజులు దీనిని కట్టించిరనుట కాధారములులేవు. క్రీ. శ. 566 వ సంవత్సర ప్రాంతమున కదంబరాజ్య ము స్తమించినది. త్రివిక్ర రాజు చంద్రగుప్తుడు (555-580) ఆయన కుమార్తె చంద్రవతీదేవి, ఈమెను బెండ్లాడిన 3 వ మాధవవర్మ (546-611) నమకాలీనులు కదంబరాజ్య ము స్తమించుటకు పూర్వమువారిలో నెవరును మల్లికార్జున లింగప్రతిష్ఠగాని, ఆలయ నిర్మాణముగాని చేసిన ఆధారములు లభ్యముకాలేదు. బట్టి ప్రతిష్ఠలేమైన జరిగినదో క్రీ. శ. 450 ప్రాంతమున జరిగియుండవలెను. దీనికి విశేషమందిను లారంభములు. చంద్రవతీ జీవితానంతరము ఈమె పేరుతో అనగా క్రీ. శ. 610 ప్రాంతమున భ్రమరాంబాలయము వెలసి యుండవచ్చును. హిందువుల దేవాలయ నిర్మాణములు క్రీ. శ. 3 వ శతాబ్దిలో నారంభమైనట్లు గాన్పించుచున్నదని శాసనాధారమున ఐతిహాసిక లేఖకులు వ్రాయుచున్నారు. దేవాలయ నిర్మాణముయొక్క శరణు దక్షిణ హిందూస్థానమున క్రీ. శ. 500 ప్రాంతమున ప్రారంభమైనదని మఱియు, రామేశ్వరములలోని గొప్ప దేవాలయములలో నిది గాన్పించుచున్నదని, క్రీ. శ. 7 వ శతాబ్దిలో బ్రాహ్మణ మత పునర్వికాస మారంభమైనది లగాయుట, మొత్తము ఉపఖండమంతయు నూత్నమైన కళానైపుణ్యమును వాంఛించుచుండినని; ఇతిహాస పురాణములనుండి వీనిని గైకొనుచుండిరని చరిత్రకారులు వ్రాయుచున్నారు.

(Publication division — Temples of South India P 7 "The great era of temple building which started on modest lines about A D. 500 and culminated in the great temple at Madura or Rameswaram with the revival of Brahmanism in the 7 th century, the entire sub - continent craved for new art forms based on familiar times from the epics and the Puranas")

ఇది సత్యముగానే యున్నది. కనుక క్రీ. శ. 6 వ శతాబ్దిలో మల్లికార్జున స్వామి దేవాలయ నిర్మాణము చంద్రవతీదేవి వలన జరిగెనని, తరువాత భ్రమరాంబాలయ నిర్మాణము చంద్రవతి అనంతరము జరిగెనని చెప్పవచ్చును.

(Madhava II-Epuru plates - "He ruled over Thrikuta and Malaya and was a great devotee of the Siva of Sriparwatha" K. R. S - History of the Andhras) మాధవ 2 యొక్క శివభక్తి నివి తెల్పును.

ఈ సోమవంశ చంద్రగుప్తుడు, చంద్రవతీదేవి కాక ఇంక నెవరికైనా
ఈ పేర్లు గలవా ? యని అనేక శాసనముల, రాజుల సంబంధ బాంధవ్యముల
బరిశీలించితిని కాని ఈ పేర్లెచట తగులలేదు. గుప్తచక్రవర్తి రెండవ చంద్ర
గుప్తునికి సమకాలీనముగానున్న వాకాటక రాజు 1 వ పృథ్వీసేనుని (క్రీ. శ.
348—375) నూనుడగు రెండవ రుద్రసేనునికి (375—395) రెండవ చంద్రగుప్తుడు
తన కుమారులైయగు “ప్రథావతిగుప్త” నిచ్చి బహుశ క్రీ. శ. 390 ప్రాంతమున
వివాహము చేసినట్లు కన్పించుచున్నది. ఈమె కుమారగుప్తుని జ్యేష్ఠ సోదరీమణి.
ఈమెపేరు చంద్రవతీదేవి కానందున, పైచంద్రగుప్తుడు ఈ ప్రాంతములో
సగరనిర్మాణము చేయనందున, పీఠికేము ఈ లింగముతో సంబంధములేదని
వృథాముగా చెప్పబచ్చును. పై రుద్రసేనుడు చనిపోగా ‘ప్రథావతిగుప్త’ యే
తన కొమరుల కిచ్చరికి గార్డయనుగా (395—415) వ్యవహరించెను.

‘తాల్లండి’ శాసనమునుబట్టి పశ్చిమ గంగారాజు 1 వ మాధవ (తాడంగం
మాధవ) కదంబరాజుగు ‘కాకుత్స్థవర్మ’ కూతురును బెండ్లాడెనని తెలియుచున్నది.
కృష్ణవర్మ (కొండరు కాకుత్స్థవర్మ అనిరి) కూతురగు ‘అజితభట్టారక’ను వాకాటక
సరేంద్రసేనుడు పెండ్లాడెను. ఈమెయే 2 వ పృథ్వీసేనునితల్లి కాకుత్స్థవర్మ
కూతురును గుప్తురాజుని కిచ్చినట్లు తెలియుచున్నది. పీఠిలో నెవరు ‘చంద్రవతీ
దేవి’ కాన్పించలేదు. పశ్చిమ గంగులు జైనులు. కదంబరాజులు బ్రాహ్మణులు.
కదంబు చెట్టును తమ ఇండ్ల ఎదుటనుంచుటచేత పీఠికి కదంబులను పేరు వచ్చినది.
రెండు కనరాతిల్లాలు, మైసూరు పడమటి భాగము పీఠి ఏలుబడిలో నుండెను. పీఠి
రాజధాని వనవాసి (పై జయంతి) ఈవంశము “త్రిలోచనకదంబ”తో నారంభము.

మయూరశర్మన్, గురువు వీరశర్మ, ప్రవచనము నేర్చుకొనుటకు కాంచి
సగరములోని ఒకఘటిక కేగిరి, అచట అశ్వశాలలో నుండు సేవకుడు ఎగతాళి
చేయగా పీఠు శాస్త్రములు వదలి, శస్త్రములచేపట్టి, శ్రీపర్వతము ఎదుట అడవిలో
సైన్యములనుంచి మెరుపు యుద్ధమును సాగించి, పల్లవుల పైకి రాత్రిదేశల
వందెత్తుచుండిరి. పల్లవులోకి రాజీచేసికొనిరి. బాటరాజులు మున్నగువారి మీద
వస్తులుచేసి, కదంబులు రాజ్యమేలు చుండిరి. పల్లవులు వారికి ‘పట్టాబంధ’
కొనంగి వారి తోలికి రాకుండ వాగ్దానముచేసి, పశ్చిమ సముద్రప్రాంతమును
వారికి సర్వహక్కులతో నొసంగిరి. ‘మయూరశర్మన్’ (345—370) అను
మొదటిరాజు తమ దేశములో బ్రాహ్మణులు తక్కువగానుండుట గమనించి, ఆర్యా

వర్తమునుండి బ్రహ్మణుల రావించి, దేశమును 64 భాగములుగా విభజించి వారి కొనంగెను.

కాకుష్ఠవర్మ క్రీ. శ. 435-450 ప్రాంతమున గుప్త, గంగరాజులకు చివర కుమార్తెల నొనంగెనని తాల్గుండి శాసనము తెల్పును. వీరు పల్లవరాజులకు బిడ్డ విరోధులై యుండిరి. వీరు జై నమతాభిమానులై, జై నుల పోషించుచు అనేక ధర్మములొసంగిరి. వనవాసిలోని “మదురేశ్వర” వారి కులదేవత. క్రీ. శ. 666 నాటికి పశ్చిమ చాళుక్యుల విజృంభణవలన కడంబ రాజ్యము స్తమించెను. చివరకు రాజులు శైవులనుటకుగాని, శివలింగముల బూజించిరనుటకుగాని, శ్రీశైలము లోని స్వామిభక్తులనుటకుగాని ఆధారములులేవు. వీరి తాల్గుండి శాసనములో “శ్రీశైలము” అను నామము మాత్రము పెర్కొనబడెను.

పల్లవరాజులకు, విష్ణుకుండి రాజులకు సంతతము విరోధములున్న, బౌద్ధ జై న మతముల నాశనమే వారి ప్రధానాశయము. పల్లవరాజులు 21 నుండి “100” రాజధానిగా జేసికొని కృష్ణకు దక్షిణభాగమంత క్రీ. శ. 200 నుండి క్రీ. శ. 630 వరకు పాలించిరి. వీరిలో రెండవ ‘శివస్కందవర్మ’ ధాత్యకటకము, విజయనగర, నాగార్జునకొండలను నాశనముచేసి అశ్వమేధ, రాజసూయ యాగములుచేసి, బౌద్ధ స్థూపములున్నచోట హిందూ ఆలయముల ప్రతిష్ఠ చేసిరి. వీరు శ్రీశైలస్వామిని ఆరాధించినట్లు ఆధారములు లేవు.

ఆకాలమున కడప, కర్నూలుజిల్లాలను రేనాటి చోళులు పాలించిరి. వీరు స్వామిభక్తులని చెప్పవీలులేదు. విష్ణుకుండిన రాజులు పల్లవరాజుల నోడించి క్రీ. శ. 350 నుండి 610 వరకు రాజ్యపాలనచేసిరి. మాధవవర్మ హిస్సగురాజులు అశ్వమేధ, రాజసూయాది యాగములు చేయుటయేగాక బౌద్ధులదగు అమరావతి స్థూపమును ధ్వంసముచేసి, ఆ స్థానములో ‘అమరేశ్వరాలయము’ను నిర్మించి మొనర్చిరి. త్రిలోచన పల్లవుని, కరికాలచోళుడు, రెండవ మాధవవర్మలని ఓడించిరి. వేదపండితులకు గోదావరి తీరములో సనేర అగ్రహారము లిచ్చినది, విష్ణుకుండిన రాజులే. అగ్రహార, దేవాలయాది ప్రతిష్ఠలవల్ల విద్యాసంపన్నులైన బ్రాహ్మణుల కుపాధి హెచ్చుగా గలుగునని ఉద్దేశించి, అనేకచోట్ల బ్రాహ్మణాగ్రహారముల నొసంగిరి.

శ్రీశైలముమీద శివలింగపూజ వీరికాలమునుండి ఆరంభమైనట్లు కాన్పించు చుండుటచేత, వీరే శ్రీశైలస్వామి పాదభక్తులమని చెప్పుకొనుటచేత రేనాటిచోళులు

పల్లవులు, రోవిషయమును పేర్కొనకుండుటచేత క్రీ. శ. 450 ప్రాంతమునుండి శ్రీశైలస్వామి పూజ ఆరంభమని, క్రీ. శ. 550 నుండి చంద్రవతీదేవి పూజనలన ప్రభురాజుపూజ ఆరంభమని నేను తలంచుచున్నాను.

3. శ్రీ శైల రాజ్యము

క్రీ. శ. 5 వ శతాబ్దమునుండి, ఇచట అరణ్యము చేదించబడి ఒక పట్టణ మేర్పడినట్లు కాన్పించుచున్నది. చోళులు, పల్లవులు, కదంబుల శాసనములలోను, తమిళ గ్రంథములలోను, కై ఢియతులలోను, “శ్రీశైలము” పేరు కాన్పించినది. శ్రీనాథుని కాలమునాటికిది గొప్ప పట్టణమని చెప్పవచ్చును. ఇది ఒకప్పుడు గొప్ప నగరమని, ఇచట శిథిలముల, ప్రాచీన పట్టణముల, కోటగోడల, పవిత్రమైన ఆలయముల, చెరువుల, దావుల జూచి నవ్వుడు ప్రాచీన పౌరులు మహోన్నత భాగ్యము ననుభవించిరని చెప్పవచ్చును.

(Kurnool Dt. manual-P 5 “Srisailla plateau which is in the vicinity of the above was in former times inhabited The remains of ancient towns, fort walls, sacred temples, revived tanks and walls testify to the prosperity of the former residents.”)

రామైదానము వెల్లూరు, కృష్ణాటిల్లాల వారికి పశువుల బీడుగాడందెడిది. క్రీ. శ. 16 వ శ. రాగి శాసనములలో శ్రీశైలము తీర్థయాత్రాస్థలముగా పేర్కొన బడినది. శివాడి గోపురమునకు వాయువ్యదిశగా సరణ్యములో బయనించగా నచట ఆలయములు, గుళ్ళు, శాసనములు కాన్పించినవని, నామిత్రుడొకడు చెప్పినాడు. ఈ శిథిలమందిర భాగములన్ని శ్రీశైలరాజ్యమునకు ముఖ్యనగరమైన శ్రీశైల పట్టణమునకు జెందియున్నవని చెప్పవచ్చును; కడప, చాగలమర్రి, సిరువేలు, సంధ్యాల, శ్రీశైలముగలసి శ్రీశైల రాజ్యముగానున్నట్లు కాన్పించుచున్నది. అచ్యుత దేవరాయల కాలములో (క్రీ. శ. 1530) నిది ఆయన 17 రాజ్యములలో నొకటిగా గాన్పించినది. కృష్ణరాయల కాలములో శ్రీశైల రాజ్యమునకు ప్రతేకాధికారి ‘చంద్రశేఖరు’ డుండెను. క్రీ. శ. 1830 నాటికిది బ్రిటిష్ వారి హస్తగతమైనది.

4. సాహిత్యములో శ్రీశైల ప్రశంస

ఆంధ్రభాషలో మొదటిసారిగా శ్రీశైల ప్రశంసచేసిన కవిండు “నన్నయ

భట్టు". (క్రీ. శ. 1000—1050) అర్జునుని తీర్థయాత్రా సందర్భములో "వాగను శాసను" డిట్లు వ్రాసెను.

దక్షిణగంగ నాదద్దయు నొప్పిన
గోదావరియు జగదాదియైన
భీమేశ్వరంబును బెడగగుచున్న శ్రీ
పర్వతంబును జూచి యుర్విలోన
ననఘమై శిష్టాగ్రహార భూయిష్టమై
ధరణీసురోత్త మాధ్వరవిధాన
పుణ్యసమృద్ధమై పొలుచు వేగిదేశ
విభవంబుఁ జూచుచు విభుడు దక్షి

ణాంబు రాశితీర్థంబున కరిగి దురిత
హరియైన కావేరీ మహానముద్ర
సంగమంబు భూసురేశ్వరుల కభిమ
తార్థదానంబు సేసి కృతార్థుడగుచు.

అని శ్రీపర్వతంబును బేర్కొనెను.

కవిరాజ శిఖామణి నన్నెచోడుడు. క్రీ. శ. 1100—1135 తన 'రుమారీ సంభవము'లో తన గురువగు 'జంగమమల్లయ'ను శ్రీశైలముతోఁబాటు వర్ణించెను. 'శ్రీనగోత్తుంగమణి శ్రీసంగత మల్లికార్జున దేవతాకంటై జగంబులం బ్రత్యక్షింపన్ ప్రపత్తిల్లుట జంగమ మల్లికార్జున దేవుండై, తన గ్రంథమును గురువగు 'జంగమ మల్లయ' కంకితమిచ్చుచు గురువుకు, మల్లికార్జున దేవున రభేదము జెప్పెను.

చ॥ గురువున కిష్టదైవమునకుం బతికి గృతించెప్పి పుణ్యమున్
వరమును దేజముల బడయవచ్చు జగంబుల నిశ్చయంబు ము
ద్గురువును నిష్టదైవమునుగూర్చు నిజేశుడు దాన నాకుగా
కొరునకునిట్లు సేకురునె యొక్కట లాభములెన్ని యున్నియున్.

దీనినిబట్టి గురువు, ఇష్టదైవము, నిజేశుడు అందరు ఒకేపేరు గలవారని, తనకు గాక మరెవ్వరికి యిట్టి లాభము చేకూరదని నన్నెచోడుడు వ్రాసెను. ఈ 'జంగమ మల్లయ' శ్రీశైలములోనే తన జీవితశేషము గడపెను.

తై వకవి “పొల్కురికి సోమనాథుడు” తన బసవపురాణములో పండితారాధ్య చరిత్రలో శ్రీశైల ప్రశంసచేసెను. ఈ రెండు గ్రంథముల నీయన త్రిపురాంతకము లోను శ్రీశైలములోను ఉండి రచించెను. బసవ పురాణము తృతీయాశ్వాసములో.

“శ్రీ గిరి కేగి నచ్చింతా సమాధి
నాగిరిబిల్వ వనాభ్యంతరమున.”

అనికలదు. పిదపర్తి సోమన తన బసవపురాణములో “ఒల్లక శ్రీగిరి కరిగి మహోల్లాసత నచట యోగయుక్తుండగుచో.” అనెను.

యట్టి శ్రీగిరి పడమట నమరుచుండు
మేటి సంపదఁ బొదలి కర్ణాటకంబు.

అని బసవపురాణములో గలదు, “నకలేశ మాదిరాజయ్యహూడ కల్యాణి కటకములో బసవని కలసి, తర్వాత శ్రీపర్వతము మీద ఉండి అచటనే మరణించెను.” తమిళ, కర్ణాట, ఆంధ్ర, మహారాష్ట్ర దేశములవారు మహాశివరాత్రికి శ్రీశైలమునకేగు చుండిరి. పండితారాధ్య చరిత్ర పర్వత ప్రకరణములో శ్రీగిరి వర్ణనగలదు.

సింగిరి మల్లికార్జునకె
ప్రాదేశ, నెమగె, శ్రీపర్వత దొడయ
మాణిపె నిన్నిటో మల్లికార్జునగె
సింగిరి మల్లయ్య : శరణెన్నిరయ్య :

మల్లికార్జున పండితారాధ్యులు “శ్రీమల్లికార్జున శతకము” రచించెను దానిలో నొక పద్యమిట్లున్నది.

ఉ॥ లోకములెల్ల నీ తసుపులో నివ, నీవట ఎంతగల్గుదో
నాకవ పద్మసంభవ జనార్దనులాదిగ నెల్ల పెద్దయన్
నీ కొలదింత యంత యననేరక మ్రొక్కదొడంగిరన్న ని
న్నే కరణిన్ న్నుతింతు పరమేశ్వర శ్రీగిరిమల్లికార్జునా.

శివపర్వత మల్లికార్జునా : అనుదాని మకుటమిట్లున్నది.

ఉ॥ శ్రీపతి వాక్పతి ప్రముఖదేవతగళ వేదసారవా
గ్రూప గళింద కాణదిహ శై వమహాత్వమలన్న బుద్ధియిం

రూపినలాసమర్థన కృతార్థన దంతహానల్ల దిర్క్క చి
ద్రూపన వాచ్యనం నుతిపనై శివపర్వత మల్లికార్జునా ॥

భక్తులు మల్లికార్జునుని ప్రార్థించు విధానమును “పాల్కురికి సోమనాథకవి”
పండితారాధ్యచరిత్రలో నిట్లు వ్రాసెను.

“చిక్కుచు మోకాళ్ళ జేతులూదుచు
వంగుచు వ్రాలుచు తొంగుచుఁ జనుచు
చేదుకో మల్లయ్య చేదుకొమ్మనుచు
గనుకని పాటలగట్టి పాడుదుము.”

అట్లే కోటప్పకొండ ఎక్కునపుడు ‘చేదుకో కోటయ్య’ అని పాడుచుందురు.

పాల్కురికి సోమనాథుడు తన బసవపురాణములో నిట్లు వ్రాసెను.

‘సకల తీర్థములకు’ జనయిత్రి యగుచు
బ్రకటింప నొప్పు శ్రీపర్వతేంద్రంబు.’

త్రిపురాంతకమున “మహేశ్వరులు” కూర్చుండిరి. సోమన పండితారాధ్య చరిత్ర
వ్రాయ సంకల్పించెను.

కరమొప్పు దక్షిణ కైలాసమనగ
జను సర్వపర్వత సార్వభౌమాధ్య
తను బేర్చు శ్రీగిరింద్రంబు దానవియు

అ శ్రీ శై ల శిఖర

కలితత్రిలోక విఖ్యాతయశః ప్ర
పూర్తియౌ శ్రీస్వయంభూలింగ చక్ర
వర్తి.....శ్రీమల్లికార్జున లింగ
మూర్తి యొప్పారు సమున్నత మహిమ॥

త్రిపురాంతకములో సోమన బసవ పురాణము వ్రాసెను. (1267) మల్లికార్జున
మంటప స్థలిలో శివగోష్ఠి సందర్భమున మహేశ్వరులుండ వారు పండితారాధ్యచరిత్ర
వ్రాయుమన సోమన ఆరంభించెను. ‘నాగులూటి శేషనారాయణుడు’ నాగులూటివాసి.
ఈయన ‘శ్రీపర్వత పురాణము’ అను అరు అశ్వాసముల గ్రంథము రచించెను. ‘పిడపర్తి
సోమనాథకవి’, చామరునను కర్ణాటకకవి రచించిన ‘ప్రభులింగరీల’ అను గ్రంథమును

ఆంధ్రభాషలోని కనువడించెను. అల్లమ ప్రభుని లీలలు, శ్రీశైలవృత్తాంత మీ గ్రంథమున గలదు. చక్రపాణి రంగనాథకవి “శ్రీగిరినాథ విక్రమము” అను గ్రంథమును రచించుచు శ్రీశైలక్షేత్రమును వర్ణించెను. ఈయ నింకను మల్లికార్జునుని బ్రశంసించుచు కొన్ని గ్రంథములు వ్రాసెను. పైవానిని నేనుచూడలేదు.

ఇంకను ‘శ్రీగిరికవి’ ‘శ్రీగిరీశ’ అను మకుటముతో నొక శతకమును, శివరాత్రి మాహాత్యమును గ్రంథమును రచించెనని, అక్కనార్యుడనుకవి “శివరాత్రి మాహాత్యమును” రచించి శ్రీశైలమల్లికార్జునుని కంకిత మిచ్చెనని, క్రీ. శ. 1750 ప్రాంతమున “అత్తలూరి పాపకవి” శ్రీశైలఖండమును రచించెనని ‘నూతలపాటి పేరరాజు’గారు వ్రాసిరి. శ్రీనాథుని శివరాత్రి మాహాత్యమును నేను జూచినాను. పింగళి సూరన్న తన ‘ప్రభావతీ ప్రద్యుమ్నము’ ను తన తండ్రికే కృతియొనంగి అట్లొనంగుటకుగల కారణముల నిట్లు వ్రాసెను.

మ. గయలోఁ గాశిప్రయాగ శ్రీగిరిని గంగాద్వార, నీలాచలో
జ్జయినీద్వారకలం దయోధ్యమథురన్ సంస్తుత్య పుణ్యస్థలా
గ్రియతన్ వెండియుమించు నైమిశ కురుక్షేత్రాదులందర్పణ
త్రియచే నాపినతమ్ముడెర్రన యొనర్చెన్ దండ్రికాహ్లాదమున్.

పరలోకములోని తండ్రులకిట్లు తర్పణము లిడుటచేత వారు ఆనందము చెందుదు రని ప్రాచీనులు నమ్ముచుండిరి.

ఒకకవి శ్రీశైలము నిట్లు వర్ణించెను.

రస, రత్న, ధాతుకందర
మనమాంబక మందిరంబు — నకలై శ్వర్య
ప్రసవావనదము — భ్రమరా
వసధానము శ్రీ గిరీశ్వరము గిరిపంక్తిన్.

విన్నకోట పెద్దనకవి తన ‘కావ్యాలంకార చూడామణి’ లో నిట్లు వ్రాసెను.

క॥ ధరశ్రీ పర్వత, రాశే
శ్వర, దక్షిణామ సంజ్ఞవరలఁ ద్రివారిం గా
కరమగుట నాంధ్రదేశం
బరుదారఁ ద్రిలింగదేశ మనదగు గృతులన్.

అప్పకవిచూడ శ్రీశైల ప్రశంసచేసెను.

శ్రీనాథుడు రాశీఖండమున నీక్షేత్రము నిట్లువర్ణించెను:—

“రససిద్ధి, రసాయనసిద్ధి, మూలికాసిద్ధి, పాదుకాసిద్ధ్యాదులగు సిద్ధిక్షేత్రముల చేతను, శోభితంబై దివ్యామృత నిర్మల శ్రీస్వయం త్యోతిల్లింగ మూర్తియగు మల్లికార్జున శ్రీమన్మహాదేవునకు నిలనివాసంబై యధిరామంబై దివ్యలబునగు శ్రీశైలంబు జేరవచ్చె.”

బ్రాహ్మణ సంకల్పములో నిట్లున్నది,

‘శ్రీశైల శిఖరాగ్ర .. ... చంద్రగుప్త నిరుపమ సంప్రమ చంద్రవతీ కన్యాపుష్ప.....శిఖరేశ్వర, హాటరేశ్వర, ఘంటాసిద్ధేశ్వర.....బహుదివ్యోపాధీనాం’ ..... విశల్యకరణీ, సౌవర్ణకరణీ, సంఘానకరణీ, సంతీపకరణీద్వాది దివ్యమూలికాదీనాం.

కల్పతరు, కామధేను, చింతామణి, స్వర్ణవేది అను పీనినిబట్టి అచటి దివ్య క్షేత్రముల, మూలికల పేర్లు కాన్పించును. ‘శిగిరీశ్వరసన్నిధానో’ అని కలదు. సంస్కృత గ్రంథములలో మహాభారతములోను, స్కాంద, బ్రహ్మాండ, వామన, మత్స్య, పద్మ, శివ పురాణములలో శ్రీశైలము పేరు కాన్పించినది. శ్రీశైలఖండము (3426) శ్రీశైలస్థల రహస్య వివరణము (3432) అను గ్రంథములు గలవి. పురాణముల నన్నిటి బరిశీలించిన ఒక విద్వాంసు డిట్లు వ్రాసెను. (V. K. Ramachandra Dikshit Puranic Index III) శ్రీపర్వతమొక కొండయని, భారత భూమిలోగలదని, శివునికి ప్రియమైన శ్రాద్ధాది క్రియలుజరుపుటకు అర్హమైనదని ఈయన వ్రాసెను. గుప్తరాజుల కాలములో పురాణరచన ఆరంభమని విద్వాంసులు వ్రాయుచున్నారు. కనుక క్రీ. శ. 5 వ శతాబ్ది నాటికి ప్రజలు శ్రీశైలము నెరింగిరని, తీర్థయాత్రాస్థలముగా గుర్తించిరని చెప్పవచ్చును. ‘రససిద్ధిక్షేత్రము’ అను వైద్యగ్రంథములో గూడ శ్రీశైలము పేరు కాన్పించుచున్నది. రసఖండము, రసేంద్రఖండము, వాదఖండము, రసాయనఖండము, మంత్రఖండము అని దీనిలో 5 భాగములున్నవి. నిత్యనాథసిద్ధుడు, సిద్ధనాగార్జునుడు అను వారు రసరత్నాకరమును వ్రాసిరి. నిత్యనాథుని రసరత్నాకరములోని రసాయనఖండములో నిచటి మూలికల, రాళ్ళ, మట్టి వర్ణన గలదు. రసాయనఖండమునుబట్టి చూడగా ఇచట నొక పరిశోధనా కేంద్రముగలదని చెప్పవచ్చును. బ్రాహ్మణసంకల్పములో శ్రీశైలముపేరు పలుమార్లు తగులున్నది. భారతదేశములో గల ద్వాదశలింగములలో శ్రీశైలము పేర్కొనియున్నది.

1. సోమనాథ (సౌరాష్ట్ర) 2. మహాకాళేశ్వర (ఉజ్జయిని) 3. మల్లికార్జున (శ్రీశైలము) 4. అమరేశ్వర (ఓంకార మంధాత) 5. వైద్యనాథ 6. వీమశంకర 7. రామేశ్వర (రామేశ్వరము) 8. నగేశ (దారుకావనం) 9. విశ్వేశ్వర (రాశి) 10. త్ర్యంబక 11. రేదారేశ్వర 12. ఘృతనేశ. ఇంకను శైవక్షేత్రములు అని పేర్కొనబడిన 1. శ్రీపర్వతము 2. ద్రాక్షరామము 3. కాళేశ్వరములలో శ్రీపర్వతము ముఖ్యమైనది. వీనిని బట్టియే 'త్రిలింగ' యనుపేరు వచ్చినదని కొందరు వ్రాసిరి. 'శ్రీశైలశిఖరం దృష్ట్వా పునర్జన్మ న విద్యతే' అను ఆర్యోక్తి చాల కాలమునుండి వచ్చుచున్నది. శంకరాచార్యుల వారు వ్రాసిన 'ద్వాదశ జ్యోతిర్లింగ స్తోత్రములో' శ్రీశైల ప్రశంస గలదు.

శ్రీశైల సంగే విబుధాతీసంగే
తులాద్రి తుంగేతిముదా వసంతమ్
తమర్జునం మల్లిక పూర్వమేకం
సమామి సంసార సముద్ర సేతుమ్.

ఇంకను శ్రీశైల శిఖరమును దర్శించిన మాత్రమున జన్మరాహిత్యము గల్గునని ఆర్యోక్తి గలదు.

“దర్శనా దేవ శ్రీశైలే పునర్జన్మ న విద్యతే.”

'భ్రమరాంధాక్షకము' అను చిన్న పుస్తకములో 'భ్రమరాంధాదేవి' ప్రశంస గలదు. “శిక్షితేతుపు దూరజనులను శ్రీగిరి భ్రమరాంబికా!” అను పద్యపాఠములో భ్రమరాంబ స్తవము గలదు. ఇంకను కన్నడ భాషలో అర్కమహాదేవి, అల్లమ ప్రభువు, సిద్ధరామన్న మున్నగు వారు వ్రాసిన తత్వములు గలవని పండితులు వ్రాసినారు. అందు శ్రీశైల ప్రస్తావన గాన్పించుచున్నది. 'హేమాలెడ్డి - మల్లమ్మపూర్ణాచార్యులు, రేపణ సాంగత్యము, శివరాత్రి మహిమ, రేణుక విజయము, అర్క మహాదేవి చిగడ మున్నగు కన్నడ గ్రంథములలోను ఈ క్షేత్రమహిమ వివరింపబడినది' అని శ్రీ బులుసు వేంకటరమణయ్యగారు 'తన శ్రీశైలక్షేత్రము' అను గ్రంథమున వ్రాసినారు. ఈ కన్నడ గ్రంథములను నేను చూడలేదు.

తమిళములో 'తేవారం' (దేవహారము) అను గ్రంథములో అప్పర్, మందర్, నమ్మందర్ అనువారు రచించిన పద్యములు గలవు. వీరు శ్రీశైల క్షేత్రమును బ్రశంసించిరి.

ఈ ప్రకారము సంస్కృత, ఆంధ్ర, కన్నడ, తమిళ భాషలలోని గ్రంథములలో శ్రీశైల ప్రశంస గలదు. ఆయా సందర్భములలో శాసనములలో నీ పేరెట్లు ఉదాహరింపబడినది వ్రాయబడినది.

5. తే వ రం

(క్రీ. శ. 7 వ శతాబ్దము)

క్రీ. శ. 6 వ శతాబ్దములో జై నమతము వృద్ధిలోనుండెను. 1 వ మహేంద్ర వర్మ (క్రీ. శ. 600—630) మొదట జై నుడు. ఈయన 'మత్తవిలాస ప్రకరణము'లో కాపాలికుల పాశుపతుల విమర్శించెను. కొండరాళ్ళతో దేవాలయము లారంభము చేయటము ఈయన కాలములో నారంభమాయెను. 'అప్పార్' అను శైవయోగివలన 'మహేంద్రవర్మ' అను పల్లవరాజు శైవుడాయెను. సంబందార్ అను శైవయోగికూడ జై నుల సిద్ధాంతముల ఖండించుచు మధుర ప్రాంతముల దిరుగుచుండెను. అప్పార్ (తిరునావుక్కారనర్) పల్లవదేశములో శైవమత ప్రచారము చేయుచుండెను. అప్పార్, సంబందార్, సుందరార్, అనువారు కొన్ని భక్తిరస సంబంధమగు పద్యములు రచించిరి. ఇవియున్ని 'తేవరం'లో నున్నవి. శ్రీశైల మల్లిభార్జనస్వామిని గూర్చి పాడిన పద్యములు 'తేవరం'లో నుండుటచేత, అప్పార్, సంబందార్ అనువారు శ్రీగిరిస్వామిని దర్శించిరని స్పష్టముగా జెప్పవచ్చును. మాణిక్యవాచకర్ అను మరియొక శైవ భక్తుడు 'తిరువాచకము' అను గ్రంథమును లిఖించెను. ఈయన శ్రీశైలస్వామిని జూచినట్లు అందులేదు. కనుక శ్రీశైల దేవాలయము ప్రధమముగా నేర్పడిన తరువాత, క్రీ. శ. 7 వ శతాబ్దములో ప్రధమపర్యాయము శ్రీశైలస్వామిని దర్శించిన భక్తులు, 'అప్పార్, సంబందార్' అనువారుగా గాన్పించుచున్నారు. మహేంద్రవర్మ గొప్పమేధావియని, సైనికుడుగానుండి కవియాయెనని, సంగీత విద్వాంసుడని, శిల్పియని, మతసంస్కర్తయని, కాలాముఖుల ఆచారముల దన గ్రంథమున బేర్కొన్నవాడని, ఈయననుగూర్చి విద్వాంసులు ప్రశంసించిరి. ఈయన కాలమున శైవభక్తుల గేయములు తేవరములో గూర్చబడినవి.

6. శ్రీ శంకరాచార్యులు

(క్రీ. శ. 788—820)

మండన మిత్రుని ఓడించిన తర్వాత, శ్రీ శంకరుడు ఆయనను సురేశ్వరాచార్యుడను పేరుతో శిష్యుడుగా స్వీకరించి దిగ్విజయమునకు బయలుదేరెను. ఈయన వెంట ఇతర శిష్యులుకూడ నుండిరి. కొంతకాలమునకు శంకరుడు శ్రీశైలమునకు చేరెను. హాటేశ్వరముకు దగ్గరగా ఈయన తపస్సుచేసికొనెను. (పాలధార, పంచధార—మట్టిచెట్టు గలదు) మనోహరమైన ఈ ప్రదేశములోజేరి, శ్రీశైలమల్లికార్జునుని, భ్రమరాంబను సేవించి, మల్లికార్జునునిమీద “శివానందలహరిని” ‘భ్రమరాంబమీద’ భ్రమరాంబాష్టకమును రచించెను. శివానందలహరిలోని రెండు శ్లోకములలో శంకరుడీ జేత్రమును ప్రశంసించెను.

సంధ్యావంధ విజృంభితం శ్రుతిశిరస్థానాంతరాధిష్ఠితం
సప్రేమ భ్రమరాభి రామమసత్పత్ సద్వాసనాశోభితం
భోగీంద్రాభరణం సమస్తసుమనః పూజ్యంగుణావిష్కృతం
సేవే శ్రీగిరి మల్లికార్జున మహాలింగం శివాలింగితమే.

క్రీ. శ. 8 వ శతాబ్దమున నీ ప్రాంతమున ‘కాపాలికులు’వారిని గూర్చి మహేంద్రవర్మ (క్రీ. శ. 800—830) అను పల్లవరాజు తన ‘మత్తవిలాస ప్రహసనము’లో నుల్లేఖించెను. ‘కాపాలి’ పేరుతో వీరు శివునారాధించుచు నరుల బలియిచ్చుచుండిరి. “హుయాన్ సాంగు” వ్రాతంబట్టికూడ ఆయన లోకాయతుని 40 వాదనల ఖండించెనని, హుయాన్ సాంగు సభలో భూతులు నిర్భయములు, కాపాలికులు, సాంఖ్యులు, వైశేషికులుండిరని తెలియుచున్నది. ఒకనాడు శ్రీశైలములో శంకరుడు ధ్యాననిమగ్నుడై యుండెను. కర్ణాటక ప్రాంతము కాపాలికాకీర్తమే యుండెను. ఒక కాపాలికుడవట కేతెంచి, శంకరుని సుందరాకృతిని గాంచి, ఆనందము తెంది ‘కాపాలికి దగిన నరబలి దొరకనడని. మనంబున దలచి, శంకరుని ధ్యానము ముండి లేచి, ఒక చక్రవర్తి శిరంబునుగాని, గొప్ప సన్యాసి తలనుగాని అసంగినచో ‘కాపాలి’ పేరుకు ప్రత్యక్షముగుననిచెప్పి అతనిని బలియిచ్చుట కనుమతికోరెను. శంకరుడు ముందస్థిత మందర వదనారవిందుడై, తనకు సంబంధించినంతవరకు తనకెట్టి అభ్యంతరములేదని, తనశిష్యులేడైన అభ్యంతరము పెట్టవచ్చని, వారిని దీరిగించి ఉపాయము చేసికోవలె ననిచెప్పెను. కాపాలికుడు దీని కంగీకరించి, ఒక భక్తమునుచెచ్చి శంకరుని శిరంబును ఖండింప బోయెను. ఆ సమయమున

శంకరుని శిష్యుడు “పద్మపాదుడు” ఆయనకు రక్షకుడుగానుండెను. తన గురువు కేదో ఆపదగల్గునున్నదని ఆయన యోగశక్తివలన నెరింగి, నృసింహ మంత్రమును జపించి శంకరుని చెంత కరిగెను. అక్షీనృసింహస్వామి వెంటనే ప్రత్యక్షమై, కాపాలకుని దేహమును ఖండించి, శంకరుని కాపాడెను. నరసింహస్వామి సగము సింహము, సగము మనుష్యుని ఆకృతిలో నుండెను. శంకరుడు చూచి ఆనందించి ఆశువుగా ‘నృసింహస్తోత్రమును’ జదివెను. తరువాత అహోబిలమేగి నృసింహ స్వామిని దర్శించి వచ్చెనని కొన్ని గ్రంథములు, శ్రీశైలమునుండి గోకర్ణమేగెనని కొన్ని గ్రంథములు తెల్పుచున్నవి. ‘చిద్విలాసేయ శంకర విజయము’ లోను, ఆనందగిరి శంకర విజయము’ లోను శంకరుడు శ్రీశైలమును దర్శించిన వృత్తాంతము గలదు.

శంకరుని జన్మ తేదీని గూర్చి భిన్నాభిప్రాయములు గలవు. ‘శంకర మందార సౌరభమును, బట్టి రాయన శ్రీ. శ. 788 విభవనామ సంవత్సర వైశాఖ శు. ౧౦ న జన్మించెనని తెలుచున్నది. పాశ్చాత్య విద్వాంసు లనేకులు దీని సంగి కరించిరి. కనుక శంకరుని శ్రీశైలయాత్ర శ్రీ. శ. 815 ప్రాంతమున జరిగి యుండును. కాపాలికుడు శంకరుని వధించబోయిన వృత్తాంతము ‘ఉజ్జయినీ’ ప్రాంతమున జరిగెనని కొన్ని గ్రంథములు వ్రాయుచున్నవి; కాని శ్రీశైల ప్రాంతము ననే జరిగెనని నేను తలంచుచున్నాను. ‘శ్రీశైల శిఖరం దృష్ట్వా పునర్జన్మ వివర్ణిత’ అని చాలకాలమునుండి వినవచ్చుచున్నది.

శ్లో॥ శ్రీశైల శృంగే వివిధ వ్రనంగే
శేషాద్రి శృంగేఽపి సదావసంతమ్
తమర్జునం మల్లిక పూర్వమేనం
నమామి సంసార సముద్రసేతుమ్.

శంకరులవారు శ్రీశైలమును గూర్చి యిట్లు గానముచేసిరి.

సిద్ధిం తథా విధమనో నిలయాం సమాధా
శ్రీశైల శృంగకుహరేషు కదోపరిప్యే
గౌత్రం యదామమంతా పరివేషయాతి
కర్ణే యదా విరచయంతి భగాశ్చసిద్ధమ్॥

నాదేహమును శ్రీశైలములో మొలచిన తీగలు ఎప్పుడు కప్పునో, నా చెవిగూడలలో గూళ్ళుకట్టుకొని ఎప్పుడుండునో, శ్రీశైలశిఖరములోని గుహలలో మనోలయము అయ్యే సమాధిసిద్ధిని ఎప్పుడు పొందుదును ?

7. కల్యాణి ప్రభువు త్రైలోక్య మల్లచాళుక్యుడు

(క్రీ. శ. 1058)

శ్రీశైలమును దర్శించిన రాజులలో మొదటివాడు ఈ ప్రభువుగా గాన్పించుచున్నాడు. క్రీ. శ. 1058 మాఘ బ. ౨ న ఈ స్వామినిదర్శనము చేసికొన్నట్లు శాసనాధారములు లభ్యమగుచున్నవి. స్వామికి కొన్ని ఈనామ లిచ్చుటయే కాక, యాత్రికులమీద పన్నులు వసూలుచేయు ఏర్పాటునరించెను. పశ్చిమ చాళుక్యరాజు సోమేశ్వర త్రైలోక్యమల్ల (క్రీ. శ. 1042-1068) చోళరాజ్యమును జయించి, కాంచీనగరమును దగ్ధముచేసి, కంచి చోడరాజు నోడించి కుంతలదేశ దక్షిణ సరిహద్దులలోనికి బ్రవేశించెను వెనుకకుతిరిగి సిద్ధవాడినాడు (సిద్ధవటం) వాటి తన ముఖ్యసేనానికి కొన్ని గ్రామములొసగి శ్రీశైలమున రేగెను. అచ్చట ఈయన భార్య “మైలాలదేవి” ఒక సత్రమును స్థాపించి, వేదపఠనమున కొక పాఠశాల నేర్పరచి, వీని పోషణార్థము శివపురము, జాటూరు, కలుగొట్ల గ్రామముల నొసంగెను. ఈయన కుమారుడు ‘భువనై కమల్లుడు’ ఈ దానమును తిరిగి స్థిరపరచి. (క్రీ. శ. 1059) ఎర్రమరం గ్రామ ఆదాయమును గూడ పైవానికి జేర్చెను. 1922 మార్చి Annual Epigraphy లో సీవిషయము గలదు. “పశ్చిమ చాళుక్య ప్రభువు 1వ సోమేశ్వరుని పట్టమహిషి మైలాలదేవి, సేనాని, బిల్లవరుస అనువారు శ్రీశైలములోని మల్లికార్జునదేవుని, పాతాళగంగను దర్శించి, కాలాముఖ చాళుక్యడగు గంగరాశి భట్టారకుని శిష్యుడగు ‘సురేశ్వర పండిత దేవుని’ హస్తములలో సుదకమును బోసి, దేవుని ఎదుట అనేక దానధర్మములుచేసిరి. ఈ ఆచార్యుడు మోనంగిలోని బ్రహ్మేశ్వర ఆలయమునకు ప్రధాన అర్చకుడు. రెండవ సోమేశ్వర భువనై కమల్లుడు కూడ (1068-76) శైవభక్తుడు. జైనుల నణచుటకు కాలాముఖ శైవుల సత్యధికముగా నాదరించసాగెను. ఆకాలములో కాలాముఖ శైవులు విశేషమున పలుకుబడి గల్గియుండిరి వీరి నివాసము శ్రీశైలము’ అగుటచేత అక్షేత్రము కాలాముఖులకు నిలయమైయుండెను. ద్రవిడ, కర్ణాటక దేశములలోని బౌద్ధ జైనమతముల నణచుటకు దక్షిణమున శ్రీశైలమును, రృష్టకు దక్షిణముగా బౌద్ధ జైనమతముల నణచుటకు ధాన్యకటకిమును, (అమరావతి) రృష్టకు ఉత్తరముగా ఆమతప్రచారము జరుగకుండుటకు విజయవాడను (బెజవాడ) శ్రీప్రవాద శైవులైన కాలాముఖులు శైవరేంద్రములను, కాలాముఖ మతముల నేర్పరచిరని తెలియుచున్నది.

శ్రీశైలము కైఫీయతులో త్రిభువన మల్లరాయలు జగదేక మల్లదేవ రాయలు, గర్భగుడి, ముఖమంటపములోను స్తంభాలపైన 'హాళికన్నడము'లో వ్రాయించిరని, అవి జిద్దుతగిలి ఉన్నవని వ్రాయబడియున్నది.

ఇంకొకచోట 'తైలోక్య మల్లరాయలవారి పాదపద్మ శ్రీమత్పరియరశి మైశాదేవియరు శక 980 విశంబి వైశాఖ పౌర్ణమి సోమవారము - శివపురం శిలాశాసనము, కంచనోలు, శివపురం ఉ. చెరువు, సిదేశ్వరుని దేవాలయము ఉత్తరము దారాపూర్వకముగా పాతిఉన్నరాయి--రిన్నడ అక్షరములు" అనిఉన్నది.

2 వ భాగము : బ్రహ్మేశ్వరాచార్యురు గంగరాజి భట్టారక శిష్యురు సురేశ్వరా పండి తులు - గ్రామములు. చతుర్దిశలు - పొలిమేరలు.

3 వ శాసనము : కపిలహదేవి.

991 - సౌమ్య నం. అషాఢ 30 మంగళవారం సూర్యగ్రహణము-శ్రీశైల సత్రము, శివపురం సత్రము - గంగరాజు శిష్యుడు సురేశ్వరాచార్యులు - ఉచియు లకు బ్రహ్మేశ్వరాచార్యులు శివపురము యిచ్చెను" కొలది దోషములున్నను, పాశ్చాత్య విద్వాంసులు 160 ఏండ్లనాడు శ్రీశైలములోని వివిధభాషలలోని శాసనముల బరిశీలించి, కైఫీయతులోని రెక్కించిరి. పాల్కురికి సోమనాథుని పండితారాధ్య చరిత్రలో పర్వత ప్రకరణములో 'బల్లాహు మహారాజుదంపతులు శ్రీశైలమును దర్శించి యిచట మఠములను గట్టించిరని వ్రాసినారు. ఆలయమునకు దగ్గరనే ఈమఠములున్నవి.

8. జంగమమల్లయ్య

(శ్రీ. శ. 1050 - 1150)

ఈయన 'నన్నెచోడుని గురువు. జంగమమల్లికార్జునుడని, జంగమ లింగంబగు మల్లికార్జునుడని, జంగమమల్లయ్యని, జంగమ మల్లికార్జున దేవుడని మల్లిభొట్లని మునియని, మల్లికార్జున మునినాథుడని, నన్నెచోడుడు కుమారినాథునిములో బ్రశం సించెను. కవీంద్ర గాయకబుధస్తుతుడని, మునిపుంగుడని, సుజనస్తుతుడని, అఖిల జగద్గురువని, నిఖిల విద్యాగురుండని, నిర్వాణ యోగియని, మహర్షిసవర శరీరుడని, ఆత్మతత్వజ్ఞుడని, నిర్మలమతియని, సదాకల్యాణి అని మునుకభామణియని, హంసుండని,

పరమహంసుండు అని, అచల భావముగల జంగమ మల్లయ్యని, సంసార పద విముక్తుడని, వేదషడంగ శాస్త్రపురాణేతిహాసాగమాది సకల కళాస్వరూపా పార వాణీధరుడని, భూదేవకుల శేఖరుడని, సమ్భాసుర ముఖ్యుడని, విప్రమునిపుంగవుడని, మునీంద్రవర శిఖామణియని, నస్మనీంద్రారాధ్యుడని, శివయోగతత్పరుడని, మితభాషి యని, సుధీలోకస్తుతుడని, మహాత్ముడని నన్నెచోడుడు తనగురువును వర్ణించెను. కొన్నిచోట్ల శివునితో నభేదమును వర్ణించెను ఈ వర్ణనలబట్టి జంగమమల్లయ్య కాలా ముఖ తపోధనుడని ఎచటనులేదు. శివయోగి యని ఆరాధ్యుడని ఉండుటచేత శైవమతములోని మరియొకశాఖకు జెందిన వాడని స్పష్టపడుచున్నది. కాలాముఖ మును పదము నన్నెచోడుని కుమారసంభములో నెచటను గాన్పించదు. కాలా ముఖమునకు మహావ్రతమని నామాంతరము గలదు. ఈ పదమొక్కచోట మాత్రము తగులుచున్నది.

మ॥ హరికంకాలము చేతిముద్ర దివిజేంద్రాస్థుల్ సుభాషావళుల్
గరళం బభ్యవహార మంతక తనుజైరంబు మైపూత పం
కరుహాసీన శిరః కపాల మురు బిజ్జిపాత్రగా విశ్వసం
హరువ ర్తించు మహావ్రతో పహతి సేయంబూన నీప్రాప్తియే.

ధ్యానముద్వారా నిర్వాణము లభించునని దానికి అరుముద్రలు గలవని శ్రీ. శ. 12 వ శతాబ్దిలోని శ్రీరామానుజాచార్యులు వర్ణించిరి. అవి 1) హారము, 2) స్వర్ణభూషణము, 3) చెవిపోగు, 4) శిరోభూషణము, 5) బూడిద, 6) పవిత్రమైన జన్నిదము. మల్లయ్యకు నిర్వాణయోగిఅని పేరుండుటచేత, పైవానిని ధరించి ధ్యానయోగము ద్వారా నిర్వాణము పొందుటచేత ఈయన కాలాముఖయోగికాదు.

కాలాముఖులకు ఈక్రింది వ్రతములున్నట్లు రామానుజాచార్యులవారు వ్రాసిరి.
(1) పానార్థమై మనుష్యుని పుట్టె (2) మృతులైన వారి భస్మమును శరీరముమీద పూయుట (3) సరహంసము భక్షించుట (4) ఒక గదనుచేత ధరించుట (5) మద్యముతో నిండిన పాత్రను దేవతారాధన కుపయోగించుట. వీరి ముఖ్య దేవాలయము శ్రీశైలములో గలదని పాశ్చాత్య విద్వాంసులు వ్రాసినారు.

(James Hastings - Encyc. of religions. II)

దాని ఈలయము సమస్త శైవులకు పూజ్యనీయము. దక్షిణ దేశములోని ఈ ఒక్క దేవాలయములోనే సమస్త జనులు, అన్ని మతములు, కులములవారు, శ్రీ పురుష

లెల్లరు లింగభేదము లేకుండా, ఈ స్వామి పూజలో యాదృశులు. ("It is however, the only temple in the south where all castes and creeds both men and women can join in the worship") శ్రీశైలములో లింగమునుకూడ తాకి ప్రతిభక్తుడు, భక్తురాలు పూజించడము. నేను కండ్లార గాంచి నాను. అట్టి పవిత్రస్థలమునకు 'జంగమమల్లయ్య' వచ్చి యిచట జీవితశేషమును గడపెను. కాలాముఖుల ప్రతములేమి జంగమమల్లయ్య కున్నట్లు కాన్పించవు. శ్రీ.శ.5-11 శతాబ్దమువరకు ఉన్న గిరిమండి శైవభక్తులవలెనే జంగమమల్లయ్య యోగానుష్ఠాన పరుడై కాలము గడపెను శ్రీ. శ. 2 వ శతాబ్దినుండి అనేక శైవశాఖలు భారత పవిత్ర నావిర్భవించినవి. లకుల (లకులిన్, లకుటిన్, లకురీశ, నకురీశ) పాశుపత, మహేశ్వర, ఆరాధ్య, కాపాలిక, కాలాముఖ మున్నగు శాఖలు శైవములో గాన్పించుచున్నవి. ఇందులో జంగమమల్లయ్య ఏశాఖకు జెందినవారు? "పరమ శ్రీనగోత్తుంగమణి శ్రీసంగత మల్లికార్జున దేవతాకంటై జగంబులం బ్రత్యక్షంబై ప్రవర్తిల్లుట జంగమ మల్లికార్జున దేవుండై" అను నన్నెచోడుని వచనమునుబట్టి మల్లికార్జునస్వామియే జంగమ మల్లికార్జునుడై వెలసెనని, అయిన కూడ శ్రీశైలమున నుండెనని స్పష్టపడుచున్నది.

ఈ మల్లయ్య శ్రీశైలములోని 'బిల్వవనము' లో నున్నట్లు కాన్పించు చున్నది. ఈ గురువే నన్నెచోడునికి వివిధ ఖషలు, కవిత్వము, ఆధ్యాత్మిక విద్య బోధించియుండెనని తోచుచున్నది. 'మల్లయ్య' ఎవరో మనము పరిశోధించి కనిపెట్టవలయును. తె. వెంకటనారాయణగారు, ఈ మల్లయ్య పశ్చిమచాళుక్యుల యొద్ద దండనాధుడుగా నుండెనని తన ఆంధ్ర వాఙ్మయ చరిత్రలో వ్రాసెను. బసవ పురాణమునుబట్టి ఈయన కర్ణాటక దేశీయుడని కొన్నాళ్లు 'రిల్లమరీరీ ప్రభువుగా' జేసెనని, తర్వాత సన్యసింది శ్రీశైలములో దపంబాచరించి శిష్యుల బసవేశ్వర స్థాపన యాయెనని తెలియుచున్నది. చిలుకూరి వీరభద్రరావుగారిట్లు వ్రాసెరి. "ఈయని పశ్చిమచాళుక్యులకడ దండనాధుడుగానుండి సన్యసింది శ్రీశైలక్షేత్రమున మల్లికార్జున దేవుని సమ్ముఖంబున నివసించుచు ననేకమంది శిష్యులకు వీరశైవ మతంబును బోధించి మతవ్యాపనముకై, వారిని దేశదేశములకు బంపెను. బసవేశ్వరుడియైన శిష్యుడు. ఈయన శిష్యుడు పాల్కురికి సోమనాథుడు," నారాయణరావుగారు, శివతత్వసార గ్రంథకర్త 'పండితారాధ్య మల్లికార్జునుడని' నన్నెచోడుని గురువు 'మల్లికార్జునయోగి' యని ఈయన పశ్చిమచాళుక్యుల యొద్ద దండనాధుడుగానుండి సన్యసింది శ్రీశైలములో దపంబాచరించి శిష్యుల బసవేశ్వర స్థాపన యాయెనని, శ్రీ. శ.

1030—1140 వరకుందెనని నన్నెచోడు డితనిని గురువుగాను, కృతికర్తగాను చెప్పుకొనెనని ఇంకను బసవేశ్వరుడు కూడ యితిని బోధనామృతము గ్రోలెనని, శైవవాఙ్మయమునకు బ్రహ్మయని, ప్రథమ కవిశిష్యుడు నన్నెచోడుడని వీరు వ్రాసిరి. ఈ విషయములు కొంతభాగము చారిత్రక సత్యములుగా గాన్పించినవి. బసవేశ్వరుడు శ్రీ. శ. 1167 లో మరణించుటచే ఈయన తండ్రి శ్రీ. శ. 1100 ప్రాంతముననుండి యుండవలెను. తామున జంగమమల్లయ్యతో శ్రీ. శ. 1100 ప్రాంతమున మాటాడి యుండవచ్చును. వీరభద్రరావుగారు, వేంకట్రావుగారు వ్రాసినట్లు మల్లయ్య శిష్యుడు నన్నెచోడుడు శ్రీ. శ. 1130—1140 ప్రాంతపు వాడని చెప్పవచ్చును: కాని దండనాదుడైన మల్లయ్య ఈయన ఒక్కరేనా? ఈ విషయము చాలాకాలమునుండి నామనంబున ఘనంబుగ తాధించుచున్నది.

పాల్కురికి సోమనాథ కవి రచించిన బసవపురాణము ద్వితీయాశ్వాసములో నిట్లున్నది.

మల్లరసను నొక మండలేశ్వరుడు
దొర్లి యిట్టుల రాజ్యమొల్లక విడిచి
శ్రీగిరికేగి నచ్చింతాసమాధి
నాగిరి బిల్వవనాభ్యంతరమున
నున్నవారని వారి యురుభక్తిగుణము
హోన్నతిరయు ధ్యానయోగసంపదయు
శివభక్తి తత్త్వానుభవ సమగ్రతయు
శివభక్తి గణములచే వినఁబడుడు
సప్పుడు శ్రీగిరి కరుదెంచి రర్చి
చోప్పుడు మల్లరసను జూచుదేడ్క
వయసుండగఁ జూచి రాజయ్యగారు."

ఈ మన "సవేశ్వరు మూడి రాజయ్య: విడపర్తిసోమన" కూడ నీ విషయములను దలచి "పద్మ బసవపురాణము" లో నిట్లుల్లేఖించెను.

౧॥ మల్లరుసన దొర్లి మహి
వల్లభుడీ కీతి రాజ్యపై భవము మదిన్
మల్లర శ్రీగిరి కరిగి మ
చోల్లవలె నెదిలె యోగయు పుండగుచున్.

క॥ ఆగిరి బిల్వవనంబున

యోగంబున శంభుభక్తి యోగంబును జె

న్నె గరిమంబుగ నొందుట

బా గొప్పగ వినియె శంభుభక్తులచేతన్.

సకలేశమాది భూపాలుడు వచ్చి, మూడేండ్లుండెనని అయనను 'మల్లరసతి భక్తిని గొగిలించెనని, మాదిరాజు, మల్లరాజుతో నిట్లనెనని, తరువాత భాగము వ్రాయబడెను. వీరి వంశవృక్షమిట్లున్నది.

మల్లరసు (శివయోగి మల్లికార్జునుడు—కల్లకురికి ప్రభువు)

|
సకలేశ మాదరసు (కల్లకురికి ప్రభువు)

|
మాయిదేవుడు (భార్య మంగళ)

|
కెరెయపద్మరసు (భార్య మాదేవి)

|
కుమార పద్మరసు

కనుక దీనినిబట్టి 'మల్లరసు' మహావల్లభుడని, కల్లకురికి ప్రభువని, వైరాగ్యభావము గల్గగా శ్రీగిరికేగి బిల్వవనంబులోనుండి ద్యానయోగముచేత సమాధినిబొంది కాలముగడపెనని అనేకమంది శిష్యులు చేరుచుండిరని, తెలియుచున్నది. కనుక ఈ మల్లరసు పశ్చిమచాళుక్యుల రాజగు 'త్రైలోక్యమల్లుని' దండనాధుడు కావచ్చునని ఊహగలుచున్నది. ఇక తెలుగుచోడ రాజులలో కోడూరు శాఖకు జెందినవారు, త్రిభువన మల్లుడను పశ్చిమచాళుక్య చక్రవర్తి యొద్ద 'మహామండలేశ్వరుడుగా' నున్నవారు అయిన 'మల్లరస చోడరాజు' పశ్చిమ చాళుక్యరాజుల సేనాధిపతిగానుండి అనేక యుద్ధములలో బాగాన్మట్లు జయములు పొందినట్లు, సర్వజిత్తు సంవత్సరములో మప్పళపూడి శ్రీ బ్రహ్మేశ్వరస్వామికి పంచోపచార పూజకై 'వితరణేంద్రరాశి' యను పండితునికి కొంత భూదాన మొసంగి శాసనము లిఖించినట్లు తెలియుచున్నది. ఈ శాసనములు 'తెలంగాణ శాసనములో' నున్నవి. కనుక వీరభద్రరావుగారు, నారాయణరావుగార్లు దండనాధుడని పేర్కొన్న 'మల్లరసచోడరాజు' ఈయనయే. కొన్నాళ్లు పాలించి, నన్యనించి

శ్రీశైలముననుండి శిష్యులకు విద్య నేర్పినేమో అని తెలిసికొనుట కాధారములు లభించలేదు. ఈచోడరాజు బిరుదులలో మహామండలేశ్వర, కోడూర్పురవరేశ్వర, కల్కదీపురవరేశ్వర, అనేక సమర సంఘట్టనోపలబ్ధ విజయలక్ష్మి సమాలింగిత విశాలపక్షస్థలం, క్షత్రియకుల పవిత్ర, భువనత్రినేత్ర అను బిరుదులు రాన్పించుచున్నవి. కనుక ఈ 'చోడరాజు' బిరుదులబట్టి క్షత్రియుడుగా గాన్పించుచున్నాడు. నన్నెచోడుని గురువు జంగమమల్లయ్య 'హంస, పరమహంస అని పేర్కొందిన బ్రాహ్మణోత్తముడు. మల్లరసు కల్లకురికి ప్రభువని బసవపురాణము పేర్కొనుచున్నది. ఈయన బిరుదులలో 'కల్కదీపురవరేశ్వర' అని ఉన్నది. కల్కదీ పురము కల్లకురికి ఒక్కటియో? ఉభయులు శ్రీ. శ. 11 వ శతాబ్దిలోని వారే. కాని పైభేదముచేత జంగమ మల్లయ్య మల్లరస చోడరాజు కాదేమో అని శంకించుచున్నాను. ఇంకను ప్రబలమైన పరిశోధనలు చేయవలసియున్నది. ఈ దండనాథుడు శ్రీ శైలమున తేగిన ఆధారములు లభ్యముకాలేదు. కనుక బసవపురాణములో వర్ణించబడిన జంగమ మల్లయ్య 'మల్లరసు' అని నేను తలంచుచున్నాను. పైలోక్యముల్లుడు శ్రీశైలమునకు శ్రీ. శ. 1058 లో పచ్చుటచేత, ఈయన పెంట సామంతుడు 'మల్లరసు' కూడ పచ్చియుండి, తర్వాత నన్యసింది ఉదపచ్చును.

నన్నెచోడుడు కుమార సంభవములో 'తత్ప్రభునాజ్ఞ పెంపున' అని గ్రీంది పద్యములో వాడెను.

ఉ॥ పూని మహాగ్రహార పురపుత్ర సమున్నతి దేవతాలయో
ద్యాన తటాక సత్కృతి నిదానము లాశశితారకంబు ను
స్థానములై మహింబరగు జంగమ మల్లయపేర సత్తనం
తానములొప్ప సల్పుడు ముదంబునఁ దత్ప్రభు నాజ్ఞపెంపునన్.

ఈ ప్రభువెవరు? మరితోంటనార్య రచితంబగు 'పీరశైవానంద చంద్రిక'లో (శ్రీ. శ. 15 శ.) శ్రీశైలములోని పైపహితాధిపతుల పేర్లున్నవి. వారు పరుసగా 1. గిరినర్సి 2. శ్రీరంగగుడ్డ 3. మంచెలు పండిత 4. సంగమ 5. అప్యయ 6. విల్పామండిత 7. కేసి 8. మాధవ 9. శ్రీపతి 10. ప్రభువు 11. మల్లికార్జున. శ్రీపతికి మల్లికార్జునునికి మధ్యమున్న ప్రభువే శ్రీ. శ. 12వ శతాబ్దిలోని జంగమ మల్లయ్య అని నేను తలంచుచున్నాను. ఈయన కల్లకురికి ప్రభువగుటచేతదాని, నేను కల్యాణపురంలో ప్రభువని పేరుంచుటచేతకాని ఈయనను

నన్నెచోడుడు ప్రభువుగానే సంబోధించియుండెను. ఈ చారిత్రక సత్యము నింత వరకు ఏ చరిత్రకారుడు కనిపెట్టి యుండలేదు. కనుక జంగమమల్లయ్య అను ప్రభువు నన్నెచోడుని గురువు, పశ్చిమ చాళుక్య ప్రభువగు త్రైలోక్య మల్లునితో (క్రీ. శ. 1058) వచ్చి శ్రీశైలములోని బిల్వవనములో స్థిరపడి శిష్యులను విద్యను జెప్పుచు శైవమత ప్రచారముచేసెనని తోచుచున్నది. నన్నెచోడు చరిత్రలో సితర మల్లికార్జునుల ప్రశంస కలదు. కాన నిచట వదలినాను. నన్నెచోడుడు “జంగమ మల్లయ్య” అని తనగురువును పేర్కొనెను. జంగములకే మహేశ్వరులను పేరు గలదని, బ్రాహ్మణులు హిందువులలో నెట్లు పూజ్యనీయులో అట్లే లింగయుదు లలో వీరు పూజ్యనీయులని, లింగధారులైన అన్ని జాతులు, కులములవారినో వారు భోజనపానీయాదులు జరుపుదురని, మాంసాహారమును భుజించు ‘గణము తెస్స’ అను వారితో గలసి భుజించరని ‘కర్నూలుజిల్లా మాన్యుయల్’ లోనున్నది. కనుక మహేశ్వరుడైన మల్లయ్యయే జంగమ మల్లయ్యగా నన్నెచోడునిచేత పేర్కొనబడినట్లు కాన్పించుచున్నది.

9. మల్లికార్జున పండితారాధ్యులు

(క్రీ. శ. 1100—1170)

పాల్కురికి సోమనాథకవి పండితారాధ్య చరిత్ర, బసవపురాణము మున్నగు గ్రంథముల రచించెను. పండితారాధ్య చరిత్రలో పర్వత ప్రకరణములో, బసవ పురాణములో శ్రీశైల వృత్తాంతము గలదు. తూర్పుగోదావరి జిల్లాలోని బ్రాహ్మణ మము ‘దక్షిణకాళి’ వంటిది. ఇచట భీమేశ్వర లింగమును పూజించుచు, భీమని పండితుడు పూజారిగానుండి కాలము గడపుచుండెను. ఈయన భార్య గోరాంబ. వీరికి పండితారాధ్యులు గల్గెను. వీరికి మొదట సంతానములేదు. భీమన, గోరాంబ కలసి సంతానాపేక్షతో శ్రీశైలయాత్రచేసి, అచట మల్లికార్జునస్వామిని సేవించి, తమకు సంతానముగల్గిన స్వామిపేరు పెట్టుకొనెదమని మ్రొక్కి ఇంటికి వచ్చిరి. కొన్నాళ్ళకు సంతానము గల్గుటచేత, అనందించి ఆస్వామి పేరును చుమారునిరీతిజ్జిరి. ఈయన విద్యావంతుడై, పెరిగి పెద్దవాడైన తర్వాత స్వామిపేరుతో ‘శ్రీగిరి మల్లికార్జున శతకమును’ రచించెను. కాని ఈనాడది లభ్యము కాదు ‘శివతత్వ సారము’ అను గ్రంథము కందపద్యములలో రచించెను. దీనిలో నేడు 489

కందములున్నవి. ఈయనను పండితారాధ్యులని పిల్వసాగిరి. పండిత త్రయములో అనగా శ్రీపతి, మంచెనకవి, పండితారాధ్యులు అను వీరిలో నీయన చివరివారు. ఈయన గురువు కోటిపల్లి ఆరాధ్యదేవరయని, ఆయన గురువు 'అవాంతరయ్య' అని తెలియుచున్నది. కాలాముఖ మల్లికార్జునుని గురువు తపోరాశి. క్రీ. శ. 1050 లో 'వనవాసి' లో నొక కాలాముఖ మతమును స్థాపించెను. ఈ కాలాముఖ మల్లికార్జునుడు, నన్నెచోడుని గురువు జంగమమల్లయ్య, ఒకరుకాదని తోచుచున్నది.

పండితారాధ్యులు తన దేశమందుండగా, కర్ణాటకమునుండి శై వభక్తులగు 'చెలిదేవవేమనారాధ్యుడు, పోరండ్ల సూరసామయ్య వచ్చి బసవేశ్వరుని మహిమలు చెప్పగావిని ఆయన బసవేశ్వరుని జూడ వాంఛించుమందెను. కొన్నాళ్ళకు బసవేశ్వరునిజూడ కల్యాణి నగరమునకు బయలుదేరెను. మధ్యలో, వెలనాటికి ముఖ్య నగరమగు 'చందవోలు'లో నాగెను. 'రెండవ వెలనాటి రాజేంద్ర చోడవ నాయకుడు' (క్రీ. శ. 1161-70) దీని పాలకుడు. ఈ ప్రభువు, ఈయన బావమరది "కొండపడమటి బుద్ధరాజు" బొద్దులు అని చందవోలు కై ఫీయతు, పండితారాధ్య చరిత్ర తెల్పుచున్నది. బొద్ధపండితులైన 'బొద్ధపదాచార్యుని' పండితారాధ్యుని శిష్యులు 'రేమయ్య, చోమయ్య' అనువారు చంపుటచేత 'కొండపడమటి బుద్ధరాజు' ఆగ్రహారేశపరచుటచే పండితారాధ్యుని నేత్రద్వయంబును పీడించెను. అంతట పండితారాధ్యులు 'చోడరాజ్యవంశము' నశించునట్లు శపించెను. పండితారాధ్యులు క్రీ. శ. 1165 ప్రాంతమున చందవోలు వచ్చి యుండవలెను. అనటనుండి 'పండితారాధ్యులు' అమరావతికి జేరి అమరేశ్వరుని గూర్చి 'అమరేశ్వరాష్టకము' వదించెను. ఈయనకు స్వామి అనుగ్రహంబున దీర్ఘనేత్ర లాభము గల్గెనని, గోమనాథుడు పండితారాధ్య చరిత్ర "మహిమ ప్రకరణములో" వ్రాసెను ఇది సత్యమైయుండదు. తర్వాత పండితారాధ్యులు 'నిడుముగుల, పానుగల్లు, వని పురము' మీదుగా వెల్లటారులేగను. పానుగంటిలో ధవళేశు నామయ్యను గలసి కొనెను. తరువాత శ్రీశైల ప్రాంతముదేరు నప్పటికి 'బసవేశ్వరుడు' లింగై క్యము (1167) చెంచెనని విని పండితుడు చింతించెను. తరువాత కొద్దికాలమునకు పండితారాధ్యులు శ్రీశైలప్రాంతమున వెల్లటారులో జరిపోయెను, చనిపోవుముందు చోనయ్యను గిరి ప్రదక్షిణముకు బంపెనని, సమగ్రముగా విని దానిని వర్ణించుచు శిష్యులకు చెప్పెనని తెలియుచున్నది. కండ్లు లేనందున ఈయన శ్రీగిరి ప్రదక్షిణము చేయలేకపోయెను. శ్రీగిరి మల్లికార్జున శతకములోని ఈ పద్యము లభ్యమగు చున్నది.

ఉ. లోకములెల్ల నీ తనువులోనివ, నీ వటయెంత కల్లుదో
నాకప పద్మసంభవ జనార్దనులాదిగనెల్ల పెద్దలున్
నీ కొలదింత యంతయన నేరక మ్రొక్కదొడంగిరన్న ని
న్నే కరణి న్నుతింతు పరమేశ్వర శ్రీగిరి మల్లిరార్జునా.॥

వినుకొండ తాలూకా తంగెడుమల్లి గ్రామంపై పీయతునుబట్టి 'మలరాజు పెద సూరన్న' టాకీపడి వాసిరెడ్డి చంద్రమౌళిగారికి దీనిని విక్రయించెనని, ఈ గ్రామము కర్ణాటకములో శ్రీపతి పండితపండితారాధ్యులవారి కగ్రహారముగా నడచెనని తెలియుచున్నది. (L. R. Vol 56 - తంగెడుమల్లి పై పీయతు) ఇదిసత్యమగుచో, పండితారాధ్యునికి అగ్రహారము లివ్వబడినట్లు తేలుచున్నది. దోనయ్యద్వారా శ్రీశైలమును గూర్చి వినివానిని వర్ణించెనని పాల్కురికి సోమనాథుడు పండితారాధ్య చరిత్రలో వ్రాసెను. కండ్లులేకుండుటచేత శ్రీశైలము మీది తిరిగియుండలేదు.

10. బ్రహ్మ నా యు డు

(శ్రీ. శ. 1140-1182)

శ్రీ. శ. 12 వ శతాబ్దములో వెలమవీరులు బ్రహ్మనాయుడు మున్నగువారు మాచెర్ల రాజునకు అనగా నలగామరాజు సవతి తమ్ములగు మలిచేవాడులను బదులుగా పాలించుచుండిరి. నలగామరాజుకు మంత్రియైన నాయకురాలు నాగమ్మమ్మ, బ్రహ్మనాయుడుకు జరిగిన కారంపూడి యుద్ధము శ్రీ. శ. 1181-1182 ప్రాంతములో జరిగినట్లు కాన్పించుచున్నది. కాకతీయ రుద్రుడుకూడ నలగామరాజులే సహాయ పడెను; కాని వెలమ వీరులధాటికి వీరు అగలేకపోయిరి. ఈ నలగామరాజు వెలనాటి చోడరాజగు రెండవ రాజేంద్రచోడుని మేనల్లుడు. (శ్రీ. శ. 1161-1170) కల్యాణి రాజగు వీరసోముడు, శివపురి కోటలోనుండి తనరాజ్యమును బాలించుచుండెను. శత్రుసేనలు వచ్చి కోటను ముట్టడించి ఆరాజును బారదోలుటకు విశ్వప్రయత్నముల జేయుచుండిరి. వీరసోముడు తనరీ ముప్పును దప్పించ సమర్థుడైన వీరుడు ఒక్క బ్రహ్మనాయుడేయని మిత్రులద్వారా తెలిసికొని ఆయనకు జాబువ్రాసి చారులద్వారా పంపెను. 'బ్రహ్మనాయుడు' అబ్బడు మాచెర్లనగరము

లోనే ఉండెను. జాబుచూచి సంతోషిత స్వాంతుడై 'శీలమ్మ' చెంతకరిగి, తనకు భోజనము పెట్టి శివపురికోట యుద్ధములో తాను గెల్చినట్లు తల్లిని దీవించు మని కోరెను.

ద్వి. "వినవమ్మ ! యోతల్లి ! విన్నపం బొకటి
శివపురి కోటను శీఘ్రంబె గెలువ
నన్ను దీవిపుము ననుకన్నతల్లి !"

షడ్రసోపేతమైన భోజనమును శీలమ్మ, పీరాగ్రేసరుడైన బ్రహ్మనాయునికి వడ్డించెను. ఆయన భుజించి తల్లి ఆశీస్సులగైకొని, అనేకమంది పీరుల తోడ్కొని శివపురికి బయలుదేరెను. మనోవేగంబున బయనించి బ్రహ్మనాయుడు తన బలగంబుతో 'వెలుగోటి కనుమ' చేరెను.

ద్వి అచ్చోట వెడలియు నతి రయమ్మునను
శ్రీగిరి చేరిరి శ్రీ పీఠవరులు
జాజుల మల్లెల సంపెంగ పూల
మల్లెల మందార్ల మంచిగన్నేర్ల
కొల్లగా పూచిన గొట్టంగి విరుల
శ్రీశైలనాథుని చెలగి పూజించి
శివపురి కోటకు చేరిరివేగ.

కోటనుగెల్చి, శత్రురాజుల సైనికులను చీల్చి చెండాడి కోటను రాజు కప్పగించి బ్రహ్మనాయుడు స్వసైన్యంబులతో నిజరాజధానికి వెంటనేబయలుదేరెను. మధ్యలో వెలుగోటి కనుమనుదాటెను.

ద్వి. అడవి చెంచులవల్లి అవలీల దాటి
చెన్ను మల్లునివల్లె చెలువమరగడచి
మల్లికార్జునివల్లె మహాదేవి వీడి
కోనసింగరి తరలి కొండలు దాటి
శ్రీశైలమువకును శీఘ్రంబె రాగ
అంతట సస్తాద్రి కరిగె థానుండు
అప్పుగా బ్రహ్మన్న యతులితభక్తి
మల్లికార్జున ముఖమంటపము చేరి

హస్తముల్ ముకుళించి యతులితభక్తి
 దేవ : మహాదేవ : దేవతారాధ్య :
 నన్ను కరుణచూడు సగపుత్రితోడ ॥
 అని యిట్లు సుతియించి యా బ్రహ్మానీడు
 యామముల్ నాలుగు సచ్చోట గడుప
 కుక్కుటంబులు కూసె గువ్వలు కూసె
 చుక్కరాటొడిచెను సూర్యుడుదయించెను
 అంతట బ్రహ్మన్న యతి వేగమునను
 పర్వతములపల్లె ప్రాంతముల్ గడచి
 ఎగువ పల్లెను దాటి యెనసిన పేడకు
 మొగుళపల్లెకు వచ్చి మోలేరు దాటి
 దిగువపల్లెలు గడచి దీమనం బొప్ప
 త్రిపురాంతకమునకు దిన్నగా వచ్చి
 అవేళ మహాదేవునతి భక్తి మ్రొక్కి ॥

ఈ ప్రకారము శ్రీనాథుడు, బ్రహ్మనాయని శివపురము తోటయొద్దనును వర్ణించుచు, శ్రీశైలస్వామిని దర్శించిన విధమును వర్ణించెను. బ్రహ్మనాయుడు మరల పరిచాదాపు 800 ఏండ్లు అయినను, తల్లి శీలమ్మ పేరుతో 'పీఠాల' బ్రహ్మనాయుని పేరుతో 'నాయుడుపేట' పేరినీడు పేరుతో 'పీఠాల' గుంటూరు మండలములో తీర్థయాత్రాస్థలములై విలసిల్లుచున్నవి. పైవర్ణనల చూడగా శ్రీనాథుడు చూడ ఈ మార్గముననే త్రిపురాంతకము వచ్చి, శ్రీశైలమునకు చేరినని గ్రహించి కొనవచ్చును.

11. కుళోత్తుంగ చోళగొంకరాజు

(క్రీ. శ. 12 వ శతాబ్ది)

వెలనాటి రాజైన ఈయన రాజ్యము శా. శ. 1022 (క్రీ. శ. 1100) నాటికి నందికొట్టూరు తాలూకా వరకు వ్యాపించియున్నది. 'అయ్యారుగుడిరాజు' ప్రకారము సదరు గ్రామము విస్తృతము చేయబడెనని, ఒక చోళమహారాజుచే నిర్మితమైనది.

శ్రీశైలస్వామికి ధర్మార్థ మివ్వబడినదని కర్నూలుజిల్లా మాన్యుయల్ తెల్పుచున్నది. ఇంకను ననరు మాన్యుయల్ లోనే పాండవ ఉత్తుంగభోజుని సూనుడు నందన చక్రవర్తి కలి 2000 ల సంవత్సరమున ఈ అరణ్యమును చేదించి శ్రీశైలమును నివాస ప్రాంతమునర్చెనని వ్రాయబడియున్నది. ఈయన ఎవరో సరిగా తెలియకున్నది. శాలి 858 (క్రీ. శ. 934) శాలి 1030 (క్రీ. శ. 1108) శాలి 1045 (క్రీ. శ. 1123) శాసనములబట్టి చోళమహారాజు సిద్ధేశ్వరం (నందికొట్టూరు తాలూకా) అను గ్రామమును శ్రీగిరిస్వామి కిచ్చినట్లు తెలియుచున్నది.

ఇంకను వెలనాటి రెండవ గొంకరాజు గోదావరి యుద్ధములో “గోవింద దండాధిపుని” జయించెను. ఈ యుద్ధమున ఈయన చూపిన బలపరాక్రమములకు మెచ్చి, చాళుక్య విక్రమచోడుని కుమారుడు రెండవ కుళోత్తుంగ చోడుడు ఈయనను శ్రీశైల ప్రాంతదేశమునకు గూడ పాలకుడుగా నియమించినట్లు తెలియచున్నది. అందుచేతనే ఈయన దిరుదు “త్రిశతోత్తర షట్పహస్రావనీ నాథ సంపాదిత” అని కనబడుచున్నది. శ్రీశైల ప్రాంతమున వీరి శాసనము లేమి కాన్పించలేదు. మూర్పు చాళుక్యరాజుల కాలములో శ్రీగిరి స్వామికి ధర్మములుచేయు పద్ధతి కలదని చెప్పవచ్చును.

12. హోయసలరాజు సామంతుడు

(క్రీ. శ. 12 శ)

ఇవత్తుత్తన ఒక సామంతరాజు ‘నరసరాజు’ లింగ ప్రతిష్ఠకు శ్రీశైలములోని సీలగంగ (హతాళగంగ) మండి లింగములు తెప్పించెనని ఒక శాసనప్రమాణము గలదు. ఈ లింగములు ‘స్వయంభూలింగములు’ అని పేరుపడసియున్నవి. దీనిని రాజప్రతినిధియగు “నరసరాజు” శ్రీశైలములో ఎనిమిది దిక్కుల ఎనిమిది శివలింగముల ప్రతిష్ఠించెను.

13. సాగి రెండవ పోతరాజు

(క్రీ. శ. 13 వ శతాబ్ది)

ఈయన గుడిచెట్టు పేరు ప్రభువు. పెడవాడ రాజధానిగా జేసికొని పాలించెను. ఈయన శాసనములు క్రీ. శ. 1197-1230 వరకు గలవు. ఈయన తిక్కరాంతకము మున్నగుచోట్ల బంగారు కలశముల బెట్టించెను. శ్రీగిరి మల్లికార్జున

దేవుని ముందర నందికేశ్వర విగ్రహమును స్థాపించి, స్వామిభోగముల నిమిత్తము “కంభముపాడు. ముచ్చింతలు, బూదవాడ” మున్నగు గ్రామములను ధర్మము చేసెను.

14. కాకతీయ రాజులు

(క్రీ. శ. 12—14 వ శతాబ్దము)

కాకతీయ ప్రభువు 1 వ ప్రతాపరుద్రుడు (క్రీ. శ. 1158—1195) త్రిపురాంతక శ్రీశైలముల గెల్చెను ఈయన క్రీ. శ. 1162 వ సంవత్సరమున “వెలనాడు” పై దండయాత్రచేసి విమ్మట దక్షిణదేశ దండయాత్రల కేగెను. ఈసమయములోనే దక్షిణమున శ్రీశైలమును గెల్చియుండెను. క్రీ. శ. 1162 నాటి అనుమకొండ శాసనములో నిట్లున్నది. అనాటి హద్దులు కూడ దీనినిబట్టి తేలుచున్నవి.

రాజ్యం ప్రాచ్యం లవణ జలధే
స్త్రీర పర్యంత మస్య శ్రీశైలాంతం
ప్రచరతి సదా దక్షిణాశాం సమగ్రాం
ప్రాతీచ్యాంతా కటకనికట స్తాయినీ రాజ్యలక్ష్మీః
కాబేర్యాశాతట విలసితే మాల్యవంతం ప్రదేశే.

కనుక క్రీ. శ. 1162 నాటికి ఈయన రాజ్యము శ్రీశైలము వరకు వ్యాప్తిచెందెనని చెప్పవచ్చును. తరువాత ‘శ్రీశైలము’ కాకతీయరాజుల పాలనలో నుండెను. కాకతీయ గణపతి త్రిపురాంతకమేగి క్రీ. శ. 1260 లో నొక శాసనము వేయించెను. ఈయన గురువు ‘విశ్వేశ్వరశివాచార్యులు’. ఈయన శ్రీశైలములో శివాలయములు, మతములను గట్టించెను. గణపతి కుమార్తెయగు రుద్రమదేవి (1261 — 1295) ఆంధ్రదేశమును సమర్థవంతముగా బాలించెను. చోళ, పాండ్యరాజులు అసూయాయత్త చిత్తులై దక్షిణ దేశముపై దండెత్తిరాగా. వారిని వెనుకకు బారదోలెను. శ్రీశైలములో నీమె, అనమయమున ఒక కల్యాణమంటవమును గట్టించినట్లు చరిత్రలు నుడువుచున్నవి.

ఈమె మనుమడు ‘వీరప్రతాపరుద్ర దేవుని’ (క్రీ. శ. 1295—1328) కాలమున అగస్త్యమహాకవి యుండెను. ఈయననే ‘విద్యానాథుడ’ందురు. ఈయన ‘ప్రతాపరుద్రయశో భూషణము’ అను గ్రంథమును రచించి, ఖ్యాతిగాంచెను.

“యైరేశ స్త్రిభిరేశ యాతిమహాతీంభ్యాతింతిలిజ్ఞాభ్యయా
యేషా కాకతి రాజకీర్తి విభవై : తై లానైలాఃకృతాః
తేదేవాః ప్రసరత్ప్రసాద మధురా శ్రీశైల కాశేశ్వర
ద్వైజరామ నివాసినః ప్రతిదినంత్యచ్ఛ్రీయ సేజాగ్రతు..”

ఆంధ్ర సామ్రాజ్య వైభవమును పర్ణించు నీకవి శ్రీశైలమును పేర్కొనెను. ప్రతాపరుద్ర మహారాజు శ్రీశైలయాత్రచేసి, కొన్ని ఉత్సవ విగ్రహములను బహుమతిగా శ్రీశైల దేవాలయమున కొనంగెను. ఈయన గొప్ప భక్తుడు. (“He was of a religious turn of mind”) శ్రీశైలము వరకు ఈయన రాజ్యము గలదు. శ్రీ పర్వతస్వామిని దర్శించి తూర్పు వైపుగా కనుమలగుండాదిగి, కంబము, బద్వేలు లోయల మీదుగా గండికోటరాష్ట్రము దాటి వచ్చెను. ఈ ప్రాంతమునకు అతని మంత్రి ‘గొంకయసు’ పాలకునిగాజేసెను. రుద్రవరములో నాగి, నరసింహ విగ్రహమును ‘అహోబిలము’లో ప్రతిష్ఠించెను. కొచ్చెర్ల కోటలో నాగి, తన విలుకాండ్రయిన ‘ఇరికప్ప, కేతినాయక’ అనువారిని అరణ్యమును చేదించుమనిచెప్పి ఆ ప్రదేశమున ‘దుప్పిపాద’ (దూపాడు) అను గ్రామమును నిర్మించెను. అనుమకొండ వాసియగు “శ్రీనాథరాజు”ను దీనిపాలన కప్పగించెను. ఆరాజు అచట నొక గృహమును గట్టించెను. ఈ కొండచొరపాలన 15 వ శతాబ్దిలో గజపతిరాజులు వచ్చువరకు కొన్నాళ్లుసాగెను.

శ్రీశైలము పై ఫీయతునుబట్టి (L R XVI) ఈ రాజ్యము కాకతి గణపతి వశములో నున్నట్లు, తర్వాత ప్రతాపరుద్రుడు మహేశ్వరులకు గణపతము, వీర భద్రదేవుని ముఖమండపము కట్టించెనని, మతపోషణకు శివపురం మొదలైన కర్ణాటకములోని 18 గ్రామములను, కమ్మనాడులోని 8 గ్రామములను, అయినాడు, రేనాడు, మురికినాడులోని కొన్ని గ్రామములను మల్లిరెడ్డినదేవుని కిచ్చెనని తెలియుచున్నది. ఈయన మొత్తము 70 గ్రామములను స్వామి కిచ్చినట్లు తెలియుచున్నది. కా. శ. 1240 కాశయుక్తి మాఘ శు. ౨ న ప్రతాపరుద్రుడు తన దేవితో పచ్చి ఇచట తులాభారము తూగెనని, ధర్మములు సడిపించే లాగున నిర్ణయించెనని రచనచోలి తాలూకా వెలుగోడి పై ఫీయతు తెల్పుచున్నది.

రాచిరీయ ప్రతాపరుద్ర మహారాజు మహాప్రధాని శాసనమొకటి కా. శ. 1234 చక్రవర్తి యొక్క శు. ౫ గురువారము నాటిది కాన్పించుచున్నది. పేపటి కమ్మయ్య అను మంత్రి, కమ్మనాడులో కొంత భూదానమును, శ్రీగిరిస్వామి వారికి

మధ్యాహ్నం వేద్యముల కొనంగెనని తెలియుచున్నది. మరియొక శాసనమునుబట్టి శ్రీగిరిమీద భీమవిగ్రహమును రాజమండ్రి గౌరవర్తకుడైన ముద్దనశెట్టి గంగమ్మి శెట్టి యిచ్చినట్లు తెలియుచున్నది. మరియొక శాసనమునుబట్టి భృంగీనాథ విగ్రహమును ఈ వర్తకుడే ప్రతిష్ఠించెనని, తన సూనుడు గౌరముద్దనశెట్టి మల్లిశెట్టి కొరకు దీనినేర్పాటు చేసెనని తెలియుచున్నది.

శా. శ. 1382 విక్రమ అషాఢ శు. ౧౫ గురువారము చంద్రగ్రహణము రోజున యివ్వబడిన దానిని గూర్చి వ్రాయబడిన శాసనము అసంపూర్ణముగానున్నది. దక్షిణపువ్వు స్తంభముమీద విరోధి శ్రావణ బ. ౩౦ నాటిది తెలుగులో గాన్పించుచున్నది. ఇందులో తూర్పుపైపున స్తంభముమీద కృష్ణరాయలవారి ప్రశస్తి ఉన్నది. చివర 'కీర్త్యయస్యశమంతరాహ' అని కలదు. ఇది తరువాత కాలము నాటిది. ఒకానొక యల్లసాని అన్నప ఆయన అనువాడు మల్లికార్జున, భ్రమరాంబలకు ఆలయములలో నిత్యకైంకర్యముల కేర్పాటుచేసినట్లున్నది. సిద్ధేశ్వరునిరీ ముందు 'ముఖమండపము' నిర్మించెనని దక్షిణమున ప్రాకారము మరమ్మత్తు చేసెనని, లోహ స్తంభముల నిర్మించెనని తగిన స్థలములలో శిలలవేయించెనని, దక్షిణ గోపురమంటపమును మరమ్మత్తు చేయించెనని ఇందున్నది. ఈ శాసన భాగము కాకతీయ ప్రతాపరుద్రదేవ మహారాజు కాలమునాటిది.

'ప్రతాపరుద్రదేవ మహారాజు' కాలమునాటి తెలుగు శాసనములలో శా. శ. 1235 ప్రమాదీచ చైత్రశుద్ధ పాడ్యమి సోమవారము నాటిది గాన్పించుచున్నది. శ్రీశైలముమీది గొప్ప మహేశ్వరులందరుకలసి గణపతి ఆలయము ప్రక్కనున్న వీరభద్రస్వామి ఆలయము ముఖమంటపములో గలసి, మల్లికార్జునస్వామి ఆలయ వ్యవహారములు గూర్చి, చర్చించుటకు గూర్చుండగా 'ఈశ్వర శివాచార్య, ఆరాధ, ఆరాధ్యప్రగ్గడ' అనువారు ఒక ప్రకటన జేసిరి. పూర్వకాలములో మల్లికార్జునస్వామి పూజకు, క్రొత్తగా వచ్చిన భర్తులకు, సన్యాసులకు భోజన వసతులు గల్గించుటకు, చక్రవర్తులు, మహామండలేశ్వరులు, ఇతరులు యిచ్చిన 70 గ్రామముల పేర్ల జాబితాను వారు అందరి సమక్షములో జదివిరి. ఆకాలమున అరసి శైవమతాధిపతి ఈశ్వర శివాచార్యులని తెలియుచున్నది.

ఆలయమునకు ఈశాన్యదిశలో నొక బలిపీఠము గలదు. రాజమహేంద్ర వరము వాస్తవ్యుడైన 'గౌరముద్దనశెట్టి మల్లిశెట్టి కుమారుడగు గంగమ్మి శెట్టి' చేత నిది నిర్మించబడెనని యిచటి శాసనము తెల్పును. వీరభద్రస్వామి ఆలయముకు

ఎదురుగానున్న రాతిబండమీద శా. శ. 1237 (క్రీ. శ. 1315) రాక్షస శ్రావణ బహుళ దశమి మంగళవారము నాటి తెలుగు శాసనము గలదు. దీనినిబట్టి మహేశ్వరులు శ్రీశైలానము' (శ్రీశైలము) మీద నివసించుచుండిరని, గాన మతమునకు జెందిన వీరభద్రస్వామి ముఖమంటపములో అండరును గలసికొనిరని స్వామివారి పూజారులు, అరసి మతము, కాలామతమునకు జెందిన ప్రగ్గడలు కూడ గలరని వారందరిముందు వారు స్వామివారి పూజాపునస్కారములు, ఉత్సవములు నిత్యము జరిపించెదమని వాగ్మూలము లొసంగిరని తెలియుచున్నది. ఈ శాసనములన్ని కాకతీయ ప్రతాపరుద్ర మహారాజుకాలము నాటివి.

15. కొండపీటి రెడ్డిరాజులు

(క్రీ. శ. 1325-1428)

కాకతీయ ప్రతాపరుద్రుడు పడిపోయిన తర్వాత రెడ్డి ప్రభువులు పాలనకు వచ్చిరి. రెడ్డిరాజులలో మొదటివాడు ప్రోలయ వేమారెడ్డి. అట్లంటే రాజధానిగా జేసికొని నిర్వక్తమరాక్రమముతో నిలించుచుండెను. కొండపల్లినుండి బంగాళా ఖాతము వరకు ఈయన జయించెను గుంటూరు మండలము, కందుకూరు ప్రాంతము తర్వాత త్రిపురాంతక, శ్రీశైల అహోబలముల స్వాధీనపరచుకొని, దక్షిణ హద్దుగా శ్రీశైలము నేర్పరచెను. (1336) తరువాత తురుష్కులతో యుద్ధముచేసి, నల్లగొండ దగ్గరనున్న పద్మనాయకులతో టోరాడి, శ్రీశైలము మీదుగా నద్దంకి చేరెను. తన తండ్రి సంపాదించిన ద్రవ్యముతో నీయన సైన్యమును కూర్చుకొనె నని వ్రాసెను. క్రీ. శ. 1336 చీమకుర్తి శాసనములో 'మద్దుజాడండ పరిపాలన మయిన సామ్రాజ్యమందు శ్రీశైలభూమిని అమ్మనప్రోలి నీమిలో రామతీర్థం నర్వా గ్రహారంగా నొనంగితి నని దానపత్రం వ్రాయించెనని ఉండటచేత అప్పటికే శ్రీపర్వత, అహోబల పర్వత సోపానముల నిర్మాణము పూర్తియైయుండెనని చెప్పవచ్చును. ఈయన పీఠుడే కాకుండా గొప్ప భక్తుడుగా గూడ పేరొందెను. శ్రీశైలమునకు పాతాళగంగ (నీలగంగ) దగ్గర సోపానముల నిర్మించెను. దీనికి శాసనాధారములు లభ్యమగుచున్నవి.

శ్లో॥ సోపానాని కృతానివిన కృతినా పాతాళ గంగాతటే
 శ్రీశైలస్య మహేశమౌళి మణినా తాన్యేవ చిత్రం పునః
 సోపానాని భవంతి మేరుశిఖరారోహాయ నాకాపగా
 శాహాయత్రిదశాంగనా జనమహా సౌధాధిరోహాయచ.

ఈ రెడ్డిప్రభువు అహోబలమునకు కూడ భవనాశి నదీతీరమున సోపానముల నిర్మించి
 ఆచంద్ర తారార్కమగు కీర్తిగడించెను. (S. I. I VI. No. 243, and Epi.
 Indi vol. IV) శ్రీశైలమునందలి మల్లికార్జునస్వామి భక్తుడగు 'ఘాడెరాయ
 గంగ' అను గురువుకృపాకటాక్ష వీక్షణములచేత నీయన సామ్రాజ్యస్థాపన చేసెనని
 "ఎర్రాప్రెగడ" హరి వంశము తెల్పుచున్నది.

క. శ్రీ పర్వతేశ భక్తి
 భ్యాపిత గుణఘాడెరాయ గంగగురు కృపా
 స్థాపిత సామ్రాజ్య సము
 ద్దీపిత వేమక్షితీశ దీప్తి నరేంద్రా ॥

(Epi. Indi Vol - 21 Chimakurthi plate of Vema. (He gave
 food in charity houses, (Satra) in many places & built steps to
 the famous shrines of Sri Parvata and Ahobalam, the Lord of
 the Eastern sea - Bala Saraswath i court - poet)

(G. Mackenzie K. D. M-P, II - Polaya Vemareddy dedie-
 ated 108 temples to the worship of Siva)

శ్రీశైలస్వామి భక్తుండగు ఈగురు "ఘాడెరాయగంగు" ప్రోత్సాహము
 ననే ఆయా తీర్థస్థలములలో నీరెడ్డి భూరమణుండు యాత్రికుల సౌకర్యార్థము
 సోపానమార్గముల నేర్పరచెను. అద్దంకిరాజు వేమయరెడ్డి శిలాశాసనము శ్రీశైలము
 లోని గర్భగుడి తూర్పుద్వారానికి ఎదురుగానున్న మంటప స్తంభముమీద నిట్లున్నది.
 "అనవరత పురోహిత కృత సోపాన, శ్రీపర్వత అహోబల నిర్మాత సోపాన
 పంచారామ పతిస్సేవిత" - ఇంకను అనేకాగ్రహారము లిచ్చినవాడని పై పీఠములో
 వర్ణించబడినది. ఈ శాసనము శా. శ. 1281 వ్రవసంవత్సరమునాటిది. అమరావతి
 యందలి శాసనములో గూడ యిందలి కొంతభాగమున్నది. శ్రీనాథ మహాకవి
 రచించిన హరవిలాసములో గూడ శ్రీ పర్వతసోపాన స్థాపకుడగు రెడ్డి "వేమ
 జగతీపతికిన్" అని ప్రోలయ ప్రశంసించబడెను. ప్రోలయ వేమారెడ్డి "దీపావర్తి
 శాసనముల'లో నున్న Epi. Indi Vol 21. P. 269) ఈయన ధర్మముల

గూర్చి విద్వాంసులిట్లు వర్ణించిరి. “ఈయన అనేక పుణ్యస్థలములలోని సత్రములలో నుచితముగా భోజనము పెట్టించుచుండెను. ప్రఖ్యాతిగాంచిన శ్రీపర్వతము, అహోబిలములలోని ఆలయములకు సోపానములు గట్టించెను. ఈయన పూర్వ సముద్రాధీశ్వరుడు.” ఈయన దైన ఇంకొక శాసనము శ్రీశైలములో గలదు. ఇది 1915 వ సంవత్సరపు Annual reports లో ప్రకటితమైనది. హేమాద్రి చెప్పిన ప్రకారము అన్ని ధర్మముల జేయుచుండెనని ఈయన శాసనములలో గలదు.

‘Prolaya Vema who constructed the flight of steps leading to Sri Saila and made all the gifts enumerated by Hemadri’ (V—4)

ఇది అన పోతారెడ్డి శీర్షిక క్రింద వ్రాయబడినది. L. R. 57 లో ప్రోలయ వేమారెడ్డి కుండిన నగరములో 108 శివాలయములు కట్టించెనని, చెదలవాడలో రాఘవస్వామికి శ్రీరామ సింహాసనమును గట్టించెనని, గజపతి భిల్లాలు మరమ్మతు చేయించి శ్రీశైల అహోబిల పర్వతాలకు సోపానములు కట్టించి 14 దుర్గములు నిర్మాణము చేయించి 12 సంవత్సరములు ప్రభుత్వము చేసెనని యున్నది. దొంతి వారు అను యింటిపేరుగల ఈ కొండవీటి రెడ్డిరాజుల మూల నివాసము తెనాలి తాలూకాలోని ‘చదలవాడ’ అని, పొలముదున్నుచుండ నిక్షేపము దొరకెనని, అచటి ప్రజలు వీడించుటచేత అనుమకొండకేగిరని, తర్వాత దొంతి అల్లారెడ్డి కొండవీటికి వచ్చి అటనుండి కొండపల్లి దగ్గరకున్న “కవులూరు” చేరి వింధ్య పర్వతములకేగి వచ్చుచున్న ‘వేమన’ అను కోమటివల్ల పరుసవేది సంపాదించు కొని ఆ కోమటిపేరుతో 100 ఏండ్లు రెడ్లు పాలించిరని L. R. 57 తెల్పుచున్నది. ‘ప్రోలయ వేమారెడ్డి’ జ్యేష్ఠకుమారుడు అనపోతారెడ్డి (1353) తర్వాత రాజ్య పాలనకు వచ్చెను. అద్దంకినుండి ఈయనయే తన రాజధాని నగరమును కొండవీటికి మార్చెను. శాసనములబట్టి ఈయనకూడా శ్రీశైలమునకు కొన్ని సోపానముల నేర్పరిచెనని తెలియుచున్నది. బాలసరస్వతి వ్రాసిన శాసనమిట్లున్నది.

“హేమాద్రి దానై ధరణీ సురాణాం
మహాచలం హస్తగతం విహాయ
యశ్చారు సోపాన పథేన చక్రే
శ్రీపర్వతం సర్వజన ప్రగమ్యమై.”

‘అనపోతారెడ్డి’ తర్వాత, ధర్మ వేముడని పేర్గాంచిన ‘అన వేమారెడ్డి’ రాజ్యము

నకువచ్చెను. ఈయనకు 'జగనొబ్బగండ' అనుబిరుదు గలదు. ఈయన శ్రీశైలములో క్రీ. శ. 1377 లో వీర శిరోమంటపము గట్టించెను. ఈయన 'దూపాడు' గెల్చిన తర్వాత ఈ వీరమంటపమును గట్టించెనని తెలియుచున్నది. ఈయన కూడా శ్రీశైలములో గొన్ని సోపానములు గట్టించియుంచెను ('Anavemareddy conquered Dupadu He is said to have built the causeway on Sri Saila') ఈ విషయము 'మన్యమాపుర శాసనము' బట్టి తెలియుచున్నది. శ్రీశైలములోని శాసనమునుబట్టి 'అనవేమారెడ్డి' రాజమహేంద్రవరము, నిరవద్యపురము మున్నగు స్థలదుర్గముల నాశనముచేసెనని (1361-62) తెలియుచున్నది. ఉత్తరమున రాజమండ్రి, దక్షిణమున కంచి, పడమట శ్రీశైలము వరకు ఈయన రాజ్యము కలదని, అమరావతి దేవాలయము పునరుద్ధరణచేసెనని, శ్రీశైలములోని సోపానముల మరమ్మత్తు చేసెనని తెలియుచున్నది.

(G. Mackenzie — K D M "Brother Anavema Reddy extended to Rajahmundry North, Kanchi South, Sri Sailam west. He repaired the temple of Amaravathi and the causeway at Srisailam")

ఈయన విజయనగరరాజుల పారదోలి శ్రీశైలమువరకు పాలించెను. శ్రీశైలములోని 'వీరశిరోమంటపము' వద్దనున్న శాసనములో పైవిషయము బట్లున్నది.

సింహాచలాది వింధ్యపాద ప్రదిష్ఠాపిత కీర్తిస్తంభ
సాగర గౌతమీ సలిల సంగమ సకల జలదుర్గసాధన
బలరామ రాజమహేంద్రవర నిరవద్య సగరాది
బహువిధ స్థలదుర్గ విదళన బలరామ."

వేమారెడ్డి, దండయాత్రలుచేయు సమయములో శ్రీశైలము (శ్రీపర్వతము) లో నుండెను. బ్రహ్మచారి, శైవగురువైన శ్రీ విశ్వనాథునికి, కౌశికగోత్ర సంజాతునికి, శ్రీపర్వత వాసికి శా. శ. 1277 లో 'భండవకొలను' అను గ్రామమును ధర్మముచేసెను. ఈ సమయములోనే 'అతురూరు' అను గ్రామమును శ్రీమల్లికార్జునస్వామియను పర్వతేశ్వరునికి ధర్మముగానిచ్చెను. శైవభక్తుడు శ్రీశైలవాసియగు శాంతభిజ్జవృత్తి యతీశ్వరుని ముఖ్యసేవకుడైన 'పోలిదేవయ్య' ప్రార్థన మీద ఈ ధర్మము జరిగినట్లు కాన్పించుచున్నది. ఈ శాసనము క్రీ. శ. 1358 నవంబరు 7 నాటిదని (కార్తీకశుద్ధ ౧౫ సోమవారము) తెలియుచున్నది. (Sri M- S Sarma - History of the Reddy kingdoms.)

L R. 23 లో శ్రీ. శ. 1361 శాసనములోని కొంత భాగము వ్రాయబడినది.

వేము భూపతిః అన్నమాంబా తనూజేన
దృఢినా వేము భూభుజా
అహోబలా సస్యగిరౌ నిత్య శ్రీపర్వతేపిచ
జాపానానాం మనాఃకథ్యే సుదృఢౌ పంక్తి రాత్మనః
సమూ రురుక్షో రైలాసం నిశ్రేణ రివ నిర్మితౌ.

L R. 49 కొండవీడు లేవ గోపీనాథ పురము రై ఫీయతులో

“వేము భూపతి అన్నమాంబా తనూజేన
అహోబలా సస్యగిరౌ నిత్య శ్రీపర్వతే పిచ”

అని కలదు. దీనిలో త్రిపురాంతకము పేరున్నది.

ఈ దేవాలయములో నంది మంటపమువద్ద ఉడి ఏడమ ప్రక్క స్తంభముల మీద ఈ శాసనమున్నది. ఇది శా. శ. 1299 పింగళ మాఘశుద్ధ సప్తమి బుధవారము నాటిది. ఈ శాసనము సంస్కృతము, తెలుగు భాషలలోనున్నది. హ్రోలయు వేమారెడ్డినుండి రెడ్డి వంశవృక్షమున్నది. తన తండ్రి అన్నయ్యరెడ్డి అశ్వయు పుణ్యముకొరకు ఈ వీరమంటపము నిర్మించబడినదని, ఈ మంటపములో ననేకముంది వీరులు ఇచ్చా పూర్వకముగా దమ శిరస్సులు, నాల్కలు ఛేదించు కొనిరని యున్నది. ఉడిపైపు స్తంభము రెండు తలముల మీద అన్నవేముని నిరుదాపశితోబాటు శాసనరాలము పేర్కొనబడినది. అనాటి భాష తెలిసికొనుటకీ శాసనభాగమును జూడడు -- శ్రీపర్వత స్తలి చెలువగు శ్రీమల్లిభార్జునస్వామి గేహాం గిణమున మహాసియ్య మగు వీరమంటపం అనేక ప్లవిలసితంబగు పుణ్యస్తలి నొప్ప రట్టించి బగనొబ్బగండన్న --

“వేముభూపతిని శ్వర భర్త విభవకీర్తిన్ నరల దిక్కులునిండి సాంద్రమై అచంద్రతారగి స్థితినుర్వి తనరజేసె శంకరా ... అన్న వేముయ్యరెడ్డింగారు తమ తండ్రి అన్నయ్య రెడ్డింగారి పుణ్యముగా కట్టించె....మంటపము.” ఈ మంటపము లోనే ‘కొంగువీరులు’ తమతలల, నాల్కల ఛేదించుకొని బొందితో రైలాసమునకు పోయిచుండిరట. శ్రీ. శ. 1377 లో శ్రీరైలయాత్రచేసి గొప్ప మంటపమును ‘అనవేముడు’ నిర్మించెనని, కర్నూలుజిల్లా మాన్యుయల్ నుడుపుచున్నది. ఈవీర మంటపము కట్టిన శిల్పినామము ‘పంచభిక్షంబుల్లయ్య’ ఈయన రామన కుమారుడు.

శై వాగమవేత్త మంటపదాత అన్నయరెడ్డి సూనుడు 'అన్నవేమయ'; కాలసరస్వతి శాసన లేఖకుడు. క్రీ. శ. 14 వ శతాబ్దములోని నరబలుల గూర్చిన ఈ స్మృతాంతమును 'కృష్ణశాస్త్రి' అను విద్వాంసుడిట్లు పేర్కొనెను.

“కొంగువీరులు మతావేశ పరవశత్వంబున తమ శిరసుల, నాల్కల దేవునికి బలిగా నర్పించుకొని, కావలసిన అంగములతో బ్రత్యక్షమగుచుండిరి. మరుక్షణములో మూడు నేత్రములు, ఐదు ముఖములు, ఐదునాల్కలు గల్గి అష్టవిధార్పిత గలిగిన శివుని రూపమగుచుండిరి.”

(“Krishna Sastry - Indian images of Gods and goddesses. “Hosts of Kongu heroes highly excited under religious fervour, cut off their heads and tongues as offerings and obtained a brilliant body of blessed limbs. The next moment they shine with 3 eyes 5 faces and 5 tongues and become the eight embodied Siva.”)

ఈ విధముగా గండక తైరలతో శిరసులను, నాల్కలను కత్తిరించుకొని శైలానమున కేగుచుంటిమని వారు తలంచుచుండిరి. ఈ శాసనములోని పూర్తి తెలుగు పద్యము ఇట్లున్నది.

సీ. శ్రీపర్వతస్తలి చెలుడగు శ్రీమల్లి
కార్జునస్వామి దేహాంగణమున
మహానియ్యమగు వీరమంటపం అనేక స్త
విలసితంబగు పుణ్యస్తలి నొప్పు
కట్టించి జగనొబ్బ గండన్న వేమవిభుని
.....శ్వరధర్మకీర్తి
సకల దిక్కులనుండి సాంద్రమె ఆచంద్ర
తారకస్థితి నుర్వి తనరచేసె
శాంకరాగమ మంత్రదీక్షావిభూతి
దంచి తావారుండగుచున్న పంచభిక్షం
రామన సుతుండు — నిర్మ — వంశుండు
మల్లనాఖ్యుండు శివభక్తిమార్గరతుండు.

‘ప్రోలయ వేమన’ కాలమున పాతాళగంగకు గోపానములుకట్టిన ‘పంచభిక్షం రామలింగం’ కొడుకు మల్లన, ఈ వీరశిరో మంటపము గట్టియుంచెను. ఈ

వంశీకులు గొప్ప శిల్పులుగా గాన్పించుచున్నారు. శ్రీశైల, అహోబిల సోపానముల కట్టించిన ఈ మువ్వరు రెడ్డిప్రభువులు అనగా ప్రోలయ వేమారెడ్డి, అన పోతారెడ్డి అన వేమారెడ్డి అనువారల నామములు ఆచంద్రతారార్కము చరిత్రలో వెలయుచుండును. ఇంకను

‘శ్రీపర్వత సోపాన స్థాపకుండగు రెడ్డివేమ :

శ్రీపర్వత సోపాన స్థాపక వేమక్షితీశ :

అని అనేకచోట్ల తగులుచున్నది. ప్రోలయ వేముని కాలములో అద్దంకిలోనుండి ఎర్రా ప్రెగడ హరివంశ, రామాయణాదుల ముగించెను. ‘ఎర్రా ప్రెగడ’ తన ప్రభువుతో శ్రీశైల యాత్రచేసె నేమో తెలియకున్నది. శ్రీనాథుడు మాత్రము అనేక తీర్థయాత్రలు తన ప్రభువుతో చేసెనని చెప్పచ్చును. రెడ్డిరాజులలో నైదవవాడు పెదకోమటి వేమారెడ్డి: (1402-1420) శ్రీనాథుడి వేమారెడ్డి అస్థానమున విద్యాధికారియై వెలసెను.

విద్యాధికారీ శ్రీనాథో పీఠశ్రీ వేమభూపతే:

అకలోదకలో వాచాం నిర్మలం ధర్మశాసనమ్ ॥

ఈ శ్లోకమునుబట్టి పైవిషయము తేటతెల్లమగుచున్నది. ‘పెదకోమటి వేమన’ కాశీవిశ్వేశ్వరస్వామి ఛిత్తుడు. ఈయన కాశీరామేశ్వర యాత్రలను చేయుచు మధ్యలో నున్న ‘శ్రీశైలము, పంచారామము సింహాచలము’ మున్నగు యాత్రలను జేసెను. క్రీ. శ. 1405 న పెదకోమటి వేమనతో శ్రీశైలముకు శ్రీనాథుడేగెను. యాత్రా స్థలములలో వేమన అనేక ధర్మము లొనరించి, కాశీలో విశ్వేశ్వరస్వామికి నిత్య నైవేద్యమున కేదియో ధర్మముచేసిసల్లు కాన్పించుచున్నది. ఈయాత్రలలో కవిసార్వభౌముడు శ్రీనాథుడు, మంత్రి మామిడి సింగనామాత్యుడు పాల్గొని యుండవచ్చును. శాసనములలోని కొన్ని పట్టులు పై విషయముల జెప్పుచున్నవి. సూరాంబ వ్రాయించి శా. శ. 1331 దిరోధి పొల్లుణ ది. విదియనాటి సరంగిపురము శాసనములో నెట్లున్నది

శ్లో॥ శ్రీశైలే స్థితములతామవగతావృద్ధింకుమారాచలే

పంచారామతలే ప్రతాససుష మాసింహాచలేంద్రేతతః

శ్రీనారాయణుడోత్తమే కుసుమితా యద్ధర్మశీర్తిర్లతా

కాశ్యం విశ్వేశ్వరేః పురం భలవతీ నిత్యోపహారోచితమ్.

ఇంకను మరియొకచోట ఇట్లున్నది.

“కావేర్యాం త్రిపురాంతరే జయపురే కాశీపురే గోకులే
పంచారామ పురేషు పట్టనపురే మార్కండశంఖోఃపురే
చాళుక్యామయతాన్న దారనిరతశ్చి పేమథూపప్రభుః”

శా. శ. 1327 పార్థివ సం. మాఘ. శివరాత్రి దినంబున తెనాలిలోని వినపాడును ఈరాజు, శంకర గురునకు ధర్మముచేసి శాసనము వ్రాయించెను.

“కాలశ్చేచ్చివరాత్రి పుణ్యసమయస్సాక్షిమహాన్ శ్రీగిరి
శ్చేయం కిం నతువర్జ్యతే సువిభిశ్చుణ్యంతతచ్ఛాసనమ్”

ఇందు శ్రీగిరి పేరువచ్చినది. కోమటి వేమారెడ్డి భట్తుడు దానసంతుడే కాకుండా ప్రజోపకార్యముల టెక్కింటినిజేసెను. “ఈ చుట్టూనున్న కొండలలో యుతున్న సన్యాసులకు మఠాలు ఏర్పరచిరి. అడ్డీలు, రాల్యలు, తూములు, కొండలమీద రాతికట్ట. ఒక ‘పుష్కరిణి’ కట్టించిరి.” అని L R 57 లో ఉన్నది. వీనిని బట్టి రెడ్డిప్రభువుల ఉదారభావము తేటతెల్లమగుచున్నది ఈనాడుదూడ పీఠిలో నిట్టి భావముగలదు.

మద్రాసు చిత్రవస్తు ప్రదర్శనశాలలో కొన్ని తామ్ర శాసనములు లభ్యమైనవి. శ్రీ. శ. 1416 ఫిబ్రవరి 13 వ తేది తామ్రశాసనమునుబట్టి, బ్రాహ్మణ శ్మశ్రియ వైశ్యులకు శ్రీగిరిలో తగాదా గల్గినదని, అందు బ్రాహ్మణ శ్మశ్రియులొక పక్షమున, వైశ్యులొక పక్షమున నుండిరని కొన్ని హక్కులు, అధికారములగూర్చి ఈతగాదా వచ్చినదని, తీర్పు వైశ్యుల కనుకూలముగా నివ్వబడినదని తెలియుచున్నది.

(T V Jagadisa Ayyar - South Indian shrines)

శ్రీశైలము క్రింద ప్రత్యేక అధికారిని విజయనగరరాజు లేర్పరచిరి: అయిన ఒక నందిని, భృంగిపీఠమును బంగారుతో తయారుచేయించెను. ఈభృంగిరీ మూడు కాళ్ళుగలవని, పై గ్రంథములో వ్రాయబడియున్నది కృష్ణరాయల పాలిగాపు చంద్రశేఖరయ్య వీనిని సమర్పించెను. పైన చెప్పబడిన తీర్పు శ్రీ. శ. 1416 లో జరుగుటచేత అది రెడ్డిప్రభువులకు సంబంధించిన తీర్పు అయి ఉన్నదని చెప్పవచ్చును.

కొండవీటి రెడ్డిరాజులుగాక, మరియొక రెడ్డిరాజుల శాఖవారుదూడ శ్రీశైలములో గొన్ని పుణ్యకార్యము లొనరించినట్లు కాన్పించుచున్నది. శా. శ. 1327

(క్రీ. శ. 1405) పార్థివ సంవత్సర చైత్ర శు. ౧౦ న శ్రీశైల మల్లికార్జునుని దక్షిణ ద్వారమునుండి శిఖరేశ్వరమువరకు మెట్లను 'కుమార వేమారెడ్డి' తనయుడైన కాటయవేమారెడ్డి నిర్మించినట్లు శాసనప్రమాణము లభ్యమగుచున్నది.

రెడ్డిరాజుల తర్వాత అన పోతానాయుడు గోదావరి శ్రీశైలపర్యంతము ఆంధ్రను బాలించెను. కాని శ్రీశైలస్వామికి ఈయన చేసిన పనులు తెలియకున్నవి

16. విజయనగరరాజులు

(క్రీ. శ. 14 వ శతాబ్దము 17 వ శతాబ్దము)

కాకతీయరాజులు పడిపోయిన తర్వాత క్రీ. శ. 1383 లో 'సంగము' యొక్క బదుగురు సూనులలో మొదటి మువ్వరు 'హరిహర, కంప, బుక్క' అనువారు శృంగేరి మఠాధిపతి 'మాధవవిద్యారణ్యుని' సాయంబున విజయనగర నిర్మాణ మొనర్చిరి. మూడు శతాబ్దాల కాలము ఈ నగరము హిందూధర్మమునకు నిలయమై వర్ధిల్లెను. 1 వ హరిహరరాయలు, తర్వాత బుక్కరాయలు, తర్వాత 2 వ హరిహర రాయలు (క్రీ. శ. 1377-1404) విజయనగర సామ్రాజ్యమును బాలించిరి. చివర రాజు 27 ఏండ్లు పాలించెను. ఈయన గొప్ప శైవభక్తుడు సంస్కృత కర్ణాటక భాషలను, సర్వమతములను నమచ్చునతో జూచిన రాజు. మొదటివారు 'హరిహర—1, బుక్కరాయలు—1 అనువారు పాశుపత లైవశాఖకు తెండిన 'క్రియశక్తి' అనువాని శిష్యులు. రెండవ హరిహర రాయలు 'పనవాసి' ప్రభువగు ఒక కదంబ రాజకుమారుని తనయను తెండ్లాడెను. అమె శ్రీశైలమును దర్శించి, దేవాలయముదగ్గర మైదానమునుండి నీలగంగవరకు 1000 అడుగులలోన నున్న నదియొక్క పడకవరకు సోపానపంక్తిని నిర్మించెను "

(Kurnool Dt, Manual P. 24)

ఈమెయే చరిత్రలో 'కదంబ వితలాంబ' యని పేర్కొనబడుచున్నది. శా. శ. 1315 శ్రీముఖ మాఘ బ ౧౫ న ఈసోపాన నిర్మాణము జరిగినది. శా. శ. 1315 శ్రీముఖ మాఘ బహుళ ౧౪ శివరాత్రి సోమవారమున (1393) దేవాలయమునకు ముందు ముఖమంటపము కట్టబడి స్వామివారికి నమర్పించబడినది. ఇది విజయనగర ప్రభువు రెండవ హరిహరదేవ మహారాజుచే నిర్మించబడినది. దక్షిణముననున్న

మంటపమును శా. శ. 1328 ఛాత మాఘ బ. ౧౪ సోమవారము దినమున (1401) హరిహరదేవ మహారాజు నిర్మించెనని ఒక శాసనము తెల్పుచున్నది. ఈయన తనసోదరీమణి, పరిచారకులతో గలిసి యిచ్చటికి వచ్చెను. ఈయన అనంతరము మరియొక శాసనము శా. శ. 1344 శుభకృత్తు నామ సం. కార్తీక శు. ౫ గురు వారము నాటిది. (క్రీ. శ. 1422) ఉదయగిరి దేవనయ్యంగారి కుమారులు అప్పణయ్యంగారు దక్షిణ ముఖద్వారములో (గవని) నున్న సంది స్తంభమునుండి, దుర్గాదేవి ఆలయమువరకు సోపానములు నిర్మించెనని ఇందు ఉల్లేఖించబడియున్నది. ఈ శాసనము పెద్దచెరువుకు పోయేత్రోవలోనున్నది. ఇది తెలుగులోనున్నది. దక్షిణ భాగమున ధ్వజ స్తంభముమీద క్రీ. శ. 1328 ఛాతనామ సంవత్సరమునాటి శాసనము గలదు. చోళమండల రాజ్యమున 'గోపయదేవ మహారాజు కుమారుడు' 'సాళువ తిరుమలయ దేవమహారాజు బంగారు ధ్వజ స్తంభమును బ్రతిష్ఠించెనని' 'తై ప్తీయతులో' నున్నది.

పాతాళగంగకుబోపు మార్గములో కదంబ రాజకుమారి విరలాంబ శాసనములు సంస్కృత నాగరి, తెలుగులిపిలోనివి నాల్గు రాన్పించినవి. అందుకటి శా. శ. 1315 (క్రీ. శ. 1393) శ్రీముఖ సంవత్సరము నాటిది ఈమె కొరనాటి రేయి ఒక స్వప్నము వచ్చెను. ఆ స్వప్నములో మల్లికార్జునస్వామి ప్రత్యక్షియై, పాతాళ గంగకు సోపానములు గట్టించుమని కోరగా నామె సోపానముల గట్టించెనని, దీని రాతి స్తంభము మీద నున్న శాసనములో నున్నది. పాతాళగంగకుబోపు త్రోవలో నొక పెద్ద రాతిబండమీద నాల్గుతలములలోను వ్రాయబడిన మఱియొక శాసనము గలదు. ఇంకొకటి మరియొక స్తంభము నాల్గుముఖములమీద ఉన్నది. ఇంకొకటి మెట్లకు దగ్గరగానున్న పెద్దరాయిమీద నున్నది. ఇది చాల శిథిలావస్థలోనున్నది. దీనినిబట్టి విరలాంబ అను రాకుమార్తె శా. శ. 1318 లో మెట్లకు దగ్గరగా 'విరలేశ్వర' విగ్రహమునుగూడ బ్రతిష్ఠించెనని తెలియుచున్నది. ఈ శాసనము సంస్కృతములోనున్నది. Brown XV — పుట 324 యట్లు తెల్పుచున్నది. 'కదంబకులము' హరిహరరాజు — శ్రీ మల్లికార్జున పర్యటానిది పాతాళగంగకు మధ్యలో సోపానాలు కట్టించెను. నాగర, కన్నడ, అరవములో ఈ శాసనములు వ్రాయించెను. మల్లికార్జున దేవాలయాన్నుంచి పాతాళగంగకు పోయే మార్గముందు వేయించినారు. అందులో సోపానాలు కట్టించినారు." తై ప్తీయతులోని వాక్యములు భిన్నముగా నున్నవి. శివభక్తుడైన హరిహర రాయలు దేవాలయము ముందు ముఖమంటపము గట్టించెనని, ఆలయమునుండి నీలగంగలోనికి మెట్లను కదంబ

రాజకుమారి వితలాంబ గట్టించెనని చెప్పవచ్చును. ఇట్టి పుణ్యదంపతులు, తీర్థయాత్రికులుండటకు ముఖమంటవచ్చును, పాతాళగంగ కేగుటకు సోపానపంక్తిని తయారుచేసి ఆశశితారకంబగు కీర్తిని గడించిరని చెప్పవచ్చును. శ్రీశైలము కై ఫీయతులో మరియేకచోట నిల్లున్నది “బుక్కరాయల కుమారుడు హరిహర రాయలు — సౌరాష్ట్ర పాలకుడు కదంబకుల సంభూతుడు ‘బసవదేవరాజు’ కుమారుడు కామదేవుడు, ఆయన భార్య పద్మకాదేవి, కుమార్తె ‘వితలాంబ’ను హరిహర రాయల కిచ్చిచేసిరి. ఈ ‘వితలాంబ’ శ్రీశైలముందు పాతాళగంగకు పోయే మార్గములో సోపానములు కట్టించినది. నాగరం, తెలుగు, సంస్కృతములో శక. 1315 శ్రీముఖనాటి శాసనములున్నవి. దక్షిణపైపు ముఖమంటప స్తంభాన శాసనము స్వల్పముగానున్నది. హరిహర రాయలు విస్తారముగా గట్టించెను.” మరియేకచోట “బుక్కరాయలు—ఇచట ధర్మములు, స్వామి భోగములు నడిపిరి అని, భార్య గౌరమాంబవలన హరిహర రాయలు గల్గెనని” ఉన్నది. కై ఫీయతులోనందందు దోషములు గాన్పించుచున్నవి. మల్లికార్జునస్వామి ఆలయమును దక్షిణమున ధ్వజ స్తంభముమీద శా. శ. 1378 ఛాతనామ సం. నాటి శాసనము గలదు. చోళమండలమును పాలించు రాజప్రతినిధి గోపదేవరాజు కుమారుడు సాళువ తిరుమలరాజు విజయనగర పాలకుడై యుండెను. ఆయన ఒక ధ్వజ స్తంభమును బ్రతిష్ఠించెను.

ప్రౌఢదేవరాయలు అని పేర్కొంచిన (క్రీ. శ. 1426—1446) ఇమ్మడి దేవరాయలు గొప్ప పీఠశైవ మతాభిమాని. శ్రీనాథుడు కవిసార్వభౌమ బిరుదును, కనకాభిషేకమును పొందిన దీయన అస్థానముననేయని తెలియుచున్నది. ఈయన అస్థానమున పీఠశైవ లేఖకుడు “చామరస” అనువాడు ‘ప్రభులింగలీల’ అను గ్రంథము రచించెను దేవరాయలు తన సోదరీమణితో వచ్చి శ్రీశైలస్వామిని దర్శించినట్లు తెలియుచున్నది. సాళువవంశరాజులు కూడ కొన్ని తటాకములు త్రవ్వించి స్వామి పేరున నప్పగించిరి. 2 వ దేవరాయలు మేనల్లుడు 3 వ విరూపాక్షుడు, మల్లికార్జునుని బారదోలి క్రీ. శ. 1466 (శా. శ. 1388) లో సింహాసన మధిష్ఠించెను. శ్రీశైల శాసనములుగూడ ఈ సంవత్సరములోనివే. 3 వ విరూపాక్షుడు ఆనమయమున కొన్ని ధర్మములుచేసెను. శా. శ. 1379 సం. ఈశ్వర మాఘ. బ. పంచమి గురువారము రోజున పీఠప్రతాప ప్రౌఢదేవరాయ మహారాయల కాలమున వ్రాయబడిన శాసనము కన్నడములో నున్నది. రాయల

వారి రాజమందిరములోని నౌకరు 'దేవరసయ్య' అనువాడు కొంత భూమినిగొని, దాని నాలయము కొనంగి, ప్రతిదినము స్వామికి ఒక పళ్లెము నై వేద్యమిచ్చునట్లు ప్రతి దినము ఐదుగురు జంగములకు భోజనము పెట్టునట్లు చేయుచు శాసనము వ్రాయించెను. ఇది మంటపములోని ఒక స్తంభముమీద దక్షిణపు పైపుననున్నది. గర్భగుడికి తూర్పున పెద్దనంది కూటము గలదు. ఈశ్వర మాఘ బ. విదియ గురువారము దినమున శ్రీ ప్రౌఢదేవ మహారాయలు, స్వామికి నై వేద్యము పెట్టు నట్లు ఐదుగురు జంగములకు భోజనము పెట్టునట్లు ఏర్పాటుచేయుచు ఒక శాసనము వ్రాయించెనని, శ్రీశైలము కైఫీయతులో నున్నది. ఇంకను గర్భగుడికి యీర్పున ఈశ్వర మాఘ బ. పంచమినాడు, ప్రౌఢదేవరాయలు ఐదుగురు జంగములకు భోజనము పెట్టునట్లు ఏర్పాటు చేసెనని, ప్రమాది పొల్గుణకుద్ద విదియ సోమవారము నాటిది మరియొకటి గలదని, వీరసాళువ నరసరాయల శాసనము గలదని, ఈ కైఫీయతులోనే ఉన్నది. 'వీరప్రతాప ప్రౌఢమహాదేవ రాయలు' తనసోదరితో, పరివారముతో శ్రీశైలమువచ్చిస్వామిని దర్శించినట్లు శాసనాధారమున దెప్పవచ్చును.

వీరప్రతాప ప్రౌఢదేవరాయ మహారాయలవారి (క్రీ. శ. 1419-1449) రాజభవనములోని పరిచారకురాలు శా. శ. 1379 సం. లో నిర్మితమైనట్లు వ్రాయించిన శాసనము మంటపములోని ఒక స్తంభముమీద వేయబడినది. ఐదుగురు జంగము దేవర్లకు ఉచితముగా భోజనము పెట్టుటకు, ఒక పళ్లెము నై వేద్యము నిత్యము స్వామికి అర్పింపు చేయుటకు ఈ పరిచారకురాలు కొంత భూదానము చేసినది. ఈ మంటపములో ఐదవ స్తంభము మీద పడమటి తలమున శా. శ. 1381 ప్రమాది నామ సం. పొల్గుణకుద్ద తదియ సోమవారము దినమున వేయించిన కన్నడ శాసనమున్నది. దీనినిబట్టి 'వీరప్రతాప మహారాయ మహారాయల' 'కూతురు' అఖమాణి అయపాండియ పెరుమాలదేవి దార్శ్య కంఠ భూమినిగొని, మల్లికార్జున స్వామికిదానము చేసెనని, దీని ఆదాయముతో ఒక పళ్లెము నై వేద్యము స్వామి కారగింపు చేయుటకు, ఐదుగురు జంగములకు నిత్యము ఉచితభోజనము పెట్టుటకు ఏర్పాటు చేయుచు ఈ శాసనము వేయించెను. శా. శ. 1407 విశ్వావసు భాద్రపద శు. పౌర్ణమి గురువారము చంద్రగ్రహణ పూర్వకాలమున 'ఎరమ్ కండయ దేవ మహారాజు' నూనుడు, 'పెరిమల్లపరాజు' సాళువ వంశీకుడు దేవాలయావరణములో తూర్పువైపున పగిలిన రాతిమీద తెలుగులో ఒక శాసనము వేయించెను. దీనినిబట్టి మల్లికార్జునస్వామికి ధూపదీప నై వేద్యములకు దర్మముగా

ఒక చెరువు, దానిక్రింద సాగగుచున్న భూములు యిచ్చినట్లు తెలియుచున్నది. 'సాగువ మహామండలేశ్వర సాగువ ప్రాధరాయదేవ మహారాయ' కాలమునాటి శాసనము శా. శ. 1389 సర్వధారి మామ బ. చతుర్దశి సోమవారము నాటిది కాన్పించినది. ఈ రాజు సిద్ధపురమువద్ద 'గంగనముద్రము' అను తటాకము త్రవ్వించెను. దీని క్రిందనున్న మాగాణిభూములను దేవాలయముతోని స్వామి నిత్యనైవేద్యముల కీరాజు బసంగెను. ఇంకను బ్రాహ్మణుల, జంగమయ్యల పోషణకొరకు శ్రీగిరి మీది సిద్ధనముద్ర చెరువు వద్దనున్న ఒకతోటను, రెండు భవనముల, పాలిచ్చుచేసువుల నొసంగెనని తెలియుచున్నది. క్రీ. శ. 15 వ శతాబ్దిలో సాగువపంశరాజులు చెరువులు త్రవ్వించి, ఆలయమున కప్పగించినట్లు శాసనములు తెల్పుచున్నవి. Brown XV — 380 పుటలో మన్నాని అన్నపయ్య దర్బారు వ్రాయబడి ఉన్నది "మల్లికార్జున, భ్రమరాంబకు నిత్యనైవేద్యములు - నిత్యశ్వరుని కుంభమంటపము కట్టించి దేవుని ప్రాకారం, కోట దక్షిణ దిక్కుగ కోటగొట్టాలు పటిపోయి ఉండగాను తిరుగా ఎత్తించి ఇసుము స్తంభమున్న దక్షిణ గోపుర మంటపము రాయివొరగి ఉండగా, తిరుగాకప్పు రాళ్ళువేయించిరి."

శా. శ. 1426 రత్నాక్షి మామ బ. చతుర్దశి సోమవారమునాడు (క్రీ. శ. 1514) నాగేశ్వర, అశ్విత్థులు తుమారుడగు పీఠయ్య మల్లికార్జునస్వామి ఆలయ కుంభమంటపమునకు దక్షిణపు వాకిలి భాగమున బంగారుతో తాపడముచేసినట్లు ఒక శాసనము తెల్పుచున్నది. ఆవరణములోని 4 వ స్తంభముపై ఈ శాసనమున్నది. అదే ఆవరణములో ఐదవ స్తంభముమీద శా. శ. 1452 (1531) విరోధి శ్రావణ సు. పౌర్ణమి సోమవారము దినమున వ్రాయబడిన తెలుగు శాసనమున్నది. శ్రీపర్వ తమునకు కెందిన స్థలకరణము 'యేరికంటి కామరాజు' ఛండి ఉన్న స్థలములో ఒక నందివిగ్రహము మీద, స్వామివారి పంటకాలలో 'అన్నపూర్ణ భామినీ, విగ్రహమును ప్రతిష్ఠించినట్లు తెలియుచున్నది. స్వామి ఆలయ ఆవరణములో 'బలిపీఠమునకు దగ్గరగానున్న 'వీరరత్న' మీద నొక తొమ్మగలదు. 'భందారు పీఠమరాజు' సేవకుడైన 'నాగరాజు తిమ్మన్న' ఒక చెబ్బలితో కీకొని దానిని వదించినట్లు దీనినిబట్టి తెలుచున్నది. ఆ కాలమున శ్రీగిరి అరణ్యములలో బెబ్బలులుంటెడివి. దేవాలయము తూర్పు గోపురము మీదనున్న రాతి పలకమీద, తెలుగు శాసనమొకటి శా. శ. 1370 విభవ ఆషాఢ సు. పౌర్ణమి సోమవారము నాటిది కాన్పించును. మల్లికార్జునుని ఆలయములో శివరాత్రి ఉత్సవము జరుపుటకు

వర్తక సంఘమువారు కొంత రుసుమును ధర్మముగా నిచ్చినట్లు దీనినిబట్టి తేలుచున్నది.

వీరనరసింహరాయలు శ్రీ. శ. 1505—1509 పరమ పాలించెను. విజయనగర శాసనములలో 'వీరప్రతాప వీరనరసింగరాయ మహారాయుని' శాసనములలో మల్లికార్జునాలయము మధ్యలోనున్నది. ఈ శాసనము కన్నడభాషలోనున్నది - దీనినిబట్టి ఈరాజు మల్లికార్జున దేవుని ఆలయమును దర్శించెనని, ఈశ్వరునికి గౌరవాదు లొనర్చెనని తెలియుచున్నది.

శ్రీకృష్ణదేవరాయల కాలము (శ్రీ. శ. 1509—1530) లో శ్రీశైల దేవాలయము మహోన్నత పైథవమునుభవించినది. రథమార్గాని కిచ్చిపైథుల ఈయన మంటపములు కట్టించి, గ్రామముల దానముచేసెను. వీరప్రతాప కృష్ణదేవమహారాయలవారి శాసనము శా. శ. 1438 యువ శ్రావణ శు. ది. 15 బుధవారము చంద్రగ్రహణము దినమునాటిది. ద్వారమునును మడిపై పువ రాళ్ళ మీద ఈ శాసనమున్నది. ఈ శాసనము తెలుగులోనున్నది. దీనిని అల్లెగొంగర 'శి' కూడ పేర్కొనెను. కృష్ణదేవరాయల చండయాత్రల తేర్కొని, అమరేశ్వర స్వామికి ధర్మములుచేసిన అనంతరము రాయలవారు శ్రీవిద్యతముకు చేరినది. రథవీధిలో అనేక మంటపములు గట్టించిరని, ఈవని శ్రీముఖ పైళాపు శు. పరమగురువారము దినమున జరిగెనని ఈ సమయమున పొరుమూలచాల, ఆరుమూల అను గ్రామములను మల్లికార్జునస్వామి ఆలయముకిచ్చిరని; ఇంకను కావడము, బరువువేసిన గుర్రములు, ఎడ్లు, గాడిదలు, నెత్తిముటలు మున్నగు వాటినిద వచ్చుపన్నులను స్వామివారి ఆలయము కిచ్చునట్లు చేసిరని ఈశాసనము తెల్పును. ఎడమ వైపున ఈ శాసనము కన్నడములో నున్నది. కృష్ణరాయలు అనేకదోళ్ల కాశహస్తీ, తిరున్నామలై, చిదంబరం, శ్రీశైలం, తిరువతి అనుదోళ్ల అనేక సూత్న ప్రతిష్ఠలుచేసి, భూదానములు చేసెను.

(“The Raya erected numerous additions to the great temples at Kalahasti, Thirunnamalai, Chidambaram, Sree Sailam and Thirupathi” — Kurnool Dt. Manual — “On his return, he visited the holy shrine of Sree Sailam and made a grant to it of the villages of Atmakur and Parumanchala as an offering of success.”)

ఇదే విషయము శ్రీశైలము కై ఫీయతులో నిట్లున్నది. “శా. శ. 1428 యువ శ్రావణ శు. పౌర్ణమి బుధవారము చంద్రగ్రహణము దినమున కృష్ణరాయలు

ధార్యతోనహా వచ్చెనని, ఈదేవునికి తేరుపీఠి శిలామంటపాలు కట్టించి శ్రీముఖ వైశాఖ శు దశమి గురువారము — మధ్యాహ్న అవసరము, మహానైవేద్యానికి పారుమంచాల గ్రామము. అత్మకూరు యిచ్చిరని, కాశికావడి సుంకం, గుర్రం, పెద్దగాడిదె, తలమోపు మొదలగు వానిచేత సుంకం కొనకుండా మన్నించి శాసనము వ్రాయించెను.” అని ఉన్నది. శాసనముకు కై పీయతుకు కొంచెము భేదము కాన్పించినది. కృష్ణరాయల నౌకర్ల శాసనములు కొన్ని ఉన్నవి. శా. శ. 1448 సర్వధారి మాఘ బ. దశమినాటి శాసనమొకటి మంటపములోని మూడవ స్తంభము మీద పడమటి ముఖముపై నున్నది. ఈ శాసనము కన్నడములో నున్నది. ‘అబ్బరాగి’ కి చెందిన ‘మల్లపన్న’ అనువాడు, కృష్ణరాయల రాజధానములో బరిచారపడు ఈ శాసనము వేయించెను.

శా. శ. 1451 విరోధినామ సం॥ మార్గశిరశుద్ధ పౌర్ణమినాడు ద్వారమునకు వుడిపై పున మంటపములో లిఖించిన ఒక శాసనము గలదు. ఇది సంస్కృతము, తెలుగులో నున్నది. ‘దేవ యొక్క అల్లుడు, కృష్ణరాయలకు నమ్మినబంటు, గొప్ప మంత్రియైన ‘చంద్రశేఖరామాత్యులు’ మల్లికార్జునాలయమునకు ఉత్తరపు దైపున కల్యాణమంటపము నిర్మించెనని, దానిపై న స్వర్ణకలశమును నిర్మించెనని, ఈ లింగమునకు ఒక ఆలయ నిర్మాణ మొనర్చెనని, దీనికి ‘దేమేశ’ అని పేరని, యిందున్నది. దీని తర్వాత ఒక తెలుగుశాసనము. శా. శ. 1452 వికృతి చైత్ర బ. అమావాస్య దినమునాటిది కన్పించినది. దీనినిబట్టి పైమంత్రి ‘చాగలమర్తి’ నేమిలోని ‘కొరగోత’ అను గ్రామమును ఒక సేవకునికి ధర్మము చేసినట్లు తెలియుచున్నది. శా. శ. 1452 వికృతి ఆషాఢ శు. పౌర్ణమినాడు కృష్ణరాయల అల్లుడు చంద్రశేఖరయ్య ధ్వజపునః ప్రతిష్ఠ గావించెనని కై పీయతులో నున్నది. ఈచంద్రశేఖరయ్య శ్రీశైల రాజ్యమును రాజప్రతినిధిగా (అవసరం) కాలించుచు మల్లికార్జునస్వామి శయనమందిరమున కెదురుగా ఒక మంటపనిర్మాణ మొనర్చెనని, సందీశ్వర, భృంగీశ్వర బంగారు విగ్రహములను బహుమానముగా దానంపెనని, ఆ మంటపములో తనయొక్క, తన ప్రభుపైన కృష్ణరాయల, తన హుమిల్లిన ‘దేమర్పు’ యొక్క విగ్రహముల బ్రతిష్ఠించెనని, ఆమంటపములో నిర్వహించి పూజా పునస్కారములకగు ఐచ్ఛలను భరించుటకు, తన రాజ్యము లోని “మొదటిముదిగుదీము” లోని “శివపురము” అను గ్రామమును చంద్రశేఖ రయ్య దానము చేసెనని తెలియుచున్నది.

ఇంకను ఒక బంగారు నందిని, భృంగిపీఠమును చేపునికిచ్చెనని, మల్లికార్జునస్వామికి ఉత్తరపు వైపున 'దేమయ్య' పేరుతో నొక విగ్రహప్రతిష్ఠ చేసెనని, దాని కెదురుగా ఒక బంగారు స్తంభమును నాటించెనని, తెలియుచున్నది. ఇంతేకాకుండా, శ్రీగిరికి దిగువభాగమున 'నాగలూట' అను గ్రామము వద్ద 'వీరన' (వీరభద్ర) పేరుతో నొక దేవాలయమును గట్టించి, 'దేమయ్య' అను పేరుతో నొక లింగమును దానిలో బ్రతిష్ఠించెనని, 'దేమనమద్ర' అను గ్రామమును బ్రాహ్మణుల కగ్రహారముగా నొనంగెనని తెలియుచున్నది. అచటనే ద్వారమునకు ఎడమవైపున శా. శ. 1451 విరోధి కార్తీక శు. పౌర్ణమి ఆదివారము దినమున తెలుగులో వ్రాయబడిన చంద్రశేఖరయ్య శాసనము కాన్పించినది. దీనినిబట్టి 'గతిరాజుపెంట' యను గ్రామమును బసవమంతమునకు చెందిన 'రాజోలి వీరన్న దయ' అనువానికి 'చంద్రశేఖరయ్య' తనక్షేమము, దేవరసయ్య క్షేమము, తన ప్రభువగు కృష్ణరాయల క్షేమముకొరకు ధర్మము చేసెనని తెలియుచున్నది. ఈ ప్రకారము మరియొక చంద్రశేఖరయ్య ధర్మములు మిక్కిలముగానున్నవి. మరి యొక కన్నడ శాసనమునుబట్టి కృష్ణరాయల సేవలో (డిలిగ) నున్న 'మాచయ్య, మల్లరస' అనువారు శ్రీగిరిస్వామిని బూజించినట్లు తెలియుచున్నది. ఇది మంటపము లోని కుడివైపుననున్న స్తంభముమీద పడమటి ముఖము మీద ఉన్నది. ఇంకను కృష్ణరాయల కాలమునాటి మరియొక శాసనము శా. శ. 1483 ప్రజాపతి మోక్షు బ. చతుర్దశి సోమవారము నాటిది (కలి 4611) మంటములోని కుడివైపు ఎడమ వైపుననున్న స్తంభములమీద తూర్పు వైపుననున్నది. దీనినిబట్టి 'శాంతకుమారుడు లింగ' అను వీరశైవుడు ఒక ముఖ్యనాయకుడు, శ్రీగిరిస్వామికియిచ్చిన ధర్మములు వరుసగా తెలియుచున్నవి. ఈయన పుణ్యకార్యములలో నొకటి శ్వేతాంబర జైనుల శిరచ్ఛేదన మని "The one of the pious acts being beheading of the Swethambara Jainas" తెలియుచున్నది. శాంతయ్య కుమారుడు లింగయ్య రాయల సామంతుడు. గర్భగుడికి కనక పూతపూయించెనని కై ఫీయతు లోనున్నది. ఇంకను విరోధి శ్రావణ బహుళ దశమిలో "మన్నాని అన్నపయ్య ధర్మాలు—కంబాలు ఎత్తించిరి. కోటకన్నాలు పడినది. దక్షిణపురాయి విరుగ మరమ్మత్తులుచేసిరి" అని కై ఫీయతులోనున్నది.

శాంతలింగయ్య కుమారుడు ప్రాకారము గట్టించి, ఏనుగుల, గుఱ్ఱముల, భటుల, మృగపక్షిజాతుల బొమ్మలు లిఖించెనని కై ఫీయతులో నున్నది. క్రీ. శ.

1512 ప్రజోత్పత్తి సంవత్సరంలో వీరశైవుడైన శాంతలింగము ఒక కాల్యను త్రవ్వించెను. ఆయన తమూరుడు ముఖమంటపము కప్పుపైన బంగారు తొడుగులు వేయించినట్లు తెలియుచున్నది శివకథలు సూచించు బొమ్మల నీయ నగోడలపైన చెక్కించినట్లు కాన్పించుచున్నది. శాంతలింగయ్యను గూర్చి శ్రీశైలము లైపి యతు (XVI) లో నిట్లున్నది. “మల్లికార్జునుని ధర్మార్థ విజ్ఞప్తి శాంత లింగయ్య” అనేజంగము. అతను విశేషంగా చదువుకొన్నవాడున్నా జ్ఞానవంతు డున్నా అయి ప్రవేశించి, అక్కడ మునుపు స్వల్పంగా ఉన్న ఆలయంవద్ద తాను ఒక మంటపం కట్టించి పేడలకు సత్రం సాగించెను. బ్రాహ్మణులకు అధ్యయనం చేయించెను. అతిథిపూజలు అరణ్యము బయలుదేయించి, గ్రామములు” మల్లి కార్జునుని భోగములకు, శాంతయ్యగారి శివలింగమంతములకు సత్రాసకు సడిచే గ్రామములు అన్ని రాయన పరామర్శిస్తుండెను—చేరువగా ఒక దుర్గము కట్టించి, కొంతమందిని ఉంచి, గ్రామములకు ఉపద్రవము లేకుండా కాపాడెను. రాజులకు సడిచే బిరుదులు, మర్యాదలు, జంగలకు గురువు — మర్యాదలు బిరుదులు — స్వస్తిశ్రీ భువనైక త్రిలక్ష గ్రామగోళక మహామతస్య సామ్రాజ్య వట్టభద్ర శ్రీమద్రాజ గురుచరణ సరసీరుహా భూషిత మస్తవలు శ్రీ త్రిపురాంతక దేవదివ్య శ్రీపాద పద్మారాధకులైన శ్రీ పర్వతాచల బసవగోళక మతము శ్రీమంతు నిజగురు శాంత పూజ్య శివదేశకులు అనే బిరుదుగలదు” వీరశైవుడు, లింగాయతుడు అయిన ఈ ‘శాంతలింగము’ బొందితో లైలాసమేగుటకు అనేకమంది శ్వేతాంబర లైన మతాచార్యుల వధించెను. కృష్ణరాయల కీచిషయములుతెలిసి ఈ ఘోర కృత్యమున తనహించుకొనెను. రాయలు వైష్ణవుడైనను శైవమతపోషణచేసిన, మతసహనముగల మహాప్రభువు. తైనుల వధ విని దీని నాపుటకు ‘వెలుగోటి నాయకుడగు గని తిమ్మానాయుని’ పంపగా ఆయన మతమౌఢ్యము గల ఈ లింగాయతుని వధించెను.

(Sri N. V. R. — Vijaya Nagar — the third dynasty “Velugoti chief Gani Thimma Naidu attacked the bigoted Lingayat and slew him.”)

రాయలు మతభేదము పాటించకుండ తిరుపతి, కంచి, సింహాచలము, అహోబిలము, కాశహస్తి. శ్రీశైలము అమరావతి మున్నగుచోట్ల అనేక భూదానములుచేసెను. వీరశైవసిద్ధ విజ్ఞప్తి, మతస్థాపనచేసెను. అతని భార్య, శిష్యుడు పర్వతయ్య

క్రీ. శ. 1518 (శా. శ. 1411) లో స్వామికి కొన్ని భర్తములు చేసిరి. క్రీ. శ. 1516 వ సంవత్సరమున అనేక విధములైన వాహనములమీద, బంతులమీద సరుకులనుంచి, శ్రీగిరిమీదకు యాత్రికుల సౌకర్యార్థము చేర్చుచుండునని శైలీయతుల ఆధారమున జెప్పవచ్చును. కడపజిల్లాలోని 'వామనూరు' గ్రామ శైలీయతునుబట్టి క్రీ. శ. 1536 వ సంవత్సరములో పెన్నంబాడి, ముర్కినాడు, రేనాడు, నకిలిసీమ, అపుకు, కోయిలకుంట్ల. పెదనంద్యాల, పులివెందులలోనున్న మగ్గములమీద రావలసిన టాకీలను గిరి దేశములకు తెచ్చిన శ్రేణులు శ్రీశైల మఠముమీద అధిపత్యము పహించిన స్వామికి ఉపితముగా కుంజూరు చేసినట్లు L. R. 18 లోని 'వామనూరు' శైలీయతు తెల్పుచున్నది. క్రీ. శ. 1542-43 (శా. శ. 1434) వ సంవత్సరమున రామరాజు శ్రీశైలములో మున్నెట్లు శాసనాధారమున చరిత్ర కారులు వ్రాసినారు. ఇంకను క్రీ. శ. 16 వ శతాబ్దములోని తామ్ర శాసనములబట్టి దక్షిణ హిందూస్థానమునగల పుణ్యస్థలములలో (1) చీదంబరము (2) విరూపాక్షం (3) కాళహస్తి (4) తిరుపతి (5) కంచి (6) శ్రీశైలము (7) తిరువన్నామలై (8) హరిహర (9) అహోబిల (10) సంగమేశ్వర (11) శ్రీరంగ (12) కుంభకోణ (13) మహానంది (14) గోకర్ణ (15) రామేశ్వర ఆను శైవ, వైష్ణవ క్షేత్రములు గలవని తెలియచున్నది. ఈ శతాబ్దములోనే శైవ, వైష్ణవ, జైనమఠములు వ్యాప్తిలోగలవని, ఇందులో గొన్ని బ్రాహ్మణులకు, కొన్ని బ్రాహ్మణోత్తరుల కుపయోగించుచున్నవని, కొన్ని లింగాయతుల మఠములు లింగాయతుకాని వారి కుపయోగించబడుచుండెనని, అందులో ముఖ్యమైన మఠములు, శ్రీశైలము, సంగమేశ్వరము, ఉమ్మిద్వారాదు' అనుచోట్ల గలవని శ్రీ వేంకటరమణయ్యగారు వ్రాసినది సత్యముగా నేయున్నది. శ్రీశైల శైలీయతులో శా. శ. 1414 ప్రతోత్పత్తి మాఘ బ. చతుర్దశి రోజువారము దినమున 'ఈ కోటిచిన్నిశెట్టి' సదాశివలింగము ప్రతిష్ఠిచేసి, రంగనమ్మద్ర గ్రామ మిచ్చెనని, దక్షిణమున చతుర్ముఖ బ్రహ్మ ఆలయమువద్ద శా. శ. 1426 శ్రీమంతు మాఘ బ. చతుర్దశి గురువారమున గర్భగుడి, ముఖమంటవము నిర్మించెనని రాయల సేవకుడు పర్యతనాయుడు బంగారుపూత పూయించెనని యున్నది.

ఇంకను దక్షిణమున ఒక శాసనము గలదని శా. శ. 1462 మృతి సంవత్సరములో మంత్రి చంద్రశేఖరయ్య విమానముపై బంగారుపూత పూయించెనని కృష్ణరాయలు బంగారు రేరులు వేయించెనని సంస్కృతమున

అష్టకులు వ్రాసిరని, చంద్రశేఖరయ్యగారి రాగిరేకుల శాసనముగలదని, తూర్పు వైపున నున్న శాసనమునుబట్టి పరమాన్నం నై వేద్యము కొరకు 'పల్లవోలి' గ్రామము సమర్పించిరని, భక్తశేఖర నాయని పొత్తుడు తిప్పినాయని పుత్తుడు మల్లానాయుడు ఈ పనులుచేసెనని, విమోసం, బంగారు పనులు చేసినవాడు, కంసాలి సంపదంట నాగాబత్తుని కుమారుడు కొండాబత్తుడని, గచ్చగుడి వ. శాసన మునుబట్టి మంత్రి అయిన చంద్రశేఖరుడు స్తంభం తీయగ గట్టించెనని, నాగ లాటివనం, వీరభద్ర ఆలయం, మంటపం, కొలను కట్టించిరని, చంద్రశేఖరయ్య 'హేమచందము' చేయించెనని శ్రీ. శ. 1800-1804 మధ్యకాలములో వ్రాయించిన కాలిన్ మెరంటి పై కీయతు తెల్పుచున్నది.

కృష్ణరాయల స్వయముగ వచ్చి శ్రీశైల ఆలయమునకు ఈ క్రింది వానిని ధర్మము చేసెనని చరిత్రకారులు వ్రాసినారు అందులోనివి.

1. పత్రనిర్మితమైన హారము. (Diamond necklace)
2. పచ్చతో తయారైన కంకణము. (Emerald wristlet)
3. బంగారు పల్లెము. (Gold Plate)
4. 1000 బంగారు నాణెములు. (1000 Pieces of gold)

ఇంకను తమిళ గ్రంథములలో నిట్లున్నది. "కృష్ణరాయల మంత్రి చంద్రశేఖర్ కల్లాణమంటపము కట్టి, కలశము పెట్టెనని, గుడిముందు మంటపము కట్టెనని, ఇంకా అనేక మరమ్మత్తులు చేసెనని, ఆ మంటపములో కృష్ణరాయల చంద్రశేఖరుని శిలావ్రతిమల 'దేమరస' అనువాడు ఉంచెనని నంది ప్రతిష్ఠచేసెనని, దేవరస శాసనముగలదని ఉన్నది.

'వీరప్రతాప అచ్యుతరాయల' కాలములోగూడ వ్రాయబడిన శాసనమొకటి కాన్పించుచున్నది. శ. శ. 1452 విక్రతి పుష్య బ. ఏకాదశి గురువారము (1530) నాడు 'మాలవనాయుండు' అనువాడు మల్లికార్జునస్వామి ఆలయమునకు ఒక గంట నొసంగి, ప్రసూరాంబదేవికి ఒక పట్టమునంగెను. ఈ దేవుని ధర్మములు రాజు క్షేమముకొరకు, ఆయన సోదరుడు 'కృష్ణదేవరాజు దేవమహారాయ' క్షేమము కొరకు యివ్వబడెను. అచ్యుత దేవరాయని రాజ్యములోని 17 రాజ్యములలో శ్రీశైలము ఐదవది. విజయనగరరాజు వేంకటపతి రాయల కాలమునాటి ఉన్నద శాసనమొకటి శా. శ. 1524 (శ్రీ. శ. 1602) భుభృతు మాఘ బహుళ 14- శివరాత్రి దినమునాటిది కాన్పించినది. దీనినిబట్టి 'దొడహాలగయ్య' కుమారుడు

‘చికయ్య’ అనువాడు ‘ముడియపనాయకుని’ క్షేమముకొరకు ఒక దీపస్తంభమును నాటించి శాసనము వేయించెను. ఈ ‘చికయ్య’ నిడుగళ్ళ నీమలోని ‘హొల్లిన’ జెందిన వద్రంగి; ఇచట చోళరాజు క్షేమముకొరకు బంగారు పర్ణపాతము గల్గిన దని చెప్పబడుచున్నది. కొన్నిచోట్ల ‘పాలకయ్య’ కుమారుడని యున్నది. విజయ నగర ప్రభువు ‘వీరతిరుమలయ్య దేవమహారాజు’ కుమారుడు వీరప్రతాప రాజు రాజయ్య దేవ మహారాజు’ శా. శ. 1499 థావ వైశాఖ బ. అమావాస్య కుద్రవారం దినమున (క్రీ. శ. 1577) వ్రాయబడిన తెలుగు శాసనములలో కాన్పించినది. దేవాలయమునకు పడమటి వైపుననున్న “భోగవతి” ప్రవాహమునకు అర్చనముగా వేయబడిన ఆనకట్ట శిథిలమగుటచే, మరమ్మత్తు కావలసి ఉండెను. రాజయ్య ప్రతినిధి ‘దండికంటి లింగపన’ ఈ ఆనకట్టను తిరుగవేయించి, ఈనట్టను చిరునాతో సహా, స్వామివారికి పూలతోటవేసే విమిత్తము ధర్మ మొనంగెనని తెలియుచున్నది. ఆనంద ఆషాఢ శుద్ధ విదియ అదివారమునాటి శాసన మొకటి తెలుగులో నున్నది. సారంగమఠములోని ‘సానరాయి’ మీద ఉన్న యీ శాసనమునుబట్టి పూర్తి అర్చన నాయుడు’ కుమారుడైన ‘సింగయ్య’ ఈ సానరాయి నిర్మింపబట్టి వేయబడినది.

ఇంకను శైలీయతులో ‘అచ్యుతరాయల’ శాసనము చూపుచున్నది. ఇది ధ్వజస్తంభము మీద శా. శ. 1458 మన్మథ థాద్రపద బ. శ్రయోదశి నాటి శాసనము గలదని, ‘సలకరాజుల విన తిరుమలయ్య దేవమహారాజు’ కార్యకర్త వచ్చి నాడని నారయ్యగారు మల్లికార్జునుని యజ్ఞశాలామంటపము కట్టించి బంగారు పూతతో ధ్వజస్తంభము చేయించిరని, సదాశివరాయలు, శ్రీరంగరాయలు పిల్లలు చేసిరని, (పెనుగొండ) తర్వాత కర్నూలు ప్రభువు గోపాలరాజు కాలములో శ్రీశైలధర్మం నడిచెనని, సోదరుడు పీఠచెంకటపతి రాయలు శా. శ. 1512 విశ్వతి మాఘ శు. పంచమిన శ్రీకంఠ రాజయ్య కుమారుడు పీఠయ్యదేవ’ ఉత్తరమున ధ్వజస్తంభము నాటించెనని శా. శ. 1516 విజయ శు. పౌర్ణమిన మోచనాయుని కొడుకు మాచల చితాపిఠానుడు వచ్చెనని. శా. శ. 1524 శుభశక్ర మాఘ. బ. తదియ వేంకటపతి రాయల కాలమున దొడపాలగయ్య కుమారుడు దొడ్డయ్య ఇసుపదీపస్తంభము వేయించెనని, పడమర శాసనము గలదని, శా. శ. 1525 శోభకృత్తు థాద్రపద శు. శ్రయోదశిన ‘హందేదేమప్ప’గారు నాల్గుగుళ్ళు, మురట పాలు కట్టించిరని, శా. శ. 1531 సిద్ధార్థ సం. గీతపూరునుండి ‘అబ్దుల్ ముహమ్మదు’ ‘అబ్దుల్ వాహబు’ మొదలైన నర్దార్థుల సహాభౌతతో కూడాను కలదని చోళియ్యము

ముట్టడిచేసిరని' గోపాలరాజు కోట యిచ్చిరని, శా. శ. 1556 శ్రీముఖలో పాలుట్ల అన్నమరాజు శ్రీశైలము పడమర కనక సత్రము కట్టించిరని అచట శాసనము గలదని ఉన్నది. తర్వాత కనిపెట్టబడిన శాసనములోని విషయములకు, కైఫీయతు లోని విషయములకు కొలదితేడా ఉన్నది. పాతాళగంగకుపోయే మార్గములో ఒక శిలమీద సవ్యజిత్తు పొల్గుణ భు. ఏకాదశి మంగళవారము దినమునాటి తెలుగు శాసన మొకటి రాస్పించినది. దీనినిబట్టి 'సాయపనాయుడు కుమారుడైన వేంకటపతి నాయుడు శ్రీగిరిమీదనున్న భిక్షులపద్ద సుంకము (గణాచార్య) వసూలుచేసి సంపించుచుండెను. ఈ కాలమున 'దాపళదారమసాహేబు, తానాటిపంతులు' అను వారు 'హజరాతీనానలు' క్షేమముకొరకు భిక్షుల మీద సుంకం చెసుకటిపలె వసూలుచేసి సంపించుచుండిరని, ఈ శాసనము తెల్పుచున్నది. దాసరిపల్లి కైఫీ యతునుబట్టి సర్దుకులు అహోబిలమునకు కూడ పోవుచున్నట్లు తెలియుచున్నది. రెండు శ్రీశైలము, అహోబిలము దక్షిణమున ముఖ్యమైన పుణ్యక్షేత్రములు 4 వ రామదేవుని కాలమున (కర్ణాటకరాజు) కూడ 'శ్రీశైలస్వామికి కొన్ని దానములు, కైంకర్యములు చేసినట్లు తెలియుచున్నది. చినచెవ్వనాయుడు అను రాజుకూడ అనేక కైంకర్యములు చేసెను.

17. శ్రీ నాథుడు

(శ్రీ. శ. 15 వ శతాబ్దము)

ఈయనను శ్రీనాథ భట్టారకుడు అని పిల్చురు. సంస్కృతాండ్ర కర్ణాటక గొడలందు మహాపండితుడు; కవిరాజు; విజయనగర ప్రభువు సంగమ వంశీయుడగు 2 వ బేవరాయలవలన (1424—1466) కనకాభిషేకమును, కవిసార్వభౌమ బిరుదు నును పొందెను. ఈ రాయలు వీరశైవ మతాభిమాని. శ్రీనాథుడు అటు కర్ణాటక ప్రభువులచేత, ఇటు కొండవీటి రెడ్డిప్రభువులచేత నన్మానములంది అనేక విశిష్టతలరచించెను. శ్రీశైలయాత్రచేసి, 'శివరాత్రి మాహాత్మ్యము' అను గ్రంథ మును శ్రీ. శ. 1440 ప్రాంతమున రచించెను. శ్రీనాథుని కాలమున వీరశైవ మతమున కభివృద్ధి 'శాంతభిక్షావృత్తి' (యతీశ్వర) శిష్యుడైన శాంతయ్య, ఈయన తెలుగుగాషాభిమాని. శ్రీనాథుడు తన గ్రంథము నీయనకు గృతి మొనంగెను ఆకాలమున సిద్ధిభిక్షావృత్తి శ్రీశైలములో (Donee) ఒక మతమున

కథిపతి. విరూపాక్ష అనువాడు వీరశైవ మతమునకు బాధ్యుని గుఱున శ్రీనాథుడు శివరాత్రి కేగినప్పుడు వీరిలో గొందరిని దర్శించెను. (B. I. Vol 21) 'సిద్ధి భిక్షవృత్తి' నామము శా. శ. 1440 ఈశ్వర శైత్రమున 15 సోమవారమునాటి శాసనములో గూడ కాన్పించుచున్నది. తెలుగులో మున్ను ఈశాసనము బట్టి పర్వతయ్య అనువాడు, ఆయన భార్య, సిద్ధి భిక్షవృత్తి అయ్యులగుట శిష్యులు మల్లికార్జునస్వామి'కి పూజచేసి భీముని కొలను వద్ద ఆయన కొర గొలుపును ప్రార్థించి "సిద్ధపురము" వద్ద నొక పూలతోటను నిర్మించెనని, దుర్గమున ఈశాసనముబట్టి 'సిద్ధపురము' చెరువుక్రింద సాగగుచున్న వరిపొలమును, గంగలమీదను మృగములలో నిత్యక్రియలు జరుపగలందులకు శా. శ. 1440 జ్యేష్ఠ బ. 30 శుక్రవారమున దినమున యిచ్చెనని తెలియుచున్నది. ఈ రెండు శాసనములు వాకిలికి మిగిల్చియున్నది. అది తాటి మీద ఉన్నవి. ఆలయ ఆవరణములోని అరటితోటలోని అది తాటిమీద, శా. శ. 1384 శోభన సం. భాద్రపద శు. పూర్ణిమ సోమవారము దినమున మేకబడిన శాసనమున్నది. వైరాగి శాంతయ్య తనభార్య 'సిద్ధమ్మ' తోమును కొరను శ్రీగిరి స్వామి ఆలయమునకు పూలతోట నొసంగెనని ఈ శాసనము తెల్పును. ప్రాచీనల దరు శ్రీనాథునితోటాటు శ్రీ. శ. 15 వ శతాబ్దిలోనివారు. శా. శ. 1240 విభవ ఆషాఢ శు. ౧౫ న 'ముక్తిశాంతి భిక్షవృత్తి అయ్యవాడు' శివరాత్రివిచ్చి శైలి మూటలకు నిర్ణయించిరని శ్రీశైలం శైలియతు (L. R. XVI) పోలున్నది. శ్రీనాథుడు తన కాశీఖండములో శ్రీశైలక్షేత్రమును వివరించెను. "ఈవిద్వత్, రసాయనసిద్ధి, మూలికాసిద్ధి, పాదుకాసిద్ధ్యాదులగు సిద్ధిక్షేత్రం బులగేతడు, శోభితంబు దివ్యామృత నిర్మల శ్రీస్వయం జ్యోతిర్లింగమూర్తియగు మల్లికార్జున శ్రీమనహా దేవునకు నిలనివాసంబై యధిరామంబై దివ్యంబునగు శ్రీశైలంబు నిలివచ్చు" అని వ్రాసినారు.

శ్రీశైలము శైలియతులో 'భిక్షవృత్తి శాంతయ్య' దుమారుడు సిద్ధభిక్ష వృత్తిగారు' శ్రీశైలం మరాధివత్యంచేస్తూఉండగా విరదేవనాయకుని దుమారుడు ముత్తినమాయిశెట్టి "సిద్ధపుర గ్రామము" ధర్మసత్రాని కిచ్చిరి" అని ఉన్నది.

శ్రీనాథుడు, కృతిపతి 'శాంతయ్య' భక్తిశ్వుడు మున్నగు వారిని గూర్చి శివరాత్రి మాహాత్మ్యముతో బ్రశంసించెను.

ఉ. "శ్రీగిరి (తూర్పుభాగము) మున జెన్నగు
ముమ్మడి దేవయ్య సుతుడు శాంతయ్య."

కథిపతి. విరూపాక్ష అనువాడు వీరశైవ మతమునకు లోకానంద గురువు శ్రీనాథుడు శివరాత్రి కేగినప్పుడు వీరిలో గొందరిని దర్శించెను. (B. I. Vol. 21) 'సిద్ధి భిక్షవృత్తి' నామము శా. శ. 1440 ఈశ్వర శైవత్రుడు 15 సంవత్సరములకు శాసనములో గూడ కాన్పించుచున్నది. తెలుగులో మున్ను హాసనము అట్టి వర్ణతయ్య అనువాడు, ఆయన భార్య, సిద్ధి భిక్షవృత్తి అయ్యంగారి శిష్యులు అయ్యి, కార్జునస్వామికి పూజచేసి భీముని కొలను వద్ద ఆయన కొరకొనెను. త్రవ్వించి "సిద్ధపురము" వద్ద నొక పూలతోటను నిర్మించెనని, మురియున శాసనములు అట్టి 'సిద్ధపురము' చెరువుక్రింద సాగగలుగునని వరిపొలమును, గుంగులను మొదలగు నిత్యక్రియలు జరుపగలండులకు శా. శ. 1440 బి. 30 శాసనములు ఉన్నాయి. ఇవి తెలియచున్నది. ఈ రెండు శాసనములు వాటిలికి ముద్రించిన అది తాళి మీద ఉన్నది. ఆలయ ఆవరణములోని అరటితోటలోని అది తాళిమీద, శా. శ. 1384 శోభన సం. భాద్రపద శు. పూర్ణిమ సోమవారము ఉన్నది. ఈ తాళిమీద శాసనమున్నది. వైరాగి శాంతయ్య అనభార్య 'సిద్ధము' పేరున కొరకు శ్రీనివాస్వామి ఆలయమునకు పూలతోట నొసంగెనని ఈ శాసనము తెలుపును. పైవాసల దరు శ్రీనాథునితోటాడు శ్రీ. శ. 15 వ శతాబ్దిలోనివాడు. శా. శ. 1240 విభవ ఆషాఢ శు. ౧౨ వ 'ముక్తిశాంతి భిక్షవృత్తి అయ్యవాడు' శివరాత్రినాటికి 13 తల్లి మూటలకు నిర్ణయించిరిని శ్రీశైలం శైవీయకు (B. I. XVI) పేరున్నది. శ్రీనాథుడు తన కాళింధములో శ్రీశైలక్షేత్రమును నిర్మించెను. "చివసిద్ధి, రసాయనసిద్ధి, మూలికాసిద్ధి, పాదుకాసిద్ధ్యాదులగు సిద్ధిక్షేత్రం బులగేతరు, భోజితలై దివ్యమృత నిర్మల శ్రీన్వయం తోటిర్లింగమూర్తిమగు ముగ్ధి శార్దూల శ్రీమనక దేవునకు నిలనివాసంబై యధిరామంబై దివ్యంబునగు శ్రీశైలంబు నిలివచ్చు" అని వ్రాసినారు.

శ్రీశైలము శైవీయతులో 'భిక్షవృత్తి శాంతయ్య' మూడుగు సిద్ధభిక్ష వృత్తిగారు శ్రీశైలం మతాధిపత్యంచేస్తూఉండగా విభజననాయకుని మూడుగు ముత్తినమాయితేటి "సిద్ధపుర గ్రామము" భర్తసత్రాని నిచ్చిరి" అని ఉన్నది.

శ్రీనాథుడు, కృతిపతి 'శాంతయ్య' భక్తీశ్వుడు మున్నగు వారిని గూర్చి శివరాత్రి మాహాత్మ్యములో ప్రశంసించెను.

ఉ. "శ్రీగిరి (తూర్పుభాగము) మున జెన్నగు
ముమ్మడి దేవయ్య సుతుడు శాంతయ్య."

శ్రీశైలనాథునిగూర్చి కూడ అనేకచోట్ల ప్రశంసించెను.

సీ. భక్తిరాజాఖ్యుచే బర్హతేశ్వరునకు
నర్పించె జెరువాడు నాతుకూరు
బోలిదేవయ్య చెన్నారు పుణ్యమూర్తి

గీ. పరగ శ్రీశైలనాథుని పట్టణమున
బోలిదేవయ్య బలనతి పుణ్యచరిత
ముదితనజ్జన నికురాంబముమ్మమాంబ

సీ శ్రీగిరినాథయ్య చెలుపుమీర
మల్లిశార్దూల శివునకు మంత్రి యనగ

ఎలావ భక్తీశ్వరచోకుడు శ్రీ. శ. 1380 ప్రాంతపువాడు. ఈయన అనపోతారెడ్డికి సామంతుడుగానున్నట్లు కాన్పించుచున్నది. భక్తీశ్వరుడు శా. శ. 1227 లో (శ్రీ. శ. 1305) శ్రీశైల యాత్రచేసి విశ్వేశ్వర బ్రహ్మచారికి "కండ్లకొలను" అగ్రహారముగానిచ్చెను. ఈ బ్రహ్మచారి ఆంధ్రదేశములో శైవమత ప్రచారము చేయుచు, శ్రీశైలముమీద శిష్యులకు విద్యనేర్పుచుండెను. ఆకాలమున శ్రీశైలము గొప్ప పుణ్యక్షేత్ర మని శ్రీనాథుడు వర్ణించెను. "తాళి, శ్రీశైల, మంభగోణ, శోభారక్క, కాంబీ, కాంచననథా, రాశహస్తి, చురుక్షేత్రాది పుణ్యస్థానంబులం" శ్రీనాథుడు శ్రీగిరిమీద చూచుండి వ్రాసిన గ్రంథములోని పద్యములు మనోహరముగా నున్నవి.

గీ॥ తనయ సంతాన లబ్ధిచౌదవ్య గాగ
విభవ సంపత్తి గర్భియు విన్నబోయి
వనిత నిష్ఫల పుష్ప దర్శనము చాల్చె
శరలతా కాననము చోలె జవ్వనంబు.

గీ॥ అన్ని భాగ్యంబులున్న నాయబ్బ ముఖికి
శ్రీమహాలక్ష్మి గలుగగ నేమిసెలవు
పుత్ర వదనావలోక నోదూతమైన
యొక్క నౌఖ్యంబు త్రాతియై యుండుగాన.

ఉ॥ సంపద పేరి కట్టిడి పిశాచము సోకి మానవుండు పూ
జింప డభీష్ట దేవత భజింపడు నజ్జనులై న వారి మ
న్నింపడు మిత్రబంధుల గణింపడు ధర్మరహస్యముల్విచా
రింపడు మీ - భరింప డహంకరణంబు పెంపునన్.

ఇచట శాంతభిక్షావృత్తి శిష్యుడగు 'పుష్పల శాంతయ్యుడు' శ్రీనాథుడు శివరాత్రి
మాహాత్మ్యము రచించి, అంకిత మొసంగెను. శాంత భిక్షావృత్తి సభచేసి, అనంతకోట
దీనిని కోరెనని, శ్రీనాథుడట్లే చేసెనని తెలియుచున్నది. బహుశ శ్రీశైలములోనే
ఈ గ్రంథమును ముగించియుండివలెను. ఈ కవి శ్రీశైలము సనేరినాడు
దర్శించెను.

18. చూబగుంట కొమ్మన మంత్రి

(క్రీ. శ. 15 వ శతాబ్దము)

ఈయన 'ఒంగోలు తాలూకా' చూబగుంట వాస్తవ్యుడు. శ్రీగిరి కోమటి
రెడ్డి భూధవుడు విజయనగర రాజగుఘోష దేవరాయలచే నోడించబడి, అతనిని
కప్పము చెల్లించుచు సామంత రాజుగా నుండెను. కందుకూరు దుర్గములోనుండి,
పూంగినాటి సీమను వీరి పూర్వులు పాలించుచుండిరి. శ్రీగిరి కోమటిరెడ్డి కీయనమంత్రి.
ఈయన కుమార్లు 'నారాయణుడు, రామచంద్రుడు అనువారు. ఈయిద్దరు కుమారు
నుల గైకొనిపోయి, శ్రీశైలములోని పాతాళగంగ నుండి యితడు స్వయం భూలింగ
మును గొనివచ్చి శా. శ. 1352 సాధారణ సం. ఫాల్గుణ శు. ఏకాదశినాడు అనగా
క్రీ. శ. 1430 వ సంవత్సరమున శిలలతో నొక అలయమును, మందిరమును
గట్టించి, చుట్టును విఘ్నేశ్వర, దుర్గ, గోపాల, భైరవ విగ్రహముల బ్రతిష్ఠించి
శిలలతో నాలయముల నిర్మించెను. శిలాప్రాకారముల లోపల నొక చిక్కిరి
యారామ మేర్పాట్లుచేసెను. ఇంతియేగాక తాను యజ్ఞము చేసిన చోటులో భూమి
చిహ్నముగ శిలాస్తంభముల రెండింటిని వేయించెను. (శ్రీ కోన వెంకట రామశర్మ-
నవివోత్తములు. పుట 136) పైవారి వంశములో 'శ్రీగిరి' అనువాడు అనంతకోమటిరెడ్డి
కాలమున 'పూంగినాటి సీమను' పాలించెను. శ్రీగిరి పిన కోమటి ప్రభువుడు
సూనుడు. ఈయన గురువు "శ్రీమద్రోడియరాయ శ్రీగిరి" ఇంకను 'శ్రీగిరి' అను
పేరుగలవారు చాలమంది ఈవంశములో గాన్పించు చున్నారు. శివలింగభూషణి'

యను కోమటిరెడ్డి కుమారుడు, ప్రౌఢ దేవరాయల కాలమున 'కందనోలు (Kurnool) రాజధానిగా శ్రీశైల ప్రాంతమున కొంతదేశమును బాలించెను. ఈశివ లింగ భూపతి 'గిరీశశ్రుతి సూక్తిమాల' అను గ్రంథమును గీర్వాణ భాషలో రచించెను. వీరు శివభక్తులై తమ బిడ్డలకు 'శ్రీగిరి' అను పేరు పెట్టుట, గ్రంథ మును గూడ గిరీశుని పేరుతో వ్రాయుట చూడగా వీరు శ్రీశైలస్వామి భక్తులని, దగ్గరగా నుండుటచేత అనేకసార్లు శ్రీశైలయాత్ర చేసి యుండవలెనని ఊహ గలుచున్నది.

19. అట్టుల్ హుసేన్ తానీషా

(క్రీ. శ. 1672-1687)

ఈయన వద్దనే 'అక్కన్న మాదన్నలు' మంత్రులుగానుండిరి. శివాజీని గోల్కొండ రావలసినదిగా ఈ మంత్రులాహ్వానించిరి. మాదన్న శివాజీ వచ్చి నపుడు లక్షహస్తులు బంగార మిచ్చినట్లు చరిత్రలు నుడుపుచున్నవి. ఈ బ్రాహ్మణ మంత్రుల ప్రోత్సాహమున 'తానీషా' శ్రీశైల గర్భాలయమునకు బంగారు పూత పూయించెను. మల్లికార్జునస్వామికి శైలంకర్యము ఆరిపించుచు, స్వామి పూజకు ఏర్పాటుచేయు చుండెనని చరిత్రలు నుడుపుచున్నవి. దీనిని బట్టి తానీషా ముస్లిము అయినను, హిందువుల ఆలయముల నెట్టి గౌరవ భావముతో జూచుచుండెనో విదితంబగు చున్నది. తానీషాకు వచ్చు 5 కోట్ల ఆదాయములో చాల భాగము శైలంకర్యములకు ఖర్చగుచుండెను.

అక్కన్న మాదన్నల మీద కుంపిసీ ప్రభుత్వము వారికి చాలాభక్తి భావము, గౌరవము గలదని 1679 నాటి పోర్టు సెంటుజార్జి ఉత్తరములు తెల్పుచున్నవి. 1678-2-6 వ తేదీ ఉత్తరములో అక్కన్న మాదన్నలు మనకు తగిన మిత్రులు (Our worthy Friends) అని వ్రాసిరి. మాదన్న కుమార్తె వివాహమునకు చాల విలువైన బహుమతులు బ్రిటీషువారు పంపించిరని రికార్డులు తెలుపుచున్నవి. బ్రాహ్మణ అక్కన్న పంతులు పేరుతో వ్రాసిన ఉత్తరములలో చక్రవర్తిని సంబోధించినట్లు కుంపిసీ అధికార్లు సంబోధించిరి. ("May it please your Lord-

ship.") పొదుల లింగప్ప, వీరరాఘవయ్యమున్నగు బ్రాహ్మణుల పేర్లు ఈ పుస్తకములలోనున్నవి. 26-11-1679 న వ్రాసిన జాబు గోల్కొండలోని బ్రాహ్మణ వీర రాఘవయ్యకు వ్రాసినట్లున్నది.

(We do also order you to watch an opportunity to prevail with Brahmin Akkanna to get raised out of the divine books the Pagods 54 We have been glad to hear of what you have done in Cassa Viranna's request to Brahmin Madanna and Akkanna concerning St. Thomas',)

పీనినిబట్టి కుంపిసీ అధికార్లు, తానీషా, శివాజీ మున్నగువారు అక్కన్న, మాదన్నల యందు ఎంతయో గౌరవము గల్గియుండిరని, వీరివలననే తానీషా శ్రీశైలస్వామికి తైంకర్యములు జరిపించు చుండెనని తెలియుచున్నది. క్రీ. శ. 1686 లో అక్కన్న మాదన్నలు శ్రీశైల యాత్ర చేసిరని వీరిచరిత్ర తెల్పుచున్నది.

20. శివాజీ

(క్రీ. శ. 1627-1680)

శివాజీ క్రీ. శ. 1627 మే నెలలో జననము పొంది క్రీ. శ. 1680 ఏప్రిల్ 5 వ తేదీన జ్వరము, రక్తగ్రహణి వ్యాధిచేత మరణము పొందెను. ఈయనను గూర్చి సంపూర్తిగా తెలిసికొనగోరు వారు ఎనిమిది భాషలు—మరాఠీ, సంస్కృతము, హిందీ, పారసీకము, ఇంగ్లీషు భాష, ఫ్రెంచి, డచ్, పోర్చుగీసు, భాషలెరుంగ వలెను. 'పరమానంద' కవి రచించిన 'శివభారతము' వలన క్రీ. శ. 1661 వరకు గల శివాజీ జీవిత విషయములు తెలియుచున్నవి. క్రీ. శ. 1659 తర్వాత ఆంగ్ల రికార్డులలో ఈయనను గూర్చి హెచ్చుగా వ్రాయబడినది. ఒక విధముగా ముఖ్య స్నేహితుడుగాను, గొప్ప విరోధిగాను ఆంగ్లేయులు భావించుచుండిరి ("Our fairest friend and noblest enemy.") Surat letter. ఈయన పట్టాభిషేకము క్రీ. శ. 1674 జూను 6 వ తేదీన జరిగెను. 'గాగ భట్టు' అను కాశీబ్రాహ్మణుడు 17000 పగోడల బరువుగల బంగారము (1600 ఎత్పీల బంగారం) కాక, 50 లక్షల రూపాయలు బర్బు పెట్టించెను. కొద్ది కాలములో తన నిత్యంత ప్రియమైన మాతృదేవి మరణించెను. అందుచేత ప్రథమ పట్టాభిషేకముతో తృప్తి పొందక క్రీ. శ. 1674 సెప్టెంబరు 24 న తిరిగి రెండవసారి పట్టాభిషేకము చేసి

కొనెను. దీనితో నీయన ఖజానాలో డబ్బింత పూర్తిగా వ్యయమాయెను. ఉత్సవ ములలో నీయనవెంట నల్గురు భార్యలుండువారని కొందరు, ఏడుగురు భార్యలుండు వారని లేఖకులు వ్రాసినారు. ఈయన మన్నద రూపమును గాంచి ఔరంగజీబు కుమార్తె ప్రేమించెనని “దౌసన్” అను చరిత్రకారుడు వ్రాసినాడు. (History of Hindustan - Vol. III. P 368) ఆ కాలపు ఆచార ప్రకారము “శివాజీ” భార్యలందరు సహగమనము జేసిరి. పట్టాభిషేక సమయమున అంగ్ల రాయబారి హెన్రీ ఆక్సిండరు (Henry Oxindere) అను వానిని బొంబాయి ప్రభుత్వము వారు పంపిరి. “Bombay sent the best man, she had next to the Governor.”) ఆ నాడు తీయబడిన ఛాయా పటము “ఓర్మి” మున్నగు చరిత్ర కారుల గ్రంథములలో లభ్యమగు చున్నది. అంగ్ల రాయబారికి శివాజీ ‘విలువగల అంబరమును (Robe of honour) గౌరవ పూర్వకముగా బహూకరించెను.

గోల్కొండ నవాబైన తానీషా మంత్రులగు ‘అక్కన్న మాదన్న’లతో ముఖ్యుడైన ‘మాదన్న’ శివాజీని అనేకసార్లు ఆహ్వానించెను. శివాజీతో స్నేహము గల్గియున్నచో తానీషాకు ఔరంగజీబు భయముండదని, గోల్కొండ రాజ్యము సురక్షితముగా నుండవలెనన్న చిత్రపతి శివాజీ స్నేహ మవసరమని ఈయన పదే పదే చెప్పసాగెను. ఖజానాలో ధనము లేకుండుట గాంచి శివాజీ 30 వేల ప్రశస్త మైన అశ్వశిల దళముతోను, 40 వేల కాల్పలముతోను లోగడ వెంకాజీ వద్ద ముఖ్య మంత్రియైన రఘునాథహనుమంతె అనువానితో గోల్కొండకు క్రీ. శ. 1677 మార్చి నెలలో ‘రాయఘడ్’ నుండి బయలుదేరెను ఈయన నిండునామము ‘రఘునాథ నారాయణ హనుమంతే’ ఈయన ‘వెంకాజీకి’ గార్జియసుగా నుండి, తర్వాత శివాజీ వద్దకు వచ్చెను. ‘జిత్తులమారి నక్క’ (The Cunning Fox) అని పేర్కొంచిన శివాజీకి అఖండ స్వాగతము లభ్యమాయెను. కుతుబ్ షాతో రహస్యాలోచనా మండిరములో ననేక గంటలకాలము మాటాడెను. ఒక మాసము దినములు హైదరాబాదులోనే శివాజీ తన సైన్యబలముతో కాలము గడపెను. లక్షలాది బంగారు నాణెములను ‘చౌత్’ పన్నుగా పసూలు చేసికొని స్వదేశమునకు బయలుదేరెను. కర్నూల్ రాజగు ఆనందరావు దేశముఖపద్ధ మూడు లక్షల రూప్యములు గైకొనెను. ఈయన ఎక్కడ ఉన్నను ఒక్కమారే భుజించి పరి పూర్ణారోగ్య వంతుడై వర్ధిల్లెను. (“He generally ate one meal daily and enjoyed good health.”) గోల్కొండలో నుండగా శివాజీకి దినమునకు 3000

హనులు అనగా 4½ లక్షల రూప్యములు ఖర్చాయెను. ఈ గోల్కొండ నవాబుకు వజ్రపు గనుల వలన, మద్యమువలన, నృత్యగీత సంగీతములో ప్రవీణులైన 20 వేలమంది వేశ్యాంగనల వలన విశేషాదాయము గల్గెనని తెలియుచున్నది.

క్రీ. శ. 1677 మే నెలలో శివాజీ, కర్నూలుకు 25 మైళ్ళ దిగువున 'న్యూరోధి సుంగమ్' వద్ద కృష్ణానదినిదాటెను. తన అపారసైన్య బలమును కడప మార్గమున రమ్మనికోరెను. కొంత అశ్వకదళమును గైకొని తూర్పువైపుగా శ్రీశైల మల్లికార్జునుని దర్శించుటకు (Pururuthum according to the Bijapur M. S S) శివాజీ తన ప్రియమైన అశ్వము నెక్కి పుటాపూటిని పయనించెను. శ్రీశైలమును చేరిన తర్వాత ఉత్తరముగా నాల్గు ఘర్లగుల దూరములో నున్న ఒక మందిరములో (నేడిది శిథిలమైయున్నది.) మరణముచేసి, స్వామి పూజా తత్పరుడై, దేవాలయములో కాలము గడపెను.

శివాజీ అచట అనేకవిధములైన తపోనిష్ఠలలో గడుపుచు శ్రీశైలములోనే ఆ మల్లికార్జునుని ఎదుట ప్రాణత్యాగము చేయవలెనని దృఢనిశ్చయ మనస్కుడై, ఒరనుండి ఖడ్గమునుదూసి ఆత్మహత్య చేసికొనపోగా, భవానీదేవి ప్రత్యక్షమై, హిందూ ధర్మమునకు చేయవలసిన గొప్ప సేవలను గూర్చి, కర్ణాటకములోని దండ యాత్రలను గూర్చి ప్రస్తావించి వీనికొకట శివాజీ జీవించవలసిన అపనిమమును శివాజీ ద్వారానే, అంతర్వాణి రూపముగా తెప్పించెనని వీరివారు మహారాజా వారి వ్రాతప్రతి తెల్పుచున్నది. 'కింకై డ్ డి' చెప్పిన విధానము మరి యొక విధముగానున్నది. ఆత్మహత్య చేసికొనపోగా ముఖ్యమంత్రి హనుమంతే వారించెనని, హిందూధర్మవ్యాప్తికి చేయవలసిన కార్యముల గుర్తుకుచెచ్చెనని, అంతట "శివాజీ" 12 దినములు తపోనిష్ఠలలోగడసి "దామల్ చెర్రీకనుమ" ద్వారా "కర్ణాటిక్ పాయీ ఘాట్" లోనికి దిగిన 70 వేల సైన్యమును గలిసి కొనెనని మేనెల మొదటి వారములో మద్రాసు చేరెనని, తద్ వ్రాసెను. ('After passing 12 days in this extravagant manner, Sivaji followed his army which descended into the Carnatic Payee Ghaut by the Damuel Cherry pass He passed Madras in the first week of May:- Duff') శ్రీశైలములో 10 దినములు మాత్రము గడపెనని "కింకై డ్" మున్నగు లేఖలు వ్రాసిరి. ఒక్కొక్కసారి సమాధ్యపస్థును బొందుచుండెనని, ఈయన కాపుదల కష్టమాయెనని తెలియుచున్నది. మొత్తము మీద శివాజీ శ్రీశైలస్వామిని దర్శించియుండుట సత్యము. భవానీదేవి ఖడ్గము

ప్రసాదించెనని, చెప్పుగాథల కాధారములేదు. భ్రమరాంబ ఆలయములో నొక తెరమీద భవానీదేవి శివాజీకి ఖడ్గము ప్రసాదించుచున్నట్లుగా టొమ్మగీయ బడినది. (N. Gopalakrishna — Kurnool Dt. Manual — “He proceeded to the holy shrine at Srisailem. Here he was absorbed or pretended to be absorbed in his religious devotions to the Goddess ‘Amba, and at times, has so frenzied that it was found necessary to guard him for ten days. When he recovered, he proceeded to join the army at Anantapur.” శ్రీశైలయాత్ర పూర్తి అయిన తర్వాత విడుగువలె ‘జింజి’ మీదపడెనని, మొదటి దండయాత్రలోనే దానిని పట్టుకొనెనని కొందరు వ్రాసిరి. (“He paid a visit to Srisailem and fell on Gingi like a thunderbolt, captured it at the first assault”))

కిందై డ్ అను విద్వాంసుడు, శివాజీ బ్రాహ్మణ మంత్రులుగు హనుమంతతో గోల్కొండ ఏగెనని తిరిగి వచ్చునపుడు ఆ మంత్రుతోను మరికొందరు అశ్వకులతో గలసి శ్రీశైలమేగిరని అచట 10 దినములుండిరని, ఒకనాడు ఒరనుండి ఖడ్గము చూసి ఆత్మహత్య చేసికొన సంకల్పించి తత్ప్రయత్నములో నుండగా హనుమంతే వారించెనని వ్రాసెను. “నన్నిచట బ్రతక నివ్వనిచో నన్ను చావనిండని చెప్పెను. హనుమంతే చేతులు బట్టుకొని బ్రతిమాలి, తాను వదలిపెట్టుచున్న రాజ్యమును, నాయకుడు లేని సైన్యము నెట్లు వదలుచున్నది. ఆయన అరంభించిన కార్యము నెట్లు సంపూర్తికాకుండ వదలుచున్నది — ఆయనకు జ్ఞప్తికి తేగా శివాజీదీర్ఘ నిట్టూర్పులు విడిచి. ఉదకాలము నిశ్చల చిత్తుడై కూర్చుండి, ఒరలో ఖడ్గమును పెట్టుకొనెను. అనాడే బేదాలయమును వీడి ప్రయాణోన్ముఖు డాయెను. వెళ్లబోవు ముందు విశేష ద్రవ్యసంచయముల స్వామివారికై ంకర్యములకుః పూజారులకువదలి పోయెను.” బహుశః ఈ ద్రవ్యముతోనే శివాజీ గోపురము కట్టించబడెనని తోచు చున్నది. (D Kincaid — The grand Rebel — “For ten days, he remained in the temple fasting and in constant prayer. Sivajee Said “But I am only happy here and drawing his sword, he added, “If I cannot live on here, at least let me die here,” He tried to fall on the sword. Hanumanth caught him by the arm, begging him to remember the Kingdom he was deserting the soldiers he was leaving leaderless, the task begun and unfinished Sivajee sighed heavily, stood motionless a moment and then sheathed his sword. He left the temple the same day, but before leaving bestowed on the priests great treasures for the

cult of the God in memory of his ten days' happiness in the shrine - He rejoined the army at Anantapur") ఈ ప్రకారము 12 దినములు సమర్థ రామదాసు శిష్యుడైన శివాజీ మల్లికార్జునస్వామి సేవతత్పరుడై శ్రీశైలక్షేత్రములో గడపెను. ఈయన మకాము చేసిన గృహమును దేవస్థానము వారు బాగుచేయించవలెను.

21. ధవళేశ్వరపు మార్కండేయ ప్రభువు

(17 వ శతాబ్దము)

ఈయన గుంటూరు మండలములోని 'పెందోట ప్రభువు. ఇది నాగార్జున కొండకు తూర్పున ఎనిమిదిమైళ్ల దూరముననున్నది. ఈయన మహమ్మద్ ఖలికుతుబ్ షాహి (క్రీ. శ. 1580-1612) అను గోల్కొండ ప్రభువు కాలమున నున్నట్లు కాన్పించుచున్నది. విశ్వబ్రాహ్మణ వంశీయుడగు మార్కండేయ ప్రభువు ఆస్థానమున 'తుర్కా రాజకవి; అయ్యంకి బాలనరస్వతి' అను రవీంద్రులుండిరి. వీరు స్కాందపురాణములోని 'నాగర ఖండమును' తెలుగున ననువాదము చేసి తమ ప్రభువు కంకిత మొనర్చిరి. శా. శా. 1508 (క్రీ. శ. 1586) వ సంవత్సరమున ధవళేశ్వరపు మార్కండేయ ప్రభువు పెందోటలో బాలించు చుండెనని నాగర ఖండము తెల్పుచున్నది. ఈయన శివభక్తుడు. ఊరూర టాపములు, తటారములు మరాఘరములు; నిరతాన్న సత్రముల నీయన స్థాపించెను. ఈయన శ్రీశైలములో 11 లింగముల స్థాపించి, 11 దేవాలయముల గట్టించివట్లు 'నాగరఖండములో' నున్నది.

కం॥ విశదముగ నిలిపె నేకా

దశ మార్కొండయ్య లింగ ధామములు నిరం

కుశవృత్తిన్ శ్రీ గిరి నా

శశి తారార్కముగ వీరశై వాగ్రణియై.

ఈయన శ్రీశైలములో నెన్నాళ్లుండెనో, దేవాలయాది ప్రతిష్ఠలు చేయుట కెంత కాలము పట్టెనో; ఎపుడు బయలుదేరి వెళ్లెనో, ఎపుడు తిరిగి వచ్చెనో, తెలిసి కొనుటకు ఆకాలమున దినచర్యలభ్యము కాలేదు.

22. సర్పభూషణ శివయోగి

(క్రీ. శ. 1795)

ఈయన 'కైవల్య కల్పవల్లరి' అను గ్రంథమును రచించెను. ఈయన శ్రీశైలయాత్రచేసెను. ఈయన అత్మకూరు, నాగలూటి, మార్గమున శ్రీశైలమును జేరెను. కోటను, భ్రమరాంబా, మల్లికార్జునాలయములగాంచి అచటనుండి పాతాళ గంగలో స్నానమాచరించి, శిఖరేశ్వరముపైకి మల్లికార్జున లింగమును బ్రత్యక్షము జేసికొనెను. శిఖరేశ్వరము, హాటకేశ్వరముల జూచి త్రోవలో అడవిదున్న పోతులు, పులులు, పాములగాంచి, కదళీవనమునకుబోయి, అచటనున్న సప్తవర్ణ లింగమును జూచెను ఇచ్చోటనే అక్కమహాదేవి తపంబాచరించి సిద్ధిపొందెను. తరువాత చంద్రగుప్తుని కోటనుజూచి, హాటకేశ్వరమునకు, పాలధార, పంచధారలకు జనెను. తర్వాత శ్రీశైలస్వామి గర్భగుడిలో బ్రవేశించెను. ఈ ప్రకారము సర్పభూషణ శివయోగి శ్రీశైల యాత్రనుజేసి సమస్త ప్రదేశముల పై గ్రంథములో వర్ణించెను.

23. వాసిరెడ్డి వేంకటాద్రినాయుడు

(క్రీ. శ. 1761—1816)

వేంకటాద్రి నాయుడు గుంటూరు జిల్లాలోని చింతసర్లి జమీందారు. అంతిమ దశలో 'అమరావతి' లో గడపెను. ఈయన ఇద్దరు భార్యల జేసికొన్నను సంతానము లేకుండెను. చివరి దశలో నాయుడు తీర్థయాత్రలు చేయ సంకల్పించి పరివారముతో బయలుదేరి భారతావనిలోని సమస్త తీర్థముల సేవించెను. వెళ్లిన చోట్లనెల్ల అన్నసత్రముల స్థాపించెనని తెలియు చున్నది. 'కొప్పరాజు సుబ్బరాయ తవి' 'రాంచీ మహాత్మ్యము'లో నాయని యాత్రల గూర్చి యిట్లు వ్రాసెను.

సీ॥ సేతుకాశీమధ్య సీమాంతరస్థిత

గురుతర శ్రీరంగ కుంభకోణ

పాశనాశర జంబురేశ చిదంబర

రాంచీ మహాపురీ కాశహస్తీ

శేషావనీధర శ్రీగిరి శ్రీజగ
 న్నాథాది దేవతాస్థుల కరిగి
 యచ్చోట దనపేర హరిహరమూర్తుల
 నిలిపి ముందట హేమనిర్మితంబు

గీ॥ లై న కీర్తి ధ్వజంబుల నద్భుతముగ
 స్థాపనముచేసి తన కీర్తి దశదిశావ
 కాశముల నెల్ల నిండించె వాసిరెడ్డి
 వేంకటాద్రిండు దనదృశ విభవు దగుచు

నాయని కమాత్య శేఖరుడగు 'పొత్తూరి కాళిదాసు' కూడ నాయనితోబాటు శ్రీర్ప
 యాత్రలు చేసినట్లు పాపయారాధ్యులవారి సరస హృదయాను రంజనము తెల్పుచున్నది.

సీ॥ అతిథి శతంబుతో నాప్తవర్గంబుతో
 గజఘోటి కాందోళికములతోడ
 శ్రీశైల కాశహస్తి చిదంబరాది ది
 వ్యక్షేత్రయాత్ర లొప్పరయ జేసి.

అని ఉండుటచేత నాయడు, మంత్రికాళిదాసు, భటవర్గముకలసి అన్ని యాత్రలతో
 బాటు శ్రీశైలయాత్ర చేసినట్లు కాన్పించుచున్నది. కొన్నియాత్రలు క్రీ. శ. 1802
 లోను, కొన్నియాత్రలు క్రీ. శ. 1812-13 లో జరిగినట్లు కాన్పించుచున్నది. కవుల
 పద్యముల వలనగాక యితర విధముల ఈ యాత్రల వివరములు తెలియకున్నవి.

24. ఏ ను గు ల వీ రా స్వా మ య్య

(19 వ శతాబ్దము)

వీరాస్వామయ్య మదరాసులోని సుప్రీమ్ కోర్టులో 'ఇంటర్ ప్రీటర్' గా
 పనిచేసి పేరు ప్రఖ్యాతి సంపాదించెను. ఈయన నకుటుంబముగాను, సహరివారము
 గాను క్రీ. శ. 1830 మేనెల 18 వ తేదీ కుజవారము రాత్రి 9 గంటలకు చెన్న
 పట్టణమునుండి కాశీయాత్ర చేయుటకు బయలు దేరెను. మధ్యలో ననేక ప్రదేశముల
 జూచి జూన్ నెల 16 వ తేదీకి శ్రీశైలము చేరిరి.

“16 వ తేదీ అక్కడికి 5 కోసుల దూరములో నుండే శ్రీశైలము 12 గంటలకు చేరడ మయినది. పెద్ద చెరువు విడిచి వెంబడిగానే కొండ యెక్కను ఆరంభించ వలసినది. ఒక కోసెడు దూరము యెక్కుడు, దిగుడుగా నుంచున్నది. అయితే మెట్లవైపు (వీలు)గా కట్టియున్నవి. నిండా ప్రయాసకాదు. ఇరుపక్కలా అడివి. అటుపిమ్మట కోసెడు దూరము సమభూమి. అందులో పోయేదారి రాతిగొట్టుగా నుంచున్నది. అటుపిమ్మట భీముని కొల్లమనే అగాధమైన కొండ పల్లము వరకు కొండ యెక్కుడు దిగుడుగా నుంచున్నది. అక్కడ మెట్లు ఏర్పరచి కట్టియున్నవి. ఆ యగాధమైన కొండ దొనలో నొక వాగు పారుచున్నది. అక్కడ ఆసోదా చేసుకొని కొండయేడు తిరుగుళ్ళు, రెండువేల మెట్లు పర్యంతము, మిక్కిలి పొడుగుగా నెక్కవలసినది. ఆ ప్రదేశములో నెక్కటప్పుడు, దిగేటప్పుడున్న వాడితె లేనివారికి చుట్టూ చూస్తే కండ్లు తిరుగును. మెట్లు బాగుగా నెక్కవలసినంత దూరము కట్టియున్నవి. చుట్టు ఏ తట్టు చూచినా పర్యంతములున్నవి.

ఈప్రకారము రెండుకోసులు ఎక్కిన వెనుక సమభూమిలో రాతిగొట్టు గల మార్గము శ్రీశైల పర్యంతము పోవుచున్నది. ఆ కొండ యెక్కుడుకు, దిగుడుకు తిరుపతి బోయీలు దోలీకి 8 మంది అయినట్టయితే అనాయాసముగా నెక్కిపోదురు. అంతదూరము ఎక్కుడు దిగుళ్ళలో తిరుపతి గాలిగోపుర పర్యంతము ఎక్కవలసి సంత ప్రయాస యెక్కడనున్ను లేదు. నా తోడవచ్చిన పుప్పాడా బోయీలు 8 మందిన్ని నా దోలీని అనాయాసముగానే మోసినారు. అయితే నాగులోటి దాటగానే కొండ యెక్కడము, పిమ్మట కొండయెక్కవలసిన దానికంటే రవంత ప్రయాస యెక్కువ గనుక, అక్కడ ప్రథమ మందే యీలాగున నున్నదే, యిక నేలాగున నుండునో యని అధైర్యము తోచుచున్నది. అవతలసాగి పోగా నులు పనిపించుచున్నది. గాని వేరుగాదు. ఆకొండ యెక్కుడు, దిగుడులలో ఆత్మకూరి బోయీలకు పుప్పాడ బోయీలు తీసిపోలేదు. ఆ యాత్మకూరి బోయీలకు సంవత్సర మునకు నొకసారి పనిపడుచున్నది గాని నిండా పనిలేదు గనుక నెక్కడము, దిగడము లతో తిరుపతి బోయీలవలెనే ఆ బోయీలు వాడిరెపడిన వారు. నేను చేయించిన దోలీకి బంగాళాపాలకీవలెనే రెండుం ముక్కలడుగువెడల్పు పెట్టించినాను. అది శ్రీశైలమునకు సాధారణముగా సాగిపోయినది. కందనూరు సవాలు పగయిరాలు పల్ల కీల మీదనే శ్రీశైలమునకు వెళ్ళియున్నారు. సంవత్సరములయినందున దోవలోని చెట్ల కొమ్మల కొట్టడమునకు ముందుగా మనుష్యులను జాగ్రత్తపెట్టి యుండవచ్చును.

17 వ తేదీ వగలు శి గంటలకు శ్రీతైలముమీది గుడి కల్యాణ మంటపములోనుంటిని. అక్కడ ముందు గుడికిచుట్టున్న గొప్ప పట్టణ ముండెను. వేళ్ళా శ్రీల యింట్లమట్టుకు 360 ఉండినవి ఆ పట్టణ మంతయు ఇప్పుడు పాడు బడిపోయెను. ఇంటింటనున్న బావులు శిథిలములయినవి. గోడలుగూడా యిప్పుడు తెలియచునున్నవి. 5000 (5000) ఏండ్లనాడు అనవేమాచెట్టికి భగవంతుని కటాక్షము చేత బంగారములు పండినవి వాడుక కలిగియున్నది అతడు స్వామిగర్భ గృహమునకున్ను, ముఖమంటపమునకున్ను, వయ నందులకున్ను, భృత్య స్తంభములకున్ను విమానమునకున్ను బంగారు మొలాము చేసిన రాగితగుళ్ళు కొట్టించినాడు అవి యిప్పుడు నిండా శిథిలములుగా నున్నవి. గుడికి రెండు ప్రాకారములు కలిగియున్నవి. బయటి ప్రాకారపు గోడలమీద నాలుగు ప్రక్కల శివలీలలు సుందరములయిన ప్రతిమలుగా చెక్కియున్నవి. వాటిని శిల్పి బహుబాగా చేసినాడు. అయితే రాళ్ళను వయపుగా సంతస చేసినవాడురాడు. ప్రాకారముమీద ప్రతిగోట కొమ్మలు నొక్కొక్క ప్రతిమ చెక్కియున్నది. గుడిలోపల రెండో ప్రాకారము బొత్తిగా శిథిల మయియున్నది. మంటపములు ఆరీతిగానేయున్నవి, అర్చకులకు మనసు వచ్చినప్పుడు దీపారాధన, నైవేద్యములు స్వామికి చేయబడుచున్నవి. గాన సత్కార నియమములేదు. బ్రాహ్మణులు స్వేచ్ఛగా లింగమును తాకి అభిషేక నివేదనలు చేయవచ్చును. భ్రమరాండా దేవికి మాత్రము మీరాశి అర్చకుల తరపున నొకడు నియమముగా గుడిలో కాపుర ముండి ఆర్చన చేయుచున్నాడు ఆలాగు ఆర్చనచేసే గుమస్తా సంవత్సరము ప్రాణముతో నుండుట దుస్సరము. అందుకు రారణము రోగప్రదేశమేనో, వానిభక్తి తక్కువేనో తెలిసినది కాదు. ఇప్పుడు 6 సంవత్సరములుగా రాజశ్రీభొట్లు అనేబ్రాహ్మణుడు 60 ఏండ్లవాడు ప్రాణముతో నెక్కడ నిలచియున్నాడు. అది ఆశ్చర్యముగానున్నది. అతడు ఏడాది. ఆగుడి లింగము భూమికి జానెడు పొడుగుగా నున్నది. విమానమునకు 6 శిథిలములు. అవి నాలుగు ప్రక్కల శిథిలము లయియున్నవి. నడుమ నున్న గొప్ప శిథిలము దర్శనమునకు నువయోగింపుచున్నది. అత్తహారి దారినివచ్చే గుడిలో ప్రవేశించేవరకు శిథిలదర్శనము కానేరదు. నెల్లూరు కంభము మార్గములవచ్చే గుడికి మూడు కోటల మూలములో శివరేళ్ళర మనేపేరు కలిగినయున్న యున్నత ప్రదేశమునకు శిథిలముతెలియుచున్నది. ఆగుడివద్ద వశింపుచున్న చెంచువాండ్లు అత్తహారి వారివలెనే ముక్కిలి కొప్పునవారు. భ్రమరాంబ గుడికిన్ని, చుల్లిరాట్టనస్వామి గుడికిన్ని సమీపములచే కొంచెపు మట్టమీద వారి గుడికెలున్నవి. దేవీ వింటము సుందరముగా, కొంచెపాటిగా,

హుచ్చన్న అవసరముగా నున్నది. గర్భగృహపు గడపమీద శ్రీచక్రస్థాపన చేసి యున్నది. గుడిలో 11 తీర్థములున్నవి. ప్రతి తీర్థమందున్న కొండపూట స్రవించి తీర్థములకు అంతర్ వాహినిగా పారివచ్చి అవతల సాగిపోవుచున్నది.

ప్రతి తీర్థమునకున్నూ సూర్యరశ్మి పడకుండా పైన మంటపాలు కట్టియున్నవి. ఏ తీర్థమున్ను మోకాటిలోతుకు నెక్కువ లేదు. రోగకారి యని అక్కడివారు చెప్పినారు. ఉచకము నిర్మలముగానున్ను, శీతలముగా నున్నది. ఆ గుడిహాళీలు మూలకముగా సంవత్సరము రు. 1కి 18000 లు కందనూరు నవాబుకు వచ్చినా, గుడి యేగతి పొందేదిన్ని విచారింపదు. ఎవరయినా మరమ్మతు చేసినట్లయితే సెలవంత హాళీలు తీసుకొనుచున్నాడు. రాజా చందలాలా ఈ నిర్బంధముచేత కొంత మరమ్మతు చేసి విసికి విడిచి పెట్టినాడు. అతను ఆర్కురు బ్రాహ్మణులను నెల 1 కి 6 రూపాయలు జీవితము చేసి నిత్యము స్వామికి అభిషేకము చేసేటట్లు పుంచినాడు. మహిషాసుర మర్దనము మహిసూరి దేశములో చేసినందున ఆ దేశము నకు మహిసూరనే పేరుపచ్చిన దనుచున్నారు. అక్కడ మహిషాసుర మర్దన మయిన వెనుక ప్రమరాంబ శ్రీశైలము ప్రవేశించినది. మహిసూరు తద్వారా ఆమె పుట్టిన దేశమని ఆ దేశస్థులు ఎవరు వచ్చినా హాళీలు యిచ్చు నక్కరలేదు. బంగలకు, ఆరాధ్యులకు, బ్రాహ్మణులకున్ను ఉత్సవ కాలములో హాళీలులేదు.

గుడిలో నే పక్క చూచినా అకివి మొలిచి సర్వవ్యాధు భూయిష్టముగా నున్నది. ఆ యడవి కొట్ట చక్కచేసే దిక్కులేదు. స్వామికిన్ని, దేవికిన్ని ఎవరయినా అభరణాలు, వస్త్రాలు సమర్పించలేని వాటి మదింపంతమాకలు హాళీలు పుచ్చుకోవడము మాత్రమే కాకుండా కొన్నిదినములుపోనిచ్చి ఆ వస్తువులనే ఆ కందనూరి నవాబు అపహరింపుచున్నాడు. తిరుపతి విషయముగా కుంపిణీవారిని 'అహో గుణవతీ భార్యా భాండామూల్యం నయాచతే' అనే శ్లోకసంగతి ప్రకారము ఆ స్థలవర్తిమానము తెలిసినవారు కొనియాడ వలసియున్నది. కలి సామ్రాజ్యము గనుక లోకకర్మసాక్షిగా నుండే ఈశ్వరుడు లోకులకు కర్మ ఫలప్రదానము చేయుట కంటె ఏమియు చేయగలడు. ఇది సర్వజ్ఞుడైన పూజిత మయిన ప్రసిద్ధికొనిన స్థలము. శిఖరదర్శన మాత్రముచేతనే జన్మాదులు లేవని, పురాణాలు మొరపెట్టు చున్నది. ఈ మహాస్థలము 3 గంటలకు వదిలి 4½ ఘంటకు దిగుడు గనుక త్వరగా భీమని కొల్లము చేరినాను. 6½ ఘంటకు పెద్ద చెరువు చేరినాను."

(ఏనుగుల వీరాస్వామయ్యగారి రాశీయాత్రనుండి)

ఇంకను ఈయన శ్రీశైలమును గూర్చి యిట్లు వ్రాసెను.

“ఆ యాత్మకూరిలో శ్రీశైల స్థలమందలి యర్చకులున్ను యాత్రచేయను వచ్చిన వారివద్ద హాశీలు పుచ్చుకొనే నవాబు ముసద్దీలున్ను ఉన్నారు. అక్కడికి శ్రీశైలము నాలుగొమ్మడలని చెప్పుచున్నారు. అనాలుగొమ్మడలమారములో నడుమ కొన్ని యూళ్ళున్నా పదార్థాలు ఎంతమాత్రమున్నూ దొరకపు గనక సక్కడనుంచి బయలు వెళ్లినది మొదలు మళ్ళీ ఆస్థలము చేరేవరకు కావలసిన సామానులన్ని మరచిపోకుండా తీసుకొని పోవలసినది. మరచిన పదార్థములు తక్కువ పడే యుండును. శ్రీశైల యాత్రకు తీసే హాశీలు కందనూరు నవాబుకు చేరుచున్నది. శివరాత్రి ఉత్సవములో శూద్రజనము 1కి రూ 7, గుర్రానికి రూ 5, అభిషేకమునకు రూ 3, వాహనోత్సవము చేయిస్తే ఉత్సవపు సెలవులు గాక గ 3, దర్పణ సేవోత్సవమునకు రూ 3, ఈ ప్రకారముగా పుచ్చుకొనుచున్నారు శివరాత్రి మొదలు చైత్ర మాసమువరకు శ్రీశైలము మీద ప్రతిదినమున్ను పల్లకి సేవ అనే ఉత్సవము జరుగుచున్నది. చైత్రమాసములో భ్రమరాంబ యనే దేవికి తామసపూజ చేసి శ్రీశైలముమీద వచ్చియుండే జనులు విరామమును బొందుచున్నారు. అటుపిమ్మట నొకరిద్దరు అర్చకులు మాత్రము మార్చి మార్చి ఆ యాత్మకూరునుండి వచ్చియుంటున్నారు. ఎక్కువ దినములుంటే అక్కడి నీళ్ళు వంటక ఇల్లారము, మహోదరము, శోభ మొదలయిన రోగములు కలుగుచున్నవి. శ్రీశైలమున గుడికి సమీపముగా 20 చెంచు గుడిసలున్నవి. గుడివద్దస్వామికి అవులు 1000 దనుక నున్నవి. కడప విడిచిన వెనుక అవుపాలు, పెరుగున్ను కండ్ల చూడవలె నంటే శ్రీశైలముమీద చూడవలసినది గాని యితర స్థలములలో అవులను మాత్రము కండ్ల చూడవచ్చును. ఈయాత్మకూరి నుంచి పట్టణపు సవారీల మీద కష్టముగా శ్రీశైల పర్వతమునకుపోయి చేరవచ్చును. మృగధియము, చెంచువాండ్ర భయమున్ను విస్తరించి యుండును. ఆ చెంచువాండ్రు అడివి మనుష్యులై నను యాత్రకు వచ్చేవారిని యాచించి తినేవాడిక పడియున్నారు.”

ఈ విధముగా వీరాస్వామయ్య, ఆయాచోట్ల రేగి అచటి జనుల వృత్తుల, ఆచారముల వర్ణించెను. దాదాపు 140 ఏండ్లనాడు వర్ణించిన సాంఘిక, ఆర్థిక విషయములు, శ్రీశైలము మీదగల పేళ్ళల యిండ్ల విషయము ఇందున్నది.

25. విదేశ విద్వాంసులు

ఒకప్పుడు అత్యంత వైభవముతో నున్నట్టి, అచటి శిథిలమైన గోడలు, చెరువులు, దేవాలయములను జూచి క్రీ. శ. 1794 లో కలనల్ కాలిన్ మెకంజీ శ్రీశైలమును గూర్చి ఒక వ్యాసము వ్రాసెను. ఈవ్యాసము క్రీ. శ. 1798 నాటి 'బెంగాలులోని ఆసియాఖండ పరిశోధనలు' అను పరిశోధన సంచికలో బ్రకటితమైనది. "ఈఅలయ ప్రాకారము 660 అడుగుల పొడవు 610 అడుగుల వెడల్పు గలియున్నదని, గోడలు 20-26 అడుగుల ఎత్తుగలవని, ఒక్కొక్క రాయి 6-7 అడుగుల పొడవు 3 అడుగుల ఎత్తు గలియున్నదని రాతి చెక్కడము అద్భుతమని, గోడలమీద గజముల, ఆశ్వముల, వ్యాఘ్రముల, కల్పలముయొక్క, జోగుల యొక్క, రామాయణ ధారతములోని పాత్రలబొమ్మలు, బ్రహ్మ, విష్ణు, శివుల, దిగంబర శ్రీయొక్క, జపమాలతో గూడిన లింగముయొక్క, బొమ్మలు గలవని మల్లికార్జునస్వామి గోపురము 39 అడుగుల ఎత్తుగలదని, కృష్ణరాయలనాటి అనగా శా. శ. 1485 (క్రీ. శ. 1513) నాటి శాసనము గలదని, అద్భుతమైన శిల్పము గలదని ఈయన వ్రాసెను." ఈ బొమ్మలన్ని సరిగా చిత్రించబడినవని, కొన్ని బొమ్మలు యుద్ధములో బోవునట్లు పరుగెత్తు చుండెనని, కొన్ని బొమ్మలలో రెండు చేతులతో ధనస్సు గలదని, కొన్ని బొమ్మలు గగన పీఠిని పరుగెత్తుచున్నట్లు కాన్పించు చున్నవని, అచేసమయములో విల్లును లాగుచుండెనని ఈయన వర్ణించెను. ("All these figures are accurately designed. It is remarkable that several figures are represented galloping off as in fight, Figures seem to have entirely dropped the bridle, both hands being occupied by the bow, some of them are seen advancing at full speed and drawing the bow at the same time.") ఇచటి శిల్పము పల్లవ శిల్పమునుబోలి యున్నది. ఈ అద్భుత శిల్పకళను గాంచి సాశ్చాత్యులు వ్లఘించిరి.

19 వ శతాబ్దిలో వచ్చిన 'మ్యూయల్ తనఅంటిక్విటీటీస్' అను గ్రంథములో (90-91) పురావస్తు శాస్త్రరీత్యా పరిశీలించిన, చారిత్రకముగా జూచిన ఈ ఆలయము చాల ముఖ్యమైనది అని ప్రశంసించెను.

'అలెగ్జాండర్ రీ' అనువాడు, క్రీ. శ. 1891 లో "List of ancient monuments in Madras" అను గ్రంథమును వ్రాయుచు ఈ ఆలయమును జూచి దీనిని తగినంత మూల ధనమున్నదని లిఖించెను.

19 వ శతాబ్దములో డార్జింగ్ ఈ ఆలయమునుజూచి, ఇది చాల పురాతన కాలము నాటిదని, చారిత్రక అభిరుచిని గల్గించునట్టిదని, లిఖించెను. ఈ ఆలయమును గూర్చి సరిగా తెలియకున్నదని లిఖించెను. 19 వ శతాబ్దములో 'కలనల్ లాంబ్టన్, వాయ్సీయి,' అనువారు ఈ పర్వతము ఎత్తు 1566 అడుగులని, ప్రజలచటకు ఆటవిక సంపద కొరకు, వనమూలికల కొరకు ఏగుచుందురని వ్రాసిరి. కెప్టెన్ న్యూబోల్డ్ అనువాడు కూడ శ్రీగిరిని, అచటి అడవులను, తోటలనుగాంచి ఆశ్చర్యచకితు డాయెను.

క్రీ. శ. 1867 లో శ్రీగిరి అరణ్యముల మీద వ్యాప్తుములున్నవని విని, వేటయందారితేరిన పాశ్చాత్యులు వచ్చి 67 పులులను గాల్చిపైచిరి. ఇచట పెద్ద పులులే కాకుండా, మర్కటములు, భల్లూకములు, తోడేళ్లు, గుండనక్కలు, పునుగులు గలవని పాశ్చాత్య లేఖకులు వ్రాసిరి. క్రీ. శ. 1855 లో 'కెప్టెన్ నెల్సన్' అనువాడు శ్రీ పర్వత ప్రదేశమును తిరిగి అనేక విషయముల లిఖించెను. ఇచ్చట లక్క, తేనె, చింతపండు, వెదురు బియ్యము, జిగురులు, దిరిసెన, సీకాయ, చండ్ర, మోడుగ, ఇప్ప, అడవిఇప్ప, ఇంకను ఇతర విషయములైన 106 మూలికలు గలవని ఇచట పర్యటించిన లేఖకులు వ్రాసిరి. 'సంతీవీరరాజు' అని పేర్కొంచిన అడవి శనగ లేక 'దీర్ఘ జీవిరా' యిచట గలదు. వరుసపేడి యను హేమము చేయు క్రియ యిందే ఉన్నది. ఈ కారణముచేత ఈ పర్వతము పూజ్య నీయమై యున్నది.

26. శ్రీశైలమును దర్శించిన ముఖ్య శైవభిక్షులు

(క్రీ. శ. 12-13 శతాబ్దములు)

శైవభిక్షుడు 'కెరయ పద్మరసు' క్రీ. శ. 1170 నాటివాడు; 'పీఠాంతర దీక్షాబోధ' అను గ్రంథమును కన్నడమున రచించెను. 'విసవర్ధి బసవకవి' తమ్ముని కుమారుడు 'బసవకవి' పై గ్రంథమును ద్విపద కావ్యముగా ననువదించెను.

మల్లరసు కుమారుడగు సకలేశ మాదిరాజయ్య (క్రీ. శ. 1150) కాల్యాణ కటకమేగి అచట బసవేశ్వరుని గలసికొని, ఆయన కల్యాణ కటకమును శపించి

వచ్చునపు డాయనతోబాటుండి, బసవేశ్వరుడు చనిపోయిన తర్వాత శ్రీపర్వతమేగి అచటనే తీవిత శేషమును గడపి, అచ్చట మరణించెను. కన్నడములో నీయన కొన్నికృతులు రచించెను.

ఘంటా కర్ణుడు—ఘంటాకర్ణ శివాచార్యులను పేరుగలడు. ఈయన నివాస స్థలము శ్రీశైలము. ఈయన వ్యాసునికి గురువని కొందరు వల్కుదురు. శ్రీ. పూ. 1000 ఏండ్ల క్రితమున్న వేదవ్యాసునికి, ఈయనకుగల సంబంధము విశదపడకున్నది.

పోరండ్ల సూరసానమ్మ—కర్ణాటకమునుండి వేమనారాధ్యునితో గలసి బయలుదేరి, పండితారాధ్యుని ఆంధ్రదేశములో గలసికొని, బసవేశ్వరుని మహాత్ములైప్పిరి. పండితారాధ్యులు బసవేశ్వరుని జూడ కోరిక గలదని చెప్పి, తర్వాత బయలుదేరెను.

బెరిదేవి వేమనారాధ్యుడు — జంగము. బసవేశ్వరుని శిష్యుడు.

ధవళేశు నామయ్య — పానుగంటి ఉపయాపనీకుని కొల్వలోనివాడు.

వెల్లగొండ మహాదేవయ్య — ఒక శైవ భక్తుడు.

అక్కమహాదేవి — ఈమె చరిత్రను బాలపాపాంబ రచించెను. మద్రాసు ప్రాచ్యలిఖిత పుస్తకాలయములో నొక ప్రతి గలదు, (10 నెం.) ఈదేవి గొప్ప భక్తురాలు. శ్రీశైలములో కడళి పనములో తపంబాచరించెను. మల్లికార్జునుని నిచ్చలు పూజించి శ్రీశైలములోనే తనువును కానెను. రసనిద్రిద్వారా దేహానిద్రి పొందెను. కల్యాణి సగరములోని 'అనుభవ మంటపము'లో నీమెవర్ణచర్చలలో బాల్గొనుచుండెను. బసవేశ్వరుని శిష్యురాలు. 'మదువయ్య' అను బ్రాహ్మణుని కూతురును, 'హారలయ్య' అను అస్పృశుని కుమారుని కిప్పించి, కులభేదముల నిర్మూలించుటకు ప్రయత్నించినమగువ. బసవేశ్వరుని భావములు — సమానత్వము, సోదరభావము అనునవి ఈమెలో గూడ గలవు. చంద్రమతీ దేవివలే బ్రహ్మచారిణి. నిగంబరి. తన యోనిని రేళపాశములచే కప్పుకొని అల్లిమప్రభు చెంతకరిగెను. అల్లి దేనితివేల యని అయన అడుగగా, తనకొరకుగాదని, మానవుల కొరకుని ఆమె అదాబు చెప్పెను. ఆంధ్రదేశములో వేమన, ఈనలమ్మ ఈమెవరనే పరిచరించరి. స్వామిభవములను పట్టములుగా వ్రాసినది. 'శ్రీచెన్న మల్లికార్జున దేవ సాస్థాన మపరిరే తెలియరారు గదా' అన్నదామె. అస్మమరిబు రాహిత్య స్థానమును పొందవలెనుని ఆమె యోగము చేసికొని మోక్షము పొందినది.

సిద్ధరామ శివయోగి—బసవనిసమకాలీనుడు (1132—1168) రేవణసిద్ధుడు—వీరశైవ జగద్గురు పంచాచార్యులలో నొకడు.

అల్లమప్రభువు — శివభక్తుడు. శ్రీశైలములో నీయన తపంబాచరించెను. అక్కమహాదేవి ఈయన చెంతకు దిగంబర వేషముతో నేగెనని ఈమె చరిత్ర తెల్పును. కన్నడములో ఈయన తత్వములు రచించెను.

హేమారెడ్డి మల్లమ్మ — ఈమె శ్రీశైలములో దపంబాచరించెను. శివభక్తి పరురాలు. మొదట తండ్రి, హేమారెడ్డి కుమారుడు పరమారెడ్డి కిచ్చిరి. అత్త వారింట నుండగా కొన్ని తగాదాలురాగా, ఆమె ఊరూరు తిరుగుచు శివతత్వమును బోధించెను.

ఆదయ్య—శివభక్తుడు. శ్రీశైలములో కాలము గడపినట్లు కాన్పించుచున్నది.

పొన్నలాపురంసిద్ధ రామేశ్వరుడు — ఈయన తపసుచేసినచోటు సిద్ధ రామేశ్వరుని కొలను అనుపేర బరగుచున్నది. ఇది శ్రీశైలములో నున్నది. కన్నడములో నీయన 'తత్వములు' రచించెను. ఈయన బాలశివయోగి. ఆలయమును ఆగ్నేయమున రెండు ఫర్లాంగుల దూరములో నీయన తపసు చేసినగుహ గలదు. ముక్తాయక్క, కదిరె రెమ్మన్వ, నీలాంబిక, గంగాంబిక మున్నగు అనేకమంది స్త్రీలు ఆ కాలమున ధర్మచర్చలలో బాల్గొనిరి. పై వారెల్లరు శ్రీశైల యాత్ర చేసి యుండిరి. రేణుకాది పంచాచార్యులు, గోరక్షుడు మున్నగు నవనామ లిచట తపసు చేసి సిద్ధి పొందిరని తెలియుచున్నది.

27. శ్రీశైలమునకు పూర్వకాలపు బాటలు—నవీన మార్గము

క్రీ. శ. 6 వ శతాబ్దము నుండి యాత్రికులు శ్రీశైలస్వామిని దర్శించుట కేగుచుండిరి. కాని ఈ నాటి బస్ సౌకర్యము లాకాలమున లేవు. నాల్గు దిక్కుల నుండి వచ్చుటకు మూడు మార్గములుండెను. 1 తూర్పున గుంటూరు ప్రాంతము నుండి వచ్చువారు, ధూమశకటములో బయనించి, మార్కాపురం రోడ్డు స్టేషనులో దిగుచుండిరి. అటనుండి తోకపల్లి మీదుగా దోరణాలవరకు 28 మైళ్ళు బస్సులో పయనించెదరు. దోరణాలనుండి చెంచులగ్రామమగు 'చింతల' అను ఊరి వరకు 10 మైళ్ళు ఎడ్ల బండ్లపై పోవుచుండిరి. ఇది అడవి బాట. చింతలనుండి స్వామి

ఆలయము 22 మైళ్ల దూరముననున్నది. చింతలకు 7 మైళ్లదూరముతో పెద్దారుట్ల' గలదు. తరువాత హాటేశ్వరము, శిఖరేశ్వరములు తగులును. తరువాత ఆలయము వచ్చును. కొందరునడచి, కొందరు డోలీలపైన, కొందరు గుర్రములపై పోవుచుండిరి. భత్రసతి శివాడీ, బ్రహ్మనాయుడు, వీరి పై నీకులు గుర్రములపై స్వారీచేయుచు ఆలయమును జేరి స్వామిపూజను జేసిరి. వినుకొండ ప్రాంతీయులు కూడ ఎద్దులబండ్లమీద త్రిపురాంతకము, ఎర్రగొండ పాశము మీదుగా తెలుగురాయని చెరువువరకు జేరి, అటనుండి కాల్పడకను చుక్కలపర్వతము మీదుగా చినారుట్ల, పెదారుట్లచేరి పైమార్గముగుండ స్వామి ఆలయముకు జేరుచుండిరి.

2. ఉత్తరమునుండి వచ్చువారు అనగా హైదరాబాదు ప్రాంతపువారు నాగర కర్నూలు, ఆమదాబాదు, తెలకపల్లి, వటర్లపల్లి మీదుగా కాలినడకను పయనించి, కృష్ణానదినిదాటి శ్రీశైలము చేరుచుండిరి. ఈనాడు హైదరాబాదునుండి 'అచ్చం పేట, మున్నసూరు' మీదుగా చంద్రగుప్త పట్టణమువరకు బస్సుప్రయాణముచేసి, అటనుండి 3 మైళ్ళు నీలగంగవరకు నడచి శ్రీశైలమును జేరుచున్నారు.

3. దక్షిణము, పశ్చిమములనుండి వచ్చువారు అనగా నంద్యాల, కర్నూలు, మున్నగు ప్రదేశములనుండి వచ్చువారు అత్మరూరువరకు బస్సులో పయనించి, అక్కడనుండి 'నాగలూటి' మీదుగా పెద్దచెరువువరకు బండ్లపైన పయనించెదట ఇచటనుండి శ్రీశైలము 10 మైళ్ళు మాత్రమే. ఇచటనుండి కాల్పడకను లేదా డోలీల మీదుగా భీమునికొలను, తైలానద్వారము దాటి శ్రీశైలము జేరుచుండిరి. పై చెరువు క్రింద చెరువులు సాగుచేయుచుండిరి.

ఆలయము చుట్టును భయంకరమైన అడవిగలదు. ఇందులో క్రూరమృగములు, పాములు విపరీతముగానున్నవి. అందుచేత చెంచులు, విల్లనంబుల సాయంబున యాత్రికుల వెంటనడచి, ఆయా మణిలీలలో నాపి స్వామి దర్శనము చేయించుచుండిరి. ఒక్కొక్క యాత్రికుడు 12 పైనలు వంటిన చెల్లించవలెను. సంవత్సరముంతయు చెంచువాండ్లు అచటనేఉండి యాత్రికుల గాపాడుచుండిరి. కర్ణాటకులు ఉగాడినాడు; ఆంధ్రులు శివరాత్రినాడు స్వామి, భ్రమరాంబ దర్శనము చేసి కొనుచుందురు. భీమునికొలనునుండి చుక్కల పర్వతము మీదుగా పోవటము చాల కష్టమైన కార్యము. ఎక్కుచు దిగుచు ఎన్నియో శ్రమలకోర్చి యాత్రికులు

వయనించెదరు. చుక్కల పర్వతము దగినచోటు ముఖ్యమైనది. త్రిపురాంతకము మీదుగా వచ్చువారుకూడ యిచట గలసి కొందురు. ఉత్సవ సమయములో చుట్ట పందిళ్ళు, అన్నసత్రములు మార్గమధ్యమున నేర్పాటుచేయబడియుండును. శ్రీశైలము సముద్రమట్టమునకు 1500 అడుగులు ఎత్తు ఉన్నను, సాంద్రారణ్యముల, పర్వతముల మధ్యఉన్నను, ఈయాత్రచేయుట కైలాసయాత్రవలె ఉండెడిదని యాత్రికులు భావించుచుండిరి. 1957 - నవంబరు 24 వ తేదీన దోరణాలసుండి శ్రీశైలమునకు 32 మైళ్ళు పొడవున నున్న రోడ్డుతెరచి, అప్పటి ఆంధ్ర ప్రభుత్వపు ముఖ్యమంత్రి శ్రీనీలం నంజీవరెడ్డిగారు తీర్థయాత్రికులకు మహోపకార మొనర్పిరి. ఏనుగుల వీరాస్వామి కూడ శ్రీశైలమునకు బోపు మార్గముల వర్ణించెను. ఆయన కశీయాత్రలో నీ మార్గములు వర్ణించబడినవి.

28. శ్రీశైలములోని దృశ్యములు - వాని వివరణ

మల్లికార్జునాలయము - ఇది అడవి మధ్య విశాలమైన సమప్రదేశములో నున్నది. చంద్రవతి ఈ ఆలయము గట్టించెను. చుట్టును బలిష్ఠమైన ప్రాకారమున్నది. ఇది 600 అడుగుల పొడవు, 510 అడుగుల వెడల్పగలి, 20-25 అడుగుల ఎత్తుగలి ఉన్నది. గోడరాళ్ళు, 7 అడుగుల పొడవు 3 అడుగులు ఎత్తు గలిఉన్నవి. ప్రాకారము ఎనిమిది దిక్కులలోను అష్టదైత్యుల విగ్రహములు గలవు. కోటకు 'ఏడుచుట్లకోట' అని పేరు. ప్రాకారము మీద బొమ్మలు మనోహరమై మధ్యకాలీన శిల్ప సౌందర్యమునకు నిలయమై యున్నవి. తూర్పు ద్వారముపై గల గోపురమును శ్రీకృష్ణరాయలు కట్టించెను. దానికి తూర్పువైపున రథవీధిలో ఇరువైపుల మంటపములను శ్రీకృష్ణరాయలు కట్టించెను. ఉత్తరపువైపున శివాటీ గోపురము గలదు. శివాటీ పూజారుల కిచ్చిన ద్రవ్యముతో దీనిని పూర్తిచేసి శివాటీ గోపురముని పేరిడినట్లు కాన్పించుచున్నది. కాని శివాటీ యితడు ఉన్న 12 దినములలో దీనిని గట్టించలేదు. దక్షిణ ద్వారము మీద రెండవ హరిహరరాయలు బద్ద గోపురమును గట్టించెను. పశ్చిమమున నిపుడు గోపుర నిర్మాణము జరుగుచున్నది. మల్లికార్జునుని పూజారులు వీరశైవులైన మహేశ్వరులు. సమస్త కులములు, బ్రాహ్మణులు స్వామిని రాకీ సమస్కరించుచున్నారు. లోపల ఏడు కొలనులున్నవి. ఆలయము నానుకొని తూర్పున, ఉత్తర దక్షిణములందు రంగ మంటపములు గలవు. ఏడు

మంటపముకు ముందుపైపున 'వీరమంటపము' గలదు. శైవులు తమ శిరములు, నాలుకలు యిచటనే ఖండించుకొనిరి. వీరమంటపమునకు ముందు 'పెద్ద నంది విగ్రహము' గల, అనేక స్తంభములు గల మంటపము గలదు. దీనికి దగ్గరగా మరియొక మంటపములో 'అక్కమహాదేవి, మల్లమ్మల' రాతి విగ్రహములు గలవు. ఆలయమునకు పడమట పైపున 'శిలాబలి పీఠము' గలదు. దీనికి పడమర వసంత మంటపము గలదు. భ్రమరాంబా, మల్లికార్జునుల విగ్రహముల నిచటికి తీసికొని వత్తురు. ముఖమంటపమునకు తూర్పు పైపున 'సహస్రలింగ దేవాలయము' గలదు. ఈ ఆలయ పూజారులు 'జంగములు' ప్రతినిత్యము తాళ, మృదంగ, ఘేరి, ఘంటానాదములు వినబడుచుండును. నేను మూడు రాత్రులు ఆలయములోని ఒక మందిరములో శయనించినాను.

2. భ్రమరాంబాదేవి ఆలయము—ఇది చంద్రవతీదేవి అనంతరము నిర్మించబడినది. గోడలమీద రామాయణ గాథకు సంబంధించిన టొమ్మలు గలవు. గర్భాలయమునకు ముందున ముఖమంటపము, దానికి నాలుకపైపుల స్తంభములతో గూడిన వసారా గలదు. ఈ ఆలయ పూజారులు 'బాహ్మణులు'. ఈగుడిలోనే శివాజీకి భవానీదేవి ఖడ్గమిచ్చుచున్నట్లు చూపించు టొమ్మగలదు.

3. ఏనుగుల కొలను — భ్రమరాంబలయమునకు పడమటి పైపున నిది గలదు. లోనికి దిగుటకు మెట్లు గలవు. ఒడ్డున ఒకరాతి మీద పెద్ద శాసనము గలదు. శాసన పరిశోధకులు శ్రీశైలములోని 43 శాసనములను వ్రాసి ముద్రించిరి. (A. R. 1915) ఈ శాసనముమీద అక్షరములు శిథిల మగుటచే వ్రాయబడలేదు.

4. భీముని కొలను — దోరణాట నుండి శ్రీశైలమునకు టోపు త్రోవలో, 4 మైళ్ళు దిగువ ఒక లోయలో ఈ కొలను గలదు. ఇచట నుండి ఒక సెలయేరు ప్రవహించి పడమట కృష్ణానదిలో గలియుచున్నది. కొలనులోని నీటిమట్టమునుండి కొండపైకి 652 అడుగుల ఎత్తుగలదు. ఈ కొలనుకు దగ్గరగా 'భీమలింగేశ్వరలింగ'మున్నది. దీనికి పేరు ఏలవచ్చెనో తెలియకున్నది.

5. పాలాళగంగ—నమతలము నుండి 9/10 మెట్లు దిగవలెను. నీరు నీలముగా ముందుటచేత 'నీలగంగ' యనికూడ పేరుగలదు. ఆలయమునకు రెండు మైళ్ళ దూరములో నొకలోయలో నిది గలదు. త్రోవలో ననేక మంటపములున్నవి. ఇచట స్నానముచేసి చెంబులతో నీళ్ళు తీసికొని పోయి శ్రీశైలస్వామి కభిషేకము చేయదురు. దీనికి దగ్గరనే చంద్రగుప్త పట్టణము గలదు. ఇది శిథిలావస్థలోనున్నది.

6. కొండవాగు — ఒక వాగులో కొండమీద నుండి చూకి కొండరు భక్తులు దీనిలోబడి చనిపోవుదురు. అట్లు చూకిన ముక్తి గలుగునని వారి సమ్మతము.

7. శివాజీ గోపురము — ఇది ఉత్తరపు పైపున నున్నది. శివాజీ యిచటి పూజారుల కిచ్చిన ద్రవ్యముతో నీ గోపుర నిర్మాణము జరిగియుండ వచ్చును. ఇది శివాజీ కాలములో గట్టబడిన దనుటకు ఆధారములులేవు.

8. హాటరేశ్వరము — శ్రీశైలమున కాగ్నేయమున ఉన్నది. ఇచట మానస్వామి గలడు. ఈయన తపోనిష్ఠా గరిష్ఠుడు. శ్రీ జగద్గురు వాగీశ పరిణా రాధ్య మహాస్వాములవారి శిష్యుడు. అత్మసాక్షాత్కారము చేసికొన్న మహానీయుడు. శ్రీశైలమున కేగినవారు ఈయన దర్శనము చేసికొని వచ్చెదరు. ఇచ్చట దేవుని పేరు 'హాటరేశ్వరుడు.'

9. శిఖరేశ్వరాలయము — ఇచట 'పీఠశంకరుని' లింగమున్నది. తొమ్మిదైపున ఒక చెరువున్నది. పైన రుబ్బుగుండు గలదు. దీనిలో బెల్లము, నువ్వులు పోసి రుబ్బు చుందురు. వంట చేసికొని విశ్రమించుటకొక ఇల్లు ఉన్నది.

10. ముక్తి శిఖరము—శిఖరేశ్వరమునకు ఆగ్నేయమున విసి రిలదు. 'శిఖరేశ్వరుడు' అను పేరున విగ్రహము గలదు.

11. బిల్వవనము—ఇచట ఆనేకమంది తపసు చేసిరి. ఈవన మధ్యమున ఆలయములో 'బిల్వేశ్వరుడు' అను పేరుగల లింగము గలదు. జంగమ మల్లయ్య ఇచటనే తపసు చేసినట్లు కాన్పించుచున్నది.

12. పాలధార, పంచధార — హాటరేశ్వరమునకు తొమ్మిదైపున అరహ్మలులో నున్నవి. ఈనీరు రుచ్యముగా నుండును. ఈ ప్రాంతముననే శంకరులవారు తపనాచరించిరిని తెలియుచున్నది. సంతతధార కాన్పించును. చివరకిది కృష్ణాలో గలియును.

13. సాక్షి గణపతి—ఈ విగ్రహము త్రోవ మార్గమున గలదు. శ్రీశైలము నకు వచ్చు యాత్రికుల కీయన సాక్షి అట.

14. మేడిచెట్టు—వృద్ధ మల్లికార్జునాలయము ప్రక్కన గలదు. ఇది చాల ప్రాచీనమైనది.

15. వృద్ధమల్లికార్జునుడు—చంద్రగుప్తుని కుమార్తె చంద్రావతి పూజించిన దీయననే. మల్లికా గుండమునకు దాచుగా నీ ఆలయము గలదు.

16. కదళీవనము — మల్లికార్జునాలయమునకు 16 మైళ్ళ దూరమున 'కదళీ వనము' కలదు. ఇది చంద్రగుప్తునికి ఉద్యానవనముగా నుండెనని చెప్పుదురు. అక్క మహాదేవి మున్నగు వారిచట తపసు చేసినట్లు తెలియుచున్నది.

17. సిద్ధరామేశ్వర కొలను — మల్లికార్జునాలయమునకు ఆగ్నేయ దిశలో రెండు ఫర్లాంగుల దూరమున నిది కలదు. పొన్నలాపురము సిద్ధరామేశ్వరుడి గుహలో తపసుచేసెను.

18 చంద్రకుండ తీర్థము—శివాజీ గోవరమునకు ఎదురుగా రెండు ఫర్లాంగులు దూరములో నిది కలదు. ఇప్పుడది గుహగా గాన్పించుచున్నది.

19. సూర్య సింహాసన పీఠము — దీని కథివతి శ్రీజగద్గురు శ్రీవాగీశ పండితారాధ్య శివాచార్య మహాస్వాముల వారు - వీరు గొప్ప పండితులు. విద్వాంసులు; శైవగురు పరంపరను గూర్చి, శ్రీశైలమునుగూర్చి కర్ణాటక గ్రంథముల జదివి నాకు అనేక ముఖ్య విషయముల తెప్పిరి. వీరి మతము జంగమమల్లయ్య సమాధికి ప్రక్కనే ఉన్నది.

20. ఇంకను బలిపీఠము, కల్యాణమంటపము మున్నగు వానిని దర్శించ వచ్చును. ఇవియన్ని చారిత్రక ప్రదేశములు — ఇంకను శంకరులవారి మతములో రమణధ్యనే విగ్రహస్థాపన జరిగినది. ఇందు శంకరుని, వారి శిష్యుల విగ్రహములున్నవి.

21. తైలానద్వారము—ఇది త్రోవలో, భీముని కొలను దగ్గరఉన్నది. ఒక లింగము, నంది 'సింహద్వారము' గలవు.

22. నరసింహ బిలము — స్నాన ఘట్టమునకు 100 గజముల దూరమున 'నరసింహ బిలము' గుహగలదు. నరసింహస్వామి శిలావిగ్రహమున్నది.

23. లింగాలగట్టు — పాతాళ గంగకు ఒక మైలు దూరములో నిదిగలదు. యాత్రికు లిచటనుండి రాళ్లను గైకొందురు.

29. మూలపంచాచార్యులకు జెందిన పంచమతములు

ఇచటనున్న ఐదు ముఖ్య మతములలో 'వీరశైవ సిద్ధాభివృత్తి మతము' చాలప్రసిద్ధిగాంచినది. సిద్ధ భిక్షువృత్తి భాష, శిష్యుడు పర్వతయ్య (శా. శ. 1440

(క్రీ. శ. 1518) మల్లికార్జునునికి 16 శ. న దానము చేసినట్లు తెలియుచున్నది. శ్రీనాథుని కాలమున వీరశైవమతమున కధిపతి శాంతధిజ్ఞప్రతి శిష్యుడు, 'శాంతయ్య.' ఈయన తెలుగు భాషాభిమాని.

క్రీ. శ. 1178—1216 వరకు పాలించిన 5 వ చుళోత్తుంగ చోళుడు ఒక మతమును స్థాపించెను.

సోమనాథకవి పండితారాధ్య చరిత్రలో వర్వత ప్రవరణములో 'బల్లాహ మహారాజు' ఆయన ధార్య శ్రీశైలమున కేతెంచి, అచటి జగద్గురువుల దర్శించి, ఉభయులు ఆవరణములో మతముల గట్టించిరని యున్నది. ఈమతములు స్వామివారి ఆలయమునకు వెనుక, భ్రమరాంబాలయమునకు ముందు గలవు. ఇచ్చటనే జంగమ మల్లయ్య 'సమాధిగలదు'.

బసవమతము - శా. శ. 1451 (క్రీ. శ. 1529)

గణమతము - ఆరసిమతము కలవు.

కలుమతము - శా. శ. 1327 (క్రీ. శ. 1405)

సారంగమతము - క్రీ. శ. 1585

సోమనాథుని కాలమున ఆయామతములలో తైంకర్యములు జరుగు చుండెనని, సారంగ మతము పైభవముతో నుండెనని దా॥ చిలుకూరి నారాయణరావుగారు వ్రాసిరి.

క్రీ. శ. 5 వ శతాబ్దినుండి కాలాముఖులు దక్షిణ దేశములో వైవమత ప్రచారము చేయుచుండిరి. క్రీ. శ. 1050 లో 'చనవాసి'లో కాలాముఖ మల్లికార్జునుని గురువు 'తపోరాశి' ఒక మతమును స్థాపించెను. శ్రీశైలములో కాలాముఖ మతము నాకు కాన్పించలేదు. పైమతములలో నేదియో నాకు చెప్పిన వారులేదు. వేములవాడ (లే) చాళుక్యుల కాలమున జైనశైవ మతములు గలవు. కొల్లిపర తామ్రశాసనమున శ్రీశైలమునకు ఉత్తర ద్వారము అగు ఏలేశ్వరమున నొక కాలాముఖ మతమున్నదిని ఉన్నది. సద్యోశివాచార్య. ముగ్ధశివాచార్య అను వారు, గురుశిష్యులిచట ఉండిరి. "వేములవాడ శిలాశాసనమున అచట దేవాలయములో నివసించు సాక్షి "మల్లికార్జున ముక్తిలింగి విద్యారాశి, వ్యాఖ్యాని భట్టారకుడు 'పేర్కొన బడినాడు. విద్యారాశి దేవాలయ స్థానాధిపతి" అని చరిత్రకారులు వ్రాసినారు.

ఆ కాలమున మతములు కేవలము సన్యాసుల కునికి పట్లుకావు. సర్వసంగ పరిత్యాగులైన గురువులు విద్యాదానము చేయుచుండిరి. (Vivekananda - "The imparting of knowledge was done through men of renunciation")

“అయం శ్రీ మదరి కేసరో ధర్మః

విద్యాదాన మిదం ద త్తమ్.”

దీనిని బట్టి ఆయామతములలో విద్యాదానము చేయబడుచుండె ననుట నృష్టము. వ్రతి కాలాముఖ మతములో ఉచితవిద్య, ఉచితభోజనము, (అన్న సత్రము) వసతి గృహము, ధర్మవైద్యశాల, ప్రతిధా సంపత్తిగల అధ్యాపకులు, వారికి తగిన వసతులు. గృహారామములు ఉండెను. నిచ్చలు నాలందాలోపలె శాస్త్రవాదనలు జరుగుచుండెను. బౌద్ధుల సంఘారామములు, జైనుల బసతులు అనుచోట్లకూడ పై విధముగా విద్యాదానముండెను; కాని మతవిద్యకు ప్రాధాన్యముండెను. శ్రీశైలములోని మతములలో గూడ గురువులకు, విద్యార్థులకు అన్ని వసతులు జరుగుచుండెను. కాని ఈ మతముల పేర్లను రచయితలు భిన్న భిన్న విధములుగా వ్రాసిరి.

1. ఘంటామతము — (ఘంటాకర్ణమతము) మల్లికార్జునుని ఆలయమునకు వాయువ్య దిశగా మైద్రాబాదుకు బోవు కాలిదాట గలదు. అదాట కటునిటు అనేక మతములున్నవి. అందులో నిది యొకటి; ఇచట ‘ఘంటాకర్ణ సిద్ధేశ్వరుడు’ బహువర్ణముల కాలము శిష్యులతోగలసి తపమాచరించెను. ఆయన పేరుతో నిల్ల పిలువబడుచుండెను. సిద్ధేశ్వరుడు అను యోగి ఇచట నివసించుచు, దేవపూజ వేళలోదన శిష్యులను బిల్చుటకు ఒక గంటను వాయించుచుండెనని, అందువలన ఘంటామతమును పేరు గల్గినదని నావెంట వచ్చిన బైరాగులు చెప్పినారు. ఈ ఆవరణములో కొన్ని గుహలు, జలకుండములు, సమాధులు కాన్పించినవి.

ఇచట పోతులూరి పీఠబ్రహ్మముగారి, విగ్రహము కుడివైపున ఆలయములో నున్నది. ఎడమ పైపుననున్న ఆలయమున ‘ఘంటాకర్ణసిద్ధేశ్వరుని, విగ్రహము గలదు. అతని చెవులలో గంటలు, కుడిచేతిలో జపమాల ఎడమ చేతిలో శివలింగము గాన్పించును. ఇచటనే ఘంటాకర్ణ తీర్థము గాన్పించును. యాత్రికులు ఈ తీర్థమును సేవించెదరు. ‘ఘంటామహాదేవయ్య’ అను తపస్వి విగ్రహము చూడగలదు. ఒక విగ్రహము ముందున్న ఘంటపై ఒక శాసనము చెక్కబడియున్నది. ఈనాడు రాతిగోడ పడిపోయి ఉన్నది. ‘ఘంటాసిద్ధేశ్వరుని’

మఠమును మల్లికార్జునాచార్యుని శిష్యుడు నిర్మించెనని ఈ గంటపైన గల సంస్కృత శాసనములో నున్నది. ("This shrine of Ghanta Siddheswara was constructed by the Pupil of Mallikarjunacharya." No. 42) వ్యాసుడు తన గురువగు 'ఘంటాకర్ణ శివాచార్యుల' తో తపమాచరించెనని, ఇచట శ్రీశైల ఖండము వ్రాసెనని, లింగాయతులు నమ్ముచున్నారు.

2. విభూతిమఠము — ఇచట 'శాంతమల్లయ్య' అను వీరశైవుడు విభూతిని దయారు చేసి భక్తులకిచ్చి ఆశీస్సులిచ్చు చుండుటచేత ఈ పేరు వచ్చినదని చెప్పుదురు కృష్ణరాయల కాలమునాటి 'శాంత లింగము'నకు ఈయన శిష్యుడేమో. 'వైరాగి శాంతయ్య, ధార్యసిద్ధయ్య' ఈయన సంబంధమేమో. దీనిలోపల కొన్ని మంటపములున్నవి. మధ్యలో నొక ఎత్తయిన ప్రదేశముమీద నంది, గణపతి విగ్రహములు గలవు. వీనిముందు ఒక నల్లరాతి పలకపై, కొన్ని వీణాక్షరములు గల యంత్రమున్నది.

3. రుద్రాక్షమఠము — 'మల్లిశంకరస్వామి' యను భక్తుడు దీనిని కట్టించి, దీనిలోనే ఉండి రుద్రాక్షలను భక్తులకిచ్చి ఆశీర్వాదించు చుండుటచే నీ పేరు వచ్చినదని యిచ్చటి యోగులు చెప్పినారు. దీనిముందుపై పు గల పసారాలో నొక పుట్ట గలదు. ఇచట నాగేంద్రుడు వసించునని, ఎప్పుడో దర్శనమిచ్చునని యిచ్చటి వారు చెప్పుదురు. లోపల ఒక లింగమును, పానపట్టమును గలవు.

4. సారంగమఠము—దీనిని సారంగధర మఠమని కూడా పిలిచెదరు. సారంగధరుని కాళ్లు చేతులిచటనే నరికినారని ఒకరు చెప్పినారు. కాని దీనికి ఆధారములేదు. సారంగేశ్వరముని ఈ మఠమును గట్టించి అనేకమంది శిష్యులను బోధించిన అందుచే నీ పేరు వచ్చెనని తెలియుచున్నది. లోనున్న గుహలో 'సారంగేశ్వరముని' తపసుచేసికొని యుండవచ్చును. దీనిచుట్టును ప్రాకారము గలదు. మఠమున కెదురు స్తంభము మీద ఒక శాసనము గలదు. అది శా. శ. 1507 (1585) పార్థివ ఆశ్వయుజ బ. విదియ మంగళవారమునాడు లిఖించబడినది. పంచ మఠములకు జెందిన మతాచార్యులు ఒక సమాఖ్య చేసికొనిరి. అందు సారంగమఠమునకు జెందిన 'బాలసిద్ధయ్య' శ్రీశైలము మీద ఐదు ఇంద్రులు, పంచాలయములకు జెందినవారు అనగా నందిమఠము, భృంగిమఠము, వీరభద్ర, ఇంక ఇతరములకు జెందినవారు గలరు. ఈ ఒడంబడిక ప్రకారము సారంగమఠమునకు పంశపారంపర్యా నచ్చు మతాచార్యులకు ఏవిధమైన పరిచారకులుండరాదు.

(అంత్యపంచపరివార) అని తీర్మానించిరి. ఈ సారంగ మతములోని సానరాయి మీద శాసనమును బట్టి 'పులి అన్నమనాయుని, కుమారుడు 'సింగయ్య' ఈ సానరాయి నిచ్చినట్లు తేలుచున్నది.

౪. నందుల మతము — దీనికి నందికేశ్వర మతమని, నందీమతమని పేర్లు గలవు. నందికేశ్వరుడు అను యోగి దీనిని మరమ్మత్తు చేయుటచేత దీనికి పేరు వచ్చెనందురు. లోపల నందికేశ్వర లింగము గలదు. తపసు చేయుట కనేక గుహలున్నవి. ఇది ఘంటా మతమునకు పడమటి పై పున ఉన్నది.

ఇవి గాక వీరభద్రస్వామి ఆలయమునకు ఎదురుగానున్న చలకమీద శా. శ. 1237 రాక్షస శ్రావణ బ. దశమి మంగళవారము (క్రీ. శ. 1315) నాడు లిఖించిన తెలుగు శాసన మున్నది. గణ మతమునకు జెందిన 'వీరభద్రస్వామి' ఆలయము నకు ముందున్న ముఖమంటపములో శ్రీకైలాసము (శ్రీశైలము మీద నివసించు మహేశ్వరు లెల్లరు కూర్చుండిరి. ఇందులో గణమతాధికార్లు, అరసిమత, కలు మతమునకు జెందిన ప్రగ్గడలు కలసి వారి ఎదుట, మల్లికార్జునస్వామి ఆలయములో నిత్యము పూజలు, ఉత్సవాది కైంకర్యములు జరుపు కొందుమని వాక్రుచ్చిరి. 41 వ నెంబరు శాసనమునుబట్టి క్రీ. శ. 1315 నాటికి గణమతము, అరసిమతము, కలు మతము పేర్లు తెలియుచున్నవి. శకసంవత్సరము చెరిగిపోయిన మరియొక శాసన ములో బలిపీఠము పేరున్నది. ఆలయమునకు ఈశాన్యముల నున్న బలిపీఠమును, రాజమహేంద్రవర వాస్తవ్యుడు 'గౌరేముద్దనశెట్టి మల్లిశెట్టి' కుమారుడు 'గంగ మల్లిశెట్టి' శా. శ. 1235 లో నిర్మించినాడని తెలియుచున్నది. ఈశాసనము తెలుగులోనున్నది. కనుక పంచమతములు గాక పై మతములుకూడ పేర్కొనబడి యున్నవి. "సిద్ధుల మతము, వటసిద్ధ మతము, చంద్రగుండ మతము, కమరీ మతము" అను మతములు కూడ కొన్నిచోట్ల పేర్కొనబడినవి. చంద్ర గుండ మతములోనే శివాజీ 12 దినములు నివసించెను. దీని కెదురుగా 'చంద్రగుండము' గలదు. లోపల ఒక గుహవలె రాన్నించినది. రాలాముఖుల మత మెచ్చట నున్నదో తెలియలేదు ఆలయమునకు బడమర పై పున బిల్వవనములో జంగమ మల్లయ్య నివసించిన ప్రాంతమును సరిగా జెప్పినవారు లేను. జంగమ మల్లయ్య సమాధి మాత్రము భ్రమరాంబాలయమునకు తూర్పుపై పున ఉన్నది. ప్రభుత్వము వారు ఆయాచారిత్రక ప్రదేశములలో ఫలకముల నిల్పి భువనముగా చారిత్రక విషయముల వ్రాయించిన పరిశోధకులకు మేలు గల్గును. వీరభద్రస్వామి మతము, దీని

శంకర మతము, గిరిజాశంకర మతము, విశ్వామిత్రుని మతము, ఇత్యాదులు నాకు నావెంట వచ్చిన బైరాగులచేత జూపించ బడినవి. వీనికి శాసనములలో బేర్లు కాన్పించలేదు. పంచమతములు అనగా ఘంటామతము, నందన మతము, మూలమతము, సారంగ మతము, తీర్థమతము అని కొందరు వ్రాసియున్నారు. పేర్లు భేదమేకాని స్వామివారి గుడికివి వాయువ్య దిశలో శిథిలావస్థలో బైరాగులకు వాసస్థానములై యున్నవి. కొన్నిచోట్ల చెంచులున్నారు.

శివాజీ గోపురములో శివాజీని పంచాచార్యులు ఆహ్వానించు చున్నట్లు చూపు బొమ్మగలదు. ఈ పంచాచార్యులెవరు? రేణుకాచార్యులు మొదటి వారు. ఈయన ద్వితీయావతారము “రేణుకసిద్ధు” అని అదిశంకరాచార్యులు శృంగేరిలో రేణుక సిద్ధులవలన మహిమాన్విత చంద్రమాశీశ్వర లింగమును బడసిరని గురు వంశ కావ్యము మున్నగు అనేక గ్రంథములలో వ్రాయబడియున్నది. కనుక రేవణ సిద్ధులు శంకరుని సమకాలీనుడని, క్రీ. శ. 9వ శతాబ్దములోని వాడని నిశ్చయముగా చెప్పవచ్చును. ఈ రేవణ సిద్ధుల కాలములోనే ‘ఉజ్జయిని పీఠపు మరుశసిద్ధులు, కేదార పీఠపు ఏకోరామారాధ్యులు, శ్రీశైలపీఠపు మూల పండితారాధ్యులు, రాశి పీఠపు విశ్వారాధ్యులు, పంచాచార్యులను షేర ప్రసిద్ధులై యుండిరని శ్రీపతి పండితారాధ్యులు తమ ‘శ్రీకర భాష్యమందు స్పష్టపరచియున్నారు’ అని శ్రీశైలములోని జగద్గురు వాగీశపండితారాధ్య మహాస్వాముల వారు రచించిన ‘పీఠనైవము’ అను గ్రంథములో వ్రాసియున్నారు. శ్రీపతి పండితులు క్రీ. శ. 10 వ శతాబ్దిలోని వారని చరిత్ర కారులు వ్రాయుటచేత వీరు క్రీ. శ. 9 వ శతాబ్దిలోని వారని స్పష్టముగా చెప్పవచ్చును. కనుక శ్రీశైలములోని పీఠములు క్రీ. శ. 10 శతాబ్దికి తరువాతదేయని స్పష్టముగా చెప్పవచ్చును. శివాజీ క్రీ. శ. 1677 న శ్రీశైలము వచ్చి యుండుటచేత ఆయన నాహ్వానించినది మూలపంచాచార్యులు కాదని, క్రీ. శ. 17 వ శతాబ్దిలోని వివిధమతములకు చెందిన పంచాచార్యులని చెప్పవచ్చును. కాని ఏయే ఆచార్యులు శివాజీని ఆహ్వానించిరో తెలిసికొనుటకు ఈ బొమ్మతప్ప యితరాధారములు లభ్యముకాలేదు.

30. శ్రీశైలము యొక్క క్షీణదశ

శ్రీశైలములోని మల్లికార్జునస్వామిని, భ్రమరాంబను దర్శించుటకు ఆసేతు హిమాచలము నుండి యాత్రికులు వచ్చుచుండిరి; ఒకప్పుడు పట్టణముగాను,

ముఖ్యనగరముగాను, శ్రీశైలరాజ్యములో ప్రధాన పట్టణముగాను, వేలకొలది జనులతో, శైవభక్తులతో, మతాధిపతులతో, వేశ్యాగృహములతో నిండిన ఈ చారిత్రక క్షేత్రము క్రీ. శ. 18 వ శతాబ్దమునుండి క్షీణదశ నొందసాగినది.

ఈ శతాబ్దములో 'మన్నావర్ ఖాను' పాలనకు వచ్చెను. పారుమంచాల, సిద్ధవరం మున్నగుచోట్ల ముస్లింముల పాలనములో దైవకార్యములు జరగలేదని, ఆలయముచుట్టు మూడు పరువుల దూరము పట్టణము, యిండ్లు కట్టిరని, జంగముల మతాలు 1200 ఉండేవి అని, ఆ మతములకు మాన్యములు నడిచేవి అని, బ్రాహ్మణులకు అదేవిధముగా నుండేవి అని, సంసార్లు కాపురము చేసిరని, తురకలు అంతరువులు పెట్టిరని, వారు ఆత్మకూరు వచ్చిరని, ఉత్సవములు లేవని, శ్రీశైలము కై ఫీయతు తెల్పుచున్నది.

క్రీ. శ. 15 వ శతాబ్దిలో 'శాయప్ప' అను నాయకుడు ఇచట నివసించెనని, ముస్లింముల దండయాత్రలలో ఈ ప్రదేశము నిర్మానుష్య మాయెనని, క్రీ. శ. 1741 లో కర్నూలురాజు 'హిమాయత్ ఖాన్' అని 'రగోబా' క్రింద ఉద్యోగి అయిన 'ఫతేసింగు' అను నర్దారు మహారాష్ట్ర సైన్యముతో దుర్భతి నామ సం. లో వచ్చి దండయాత్ర చేసెనని, కడప, చాగలమర్రి, సిరువేలు, నంద్యాల మొత్తము మీద శ్రీశైల దేశమంత ఈ దోపిళ్లకు గురియాయెనని, 18 వ శతాబ్దిలో 'మానువర్ ఖాన్' దండయాత్రచేసెనని, 'దేశముఖ్ సీతారాం' 300 మంది దొంగలను గూర్చుకొని, శ్రీశైలప్రాంతమంత దోపిడి చేసెనని, బ్రిటిషువారు స్వాధీనము చేసికొన్న తర్వాత మొదటిసారి రు. 5025-2-9 అదాయమువచ్చెనని, పూజారులు జంగములని క్రీ. శ. 1840 లో శ్రీశంకరాచార్యులు దీనికి సారక్ష్యముగా నుండెనని, చెంచులు అందాదేవి దర్శనముకు యాత్రికులను దీసికొనిపోవుచుండిరని, యాత్రికులు చెంచులకు పన్ను చెల్లించవలెనని, జిల్లాబోర్డులు ఏర్పడిన తర్వాత కర్నూలు బోర్డువారు రు. 400 లు సాలీనా ఖర్చుచేయుచుండిరని, మాన్యములు రచయిత, చారిత్రకాంశముల వెల్లడి చేసినాడు.

మొదట హిందువుల నోడించిన వాడు కర్నూలు సవాబు 'అబ్దుల్ వాహిద్ ఖాను' అని, ఈయన సోదరుడు 'ఛోటా అబ్దుల్ వాహిద్ ఖాను' అని తెలియుచున్నది. 'మేజర్ జనరల్ మెకంటీసా హేబు' అజ్ఞప్రకారము దరియాస్తి నారాయణ రావు గారు క్రీ. శ. 1810 లో తయారు చేసిన కై ఫీయతులో దోపిళ్ల వృత్తాంతము గలదు. కందనవోలి దేశాయిత్ర్యంబక రాయుడు చాగలమర్రి కోటలోని బలమును

గూర్చుకొని మువాసు అయిన నవాబు 'మానవరుభాను'ని కెదురుతిరిగి కొన్ని గ్రామాలు దోయగా, కొందరు శ్రీశైలము మీది వర్తకులను దోచిరని, వర్తకులు పారికిపోయి ఆత్మకూరు చేరిరని, ఇద్దరు పూజార్లు, ఒక బైరాగి మాత్రముండిరని, వారు గుళ్లు, మంటపములలో నుండిరని, ఋతుజాలు యుద్ధసైనికుల కనుకూలముగా నుండెనని, వారు 18 దినములుండిరని, ఆత్మకూరు నుండి బియ్యము వచ్చుచుండెనని, గుడికి దక్షిణముగా ఆరుకోసుల దూరములో ఆత్మకూరు నుండివచ్చు మార్గము గలదని, పెద్ద చెరువువద్ద చెంచులు వరిపైరు పండించు చుండిరని, దక్షిణమున సిద్ధాపురము నుండి నరకులు వచ్చుచుండెనని, అగ్నేయ మార్గమున తూర్పున చెన్నుపల్లి మీదుగా శ్రీశైలశృంగం మీద మార్గంగలదని, దక్షిణమున భీముని కొలను మీదుగా ఆత్మకూరు గలదని, పడమట లింగాలగట్టు, హైదరాబాద్ మార్గము గలదని, వాయువ్యదిశలో ఆమరావతి గలదని; ఈశాన్యములను అంతర గంగి మార్గం, సోపానాలు గలవని, పూజార్లు నాలుగెలలకు నరిపడి ఆహారము తెచ్చి కొందురని, ఇద్దరు పూజార్లు, ఒక బైరాగి నిచ్చలు ఉందురని, సుంకాల పసూలు గలదని, లింగబలిజలకు శ్రీశైలం కాశీనమానమని, వారు బసవస్స పూజకు పోతూ కావడితో నీళ్లు తీసికొని పోయేవారని, అలపుభాను, సుండిములో 4 వ వంతు పూజార్లకిచ్చు చుండెనని, గంటలు తీసికొని పోయిరని, మల్లికార్జునుని, భ్రమరాంబ పూజారులు, ఒక బైరాగి మాత్రముండిరని, మూడు రాత్రులు వాసముచేసిన చరి జ్వరము వచ్చుచుండెనని, ఉడతలూరి గంగడు అను చెంచు, దోపిడి చేసెనని, అతని క్రిందనున్న 30 మంది చెంచులు రేకులు, పూజారి సొమ్మును దోచిరని, కృష్ణదాటి చెన్నుపల్లివారు గొడ్డలితో వానిని నరికిరని, విల్లు, సురకత్తి, తుపాకీ, మానులు నరకు గొడ్డలి గైకొనిరని కైఫీయతులో నున్నది. మల్లికార్జునునికి జంగమ మతములకు రాజు లిచ్చిన మాన్యములు ముస్లిముల స్వాధీన మాయెను.

ఈ విషయములబట్టి 18 వ శతాబ్దిలో ముస్లిముల, కోహిల్లాల దండయాత్రల వలన దోపిడిల వలన శ్రీశైలము నిర్మానుష్యమాయెనని, వర్తకులు పారికిరిని పూజారులు, బైరాగి మాత్రము నిల్చి ఉండిరని, బ్రిటిషు పాలనలో శాంతిభద్రత లేర్పడి తిరిగి పూజా పునస్కారములు వైభవముగా జరిగెనని తేలుచున్నది. లారీలు మున్నగునవి నేడు పయనించుటచేత అడవికర్ర, పెదురుమున్నగు వానిని స్థలాంతరముకు జేర్చుచున్నారు. వనమూలికలు, లేనె, చాపపప్పు, రాతినారి శిలాజిత్తు, తాళకము అభ్రకము, మణిశిల, రోహము, కాంతము, నృటికము లభ్యమగుచున్నవి. వీనిని వైద్యులేరుకొని, భస్మాదులు చేసి అనేక లాభములను

దొందుచున్నారు. ప్రభుత్వమువారు ఈక్షేత్రము నుపయోగించి, పరిశోధనాశాల నేర్పాటుచేసి స్వర్భవేది, అడవిశనగ (నంజీవి కరణి) మున్నగువానిని పరిశోధనాశాలలోనుంచి, అవసరమైనచో బంగారును తయారు చేయించుదురని నమ్ముచున్నాను. 'ఐనీ అక్బరీ' అను గ్రంథమునుబట్టి అక్బరు బంగారు తయారు చేసెనని తెలియుచున్నది.

'ఐనీ అక్బరీ i' అను గ్రంథము ననువాదముచేసిన "బ్లాక్ మన్" యిట్లు వ్రాసెను. 'చక్రవర్తి రసశాస్త్రమును నేర్చుకొని ప్రత్యక్షముగా నందరి ఎదుట ఆయన తయారు చేసిన స్వర్ణమును చూపించెను. (Aiyini Akbar-I H. Block man - P 201. "His majesty even learned Alchemy, and showed in public some of the gold made by him.") బంగారమును తయారు చేసిన క్రియలు శ్రీశైల పర్వతము మీద కలవని వదంతులు కలవు. దీనికి పరిశోధన అవసరము. శ్రీనగ స్వర్భవేది' శ్రీశైల భాస్వర సురతరువు, అనునవి ఏవియో తెలిసికోవలయును. ఈప్రకారము శ్రీశైలము భారతావనిలోనన్ని విధముల గణుతి గాంచినది. ఈ సంసత్సరము శివరాత్రికి మన ముఖ్యమంత్రి శ్రీకాసు బ్రహ్మానంద రెడ్డిగారు, వారి సతీమణి శ్రీమతి రాఘవమ్మగారు శ్రీశైలములోని వివిధ ప్రదేశముల నందిష్కించి, స్వామిని భ్రమరాంబును ఆరాధించి, విశేషముగా కాంకల నొసంగి భాగ్యనగరమునకు దిరిగి వచ్చిరి. ఈ దంపతులను జూచినపుడు గిరి వ పుటలో మిన్న చివరి శ్రీనాథుని పద్యములు స్ఫురణకు వచ్చుచుండును. శ్రీమతి రాఘవమ్మగారికి 'అన్ని భాగ్యంబులున్నను, పుత్రపదనావ లోకనోద్భూతమైన యొక్క నోభ్యంబు బ్రాతిమై' యున్నది. భీమనగౌరాంబ రలసి శ్రీశైల యాత్రచేసిన అసంతరము ఒక కుమారుడు గల్గి ఆయనకు శ్రీగిరిస్వామి పేరు అనగా 'మల్లి రాఘనుడని' పేరుపెట్టిరి. అటులనే ఈ దంపతులకుగూడ సంతాన ప్రాప్తి గల్గుగాత. అని నేను శ్రీగిరి మల్లిరాఘనుని వేడుచున్నాను.

వి శే షాంశములు

జూచుచుంచి జగ్గకవి రచించిన 'సోమదేవ రాజీయము' లో 'కాకతీయ గణపతి చక్రవర్తి' దర్శించిన పుణ్యక్షేత్రములను గూర్చి నిట్లున్నది.

పీ. శ్రీశైలమున కేగి శ్రీమల్లిరాఘన

దేవుని దర్శించి తీవిమెరయ

పందెండు వేల సువర్ణ పద్మంబుల

బోలుపార నదేవు బూజసేసి”

ఈ విషయము “ప్రతాపరుద్ర చరిత్రము”లో గూడ కలదు. ఏకాంబ్ర నాధుని ‘ప్రతాపరుద్ర చరిత్రము’ లో ‘రుద్రమహారాజు’ తీర్థయాత్రల గూర్చి యిట్లున్నది. “మఱియు శ్రీనగరంబునకుఁబోయి మల్లికార్జున లింగంబు సేవించెను. అచ్చట నెనిమిది తులాభారంబులు దూగి కోటి సువర్ణంబులు దానంబుచేసెను.” తనకు సంతానంబు లేకునికిఁ జింతించి శ్రీ శై లంబునకుఁ బత్నీయుఁడై చని, శ్రీమల్లి కార్జునలింగంబు సేవించి యక్కడనున్న సిద్ధులకును, మఠాధిపతులకును నానావిధవస్తు సముదయంబు లిచ్చి వారల చిత్తంబునకు మోదంబుగలుగ చేసెను. ప్రసన్నంబగునట్లుగాఁ బూజలుచేసెను. అంతవారల ప్రసాదంబున నొక సుతుండు గలిగెను. అతనికి గణపతిదేవుండని నామకరణంబిడియె. మఱియు గొందఱు సుతులుంగలిగిరి.” ప్రతాపరుద్రుడు, శ్రీశై ల మల్లికార్జునునికి ప్రతి వర్షంబును కోట్లు చెల్లించుచుండెనని పై గ్రంథము తెల్పును.

‘కుమారధూర్జటి’ ‘కృష్ణరాయ విజయము’ లో ‘శ్రీకృష్ణదేవరాయలు పృథ్వి డేత్రముల జూడనెంచి, వీనిని దర్శించెనని యిట్లు వ్రాసెను.

సీ. శ్రీశై ల కాళహ స్తి చిదంబరాదిక

రమణీయ శై వస్థలములుజూచి”

విజయ విలాసములో చేమకూర వేంకటకవి శ్రీశై లము నిట్లు వర్ణించెను.

“యుత్తుంగ శృంగ విలోకి లోకసాత్కృత సుపర్వ పర్వతంబగు శ్రీశై ల తంబులోచన పర్వంబుగాఁజూచి, ప్రణమిల్లి మల్లికార్జును సమ్మోదమునఁ బ్రణమింపి తన్మనోజ్ఞ భ్రమరీ విభ్రమ రమ్యయగు భ్రమరాంబం బ్రశంసించి” ఈప్రకార మనేక కావ్యములలో శ్రీశై ల ప్రశంస కాన్పించును.

BIBLIOGRAPHY

English :

Ep. Indica	Volumes	
Ep. Carnatica	„	(Vol. VII)
Asiatic Researches	„	
Arch. Survey of India	„	
Annual Reports	„	(1915)
South Indian Inscriptions	„	
Telangana Inscriptions	„	
Annual Epigraphy	„	(Mach 1922)
Fort St George Letters	„	(1679)
Imp. Gaz	„	
Ency Brit	„	
Sewell — Antiquities	„	(1 and 2)
D. C. Sircar — Select Inscriptions		
Publication Division — Temples of South India		
K. A. Nilakantha Sastry — History of India		
G. Mackenzie — Krishna Dt. Manual		
D. Kincaid — The Grand Rebel		
M. S. Sarma — History of the Reddy Kingdoms		
Moraes — Kadambas		
B. V. Krishna Rao — Early Dynasties of Andhra		
P. V. Jagadisa Ayyar — South Indian Shrines		
R. K. Mukherji — Chandra Gupta Mourya and his times		
J. N. Sircar — House of Sivaji		
N. Subrahmanya — South Indian Temple Inscriptions (Vol. I)		
Alexander Rea — List of Ancient Monuments in Madras		
N. Gopala Krishna — Kurnool Dt Manual		
James Hastings — Ency of Religions		
Havell — The Ideals of Indian Art		
V. R. R. Dikshith — Puranic Index		
R. C. Majumdar — Outline of Ancient Indian History and civilization, The Vakataka Gupta Age		
K. S. Ramaswami — History of India		
R. M. Martin — The Indian Empire		
K. Satyanathiar — Political and Cultural History of India		
N. V. Ramanayya — Vijayanagar, The third Dynasty		
K. R. Subrahmanyam — History of Andhra		
James Douglas — Bombay and Western India		
Duff — History of The Marattas		
Krishna Sastry — Indian images of Gods and Goddesses		
Dowson — History of Hindustan		
Dr Raj-Bali Pandey — Historical and Literary Inscriptions etc		

తెలుగు - సంస్కృతము

- శ్రీ బులుసు వేంకటరమణయ్య - శ్రీశైలక్షేత్రము
- „ నూతలపాటి పేరరాజు - శ్రీశైల చరిత్ర
- „ హెచ్. నారాయణరావు - శ్రీశైలక్షేత్ర మహిమము
- „ హెచ్. పి. నాగోజీరావు - పురాతన శ్రీశైలక్షేత్ర మహిమము
- „ జగద్గురు వాగీశపండితారాధ్య } వీరశైవము
మహాస్వాములవారు } శ్రీశైలక్షేత్ర నిర్ణయము
- „ నిడదవోలు వెంకట్రావు - ఆంధ్రకర్ణాటసారస్వతములు, వచనశ్లోకములు
- „ ప్రసాద భూపాలుడు - ఆంధ్రవిజ్ఞానము.
- „ సి. మెకంజీ - శ్రీశైలం కై ఫీయతు - లోకల్ రికార్డులు, 16. 33; 15
- „ నిత్యనాథసిద్ధుడు - రసరత్నాకరము (సం)
- „ ఆనందగిరి - శంకర విజయము (సం)
- „ శ్రీనాథుడు - శివరాత్రి మాహాత్మ్యము, కాశీఖండము, పన్నాటి పీఠ చరిత్ర.
- „ వడ్డాది అప్పారావు - రెడ్డి సంచిక
- „ పాల్కురికి సోమనాథకవి - బసవపురాణము, పండితారాధ్యచరిత్ర.
- „ వేదం వేంకట్రాయశాస్త్రి - అక్కన్న మాదన్నల చరిత్ర
- „ నన్నయభట్టు - ఆదిపర్వము
- „ నన్నేచోడుడు - కుమారసంభవము.
- „ కోన వేంకట్రాయశర్మ - సచివోత్తములు
- „ రత్నాకర బాలరాజు - బౌద్ధయుగము (రెండు సంపుటములు)
- „ ఆచార్య ఖండవల్లి లక్ష్మీరంజనం - ఆంధ్రుల చరిత్రము
- „ చి. వీరభద్రరావు - ఆంధ్రుల చరిత్రలు (మూడు సంపుటములు)
- కాకతీయాంధ్రరాజు యుగచరిత్రము
- „ ఏనుగుల వీరాస్వామయ్య - నా కాశీయాత్ర
- „ (సంపా) దిగవల్లి వేంకటశివరావుగారు
శంకరాచార్యులవారు - భ్రమరాంబాష్టకము మొ.
- „ పెరియ సామిత్తురన్ - (తమిళము) కత్తై క్ కలంచియం.
- „ శ్రీశైలజ్యోతి మొదలగు పత్రికలు, అప్పార్ మొదలైనవారు - తేవరం.

భారతీయ సంస్కృతి

౧. సంస్కృతి - నిర్వచనము

‘సంస్కృతి’ అనునది సంస్కృత భాషలోని ఒక పదము. దీని అర్థ మేమనగ ఉత్తమస్థితి లేక సంస్కారము చేయబడినస్థితి. అంగ్లభాషలో దీనిని కల్చర్’ అందురు. ప్రసన్న కుమార అచార్య అను విద్వాంసుడు ఇట్లు వ్రాసినాడు. “ఈ విధముగ విద్యావ్యాసంగమును బొందినవాడు పరిశుద్ధత చెందును; ఇంతేకాక సంస్కృతి ముఖ్యముగ భౌతిక సంబంధమైన బుద్ధి సంపదను శుద్ధిచేయు మార్గమును జూపును. ఇంకను మానవునియొక్క శక్తి సామర్థ్యములను బరిపూర్ణముగ వికసింపజేయును.” కనుక సంస్కృతి మానవునియొక్క మానసిక, ఆధ్యాత్మిక అభివృద్ధియొక్క స్థితిగతులకు సంబంధించి ఉండును. సభ్యత మాత్రము మానవుని యొక్క భౌతిక అభివృద్ధికి సంబంధించియుండును. ఈవిధముగ సంస్కృతికి, సభ్యతకు భేదముకలదు. ‘జార్జిబెర్నార్డుషా’ అను అంగ్ల రచయిత ఇట్లు వ్రాసెను. “2|| ప శతాబ్దమునాటి నాగరికతా విలువలు వాణిజ్య సంబంధములు; అవి ఆధ్యాత్మిక సంబంధమైనవికాని, కళా సంబంధమైనవికాని కావు. లండన్ నగరమును విద్యా పంథము చేయుటయే నాగమ్యస్థానము.”

కొంతమంది విద్వాంసులు అమెరికా, యూరప్ ఖండములు సభ్యత కలవని, భారతదేశము సంస్కృతి కలదని, ఈ రెంటియొక్క సమ్మేళనము అవసరమని వ్రాసినారు. భారతీయుల ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానము, పశ్చిమ దేశీయుల విజ్ఞానశాస్త్ర సంబంధమగు సంస్కృతి. ఈనాటి ప్రపంచమున కంతటికీ అవసరమని అందరును పచించుచున్నారు. సంస్కృతినిగూర్చి అనేక మంది అనేక విధములైన నిర్వచనము లొసంగినారు. మానవుని తోపల వీజరూపమున శారీరక, మానసిక, ఆత్మసంబంధ మగు శక్తులు గలవని, వాటి వికాసమే సంస్కృతి ముఖ్యఉద్దేశ్య మని ‘అచార్య శివదత్తజ్ఞాని’ వ్రాసినారు “సభ్యత, లలితకళలు, సాహిత్యము, దినదినము మానవుడు పొందు అభివృద్ధి, వీటి అన్నిటిలోని ఉత్తమగుణముల కలయికనే సంస్కృతి అందురు.” అని కొందరువ్రాసిరి. “సురవరము ప్రతాపరెడ్డి” అను ఆంధ్రవిద్వాంసుడు పై విషయమును జెప్పుచు ‘సంస్కృతి’ మానసిక, ఆధ్యాత్మిక అభివృద్ధికి సంబం

ధించినదని, 'సత్యత' భౌతిక అభివృద్ధికి సంబంధించినదని వ్రాసెను. రచివముగ సంస్కృతినిగూర్చి విద్వాంసులు భిన్న భిన్న దేశములలో భిన్న భిన్న విధములుగా వ్రాసిరి. శివదత్తజ్ఞాని అను విద్వాంసుడు, తాను రచించిన 'భారతీయ సంస్కృతి' అను హిందీగ్రంథములో 'సంస్కృతి' అనగ 'ఆత్మదర్శనము' అని పేర్కొనెను. ఈనిర్వచనము నాదృష్టిలో సరిగానున్నది. అమెరికా, యూరోప్ ఖండవాసులు తాము అభివృద్ధి చెందిన జాతులమని తలంచుచున్నారు అభివృద్ధి అనగా ఆధ్యాత్మిక మైన, బుద్ధి సంబంధమైన అభివృద్ధి అని 'రామతీర్థస్వామి' పేర్కొనుచున్నాడు. ఈదృష్టితో బరిశీలించిన భారతీయులు మిగత జాతులకంటె శ్రేష్టులని చెప్పవచ్చును. కాని ఈనాడు భారతీయులు 'ధనమూల మిదం జగత్' అని దిగజారిపోవుచున్నారు.

'సంస్కృతి అన్నను, మతము అన్నను, నిజమైన విద్య' అన్నను ఒకటిగానే కాన్పించుచున్నది. ఏలననగ మూటిలోను ఆత్మ సాక్షాత్కారము కాన్పించుచున్నది. మతమనగ ఆత్మసాక్షాత్కారమని వివేకానందుని సూక్తి తెలిసికొన్నచో ఒక మతస్తునికి, మరియొక మతస్తునితో తగాదాలుండవు. అన్ని మతములు సత్యము లే యని గాంధీమహాత్మునివలె, నేను భావించుచున్నాను (All religions are true) అటులనే "నిజమైన విద్య అనగా ప్రపంచమునంతటిని భగవంతుని నేత్రముల ద్వారా చూచుట యనునది, నేర్చుకొనుటయే" అని రామతీర్థస్వామి పలికినాడు. మానవునిలోపల నిద్రాణమైన కొన్ని శక్తులు కలవు. వానిని మేల్కొల్పుటయే విద్య అని, నరునందలి ప్రకాశతను సదా వెల్లడికిదెచ్చుటయే విద్యయని గాంధీమహాత్ముడు, తాగూరు, వివేకానందులు పలికినారు. కనుక పర్యవసానములో 'సంస్కృతి, మతము, నిజమైన విద్య' అను మూడును ఆత్మదర్శనమునకు సంబంధించినవిని చెప్పవచ్చును. ఉపనిషత్తులలో జెప్పబడిన పరావిద్య ఇదియే. ఈ కాలపు విద్యా విధానములో విద్యార్థులు విజ్ఞానశాస్త్రము, సాంకేతిక, పారిశ్రామిక రంగములలో బ్రవీణులగుచున్నారు; కాని ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానమునకు సంబంధించిన హృదయ వికాసము ఈ నాటి విద్యార్థులలో గాన్పించుటలేదు. అందుచేతనే గాంధీమహాత్ముడు ఈనాటి విద్యాధికులు కఠిన పాషాణహృదయములుగలవారు అని పేర్కొనెను. (The hard hearts of the educated). బుద్ధిదేవుని కరుణార్జితహృదయము ఈనాటి విద్యాధికుల కవసరము. హృదయవికాసము లేనందున, ఈనాటి విద్యార్థులలో 'క్రమశిక్షణ, శీలసంపత్తి' లోటుగానున్నవి. 'ఎమర్సన్' అను అమెరికా తత్వవేత్త కూడ, 'హృదయము గ్రంథము తెరవబడినచో, నేవిదమైన గ్రంథముతో బని

లేదు' అని వ్రాసెను. కనుక భారతీయుల సంస్కృతిలో నధికభాగము 'హృత్పురుషుడు లేక హృదయాంతర్వర్తియగు పరమాత్మకు' సంబంధించియున్నది. భారతీయయోగులు చంచలమగు మనసు నణచి, చిత్తవృత్తుల నిరోధించి, ఆత్మదర్శనమును జేసికొనియుండిరి. ఈ తత్వవిద్య ఉత్తమమైనది. అందుచేతనే 'గజినీ మహమ్మదు'తో వచ్చిన 'అల్పరూని'తో బ్రాచీనపండితులిట్లు చెప్పసాగిరి. "మాదేశమువంటి దేశము, మామతమువంటి మతము, మా శాస్త్రమువంటి శాస్త్రము, మాజాతివంటి జాతి, భూతలమున నెచ్చోటను లేదు" ఈ మతము కర్మకాండతో సంబంధములేని ఆత్మదర్శనము; శాస్త్రము ఆధ్యాత్మికశాస్త్రము; కంటితో దేనిని జూడెదరో యది ఆత్మభావముగా జూచిన జాతి ("యద్యత్ పశ్యతి చక్షుర్భ్యాం తత్త దాత్మేతిభావపీత్") ఈ సమభావము మనుష్యకోటియందేకాక, సమస్త ప్రాణికోటిని జూచుటలో గూడ గాన్పించినది. ఈ గుణములు మహాత్ములయందు మాత్రము గాన్పించినవి. సంతుచితత్వము గలవారు జాతి, మత, కుల తగాదాలతో భారతజాతి ధ్యేయమును బోగొట్టరి.

౨. సంస్కృతి ఎన్నివిధములు ?

ఆధ్యాత్మిక సంస్కృతి

సంస్కృతిని నాలుగు విధములుగ భేదకొనవచ్చును. 1. ఆధ్యాత్మిక సంస్కృతి (Spiritual Culture) 2. శారీరక సంస్కృతి (Physical culture) 3. మానసిక సంస్కృతి (Mental culture) 4 సాంస్కృతిక సంస్కృతి (Literary culture). ప్రథమమున ఆధ్యాత్మిక సంస్కృతినిగూర్చి నేర్చుకొందము. ఆధ్యాత్మిక సంస్కృతిని బొందుట చాల కష్టమైనది. 'కఠోర బ్రహ్మచర్యము, యోగము' అనుచరించుట వలన ఓజఃశక్తి కలుగును. ఇది మేధస్సులో నిల్వడిండి అనేక మహాత్ముల గర్గించును. దీనివలన నిర్వాణము లేక ఆత్మదర్శనము కలుగును. దీనినే అమృతత్వము అందురు. బుద్ధదేవుడు, ప్రాచీన మహర్షులు ఈ స్థితినిబొంది, నిష్పృత్తిలోనుండి ప్రవృత్తిలోనికి వచ్చి తమ దివ్యశక్తిని లోకమునకు చెదజల్లి శాస్త్రానమును, బాధలను, దుఃఖములను బోగొట్టరి ఈస్థితిలోనున్న మహాత్ములు అసాధారణ జ్ఞాన విశేషములను బొందుదురు. యోగమునకు సంబంధించిన కొన్ని అనుభూతులు బాల్యమునుండి వారిని వెంటాడును. ఈ ఆధ్యాత్మికోన్నత స్థితి, మనమును దాటి హృదయవశములములోని భావని పీడించినపుడే కలుగును. ఇదియే

పరమవిజ్ఞానము. (Super mind) ఈస్థితిలో సుషుమ్న నాడి తెరవబడినది, సహస్రార కమలము వికసించునని, జగత్ అంతయు నీడగ్గరకు వచ్చునని, అన్ని వస్తువులు నీకు లొంగిపోవునని, విశిష్టానుభూతులు కలుగునని. తీవ్రస్మృతి పొందుదు వని, “రామతీర్థ, వివేకానందాదులు” వచించిరి. ఇదియే “అధ్యాత్మిక సంస్కృతి”.

దీనివలననే భారతదేశము ప్రపంచములో సున్నతస్థానము గెలిచినది. పాశ్చాత్యులు మనసునుదాటి పైకిపోలేదు. వారు ఆత్మను Soul అని పిలవసాగిరి; కాని ఇది న్యాయముగ మనసేకాని ఆత్మ కానేరదు. వివేకానందుడు ఆత్మను Self అని పేర్కొనెను. భారతీయ యోగులు మనోపరిధినిదాటి, హృత్కమలములో బ్రవేశించి ఆత్మదర్శనమును బొందియుండిరి. ఒక ఉపనిషత్తు ఇట్లు వచించుచున్నది.

ఇంద్రియార్థేభ్యః పరేహ్యర్థః
అర్థేభ్యశ్చ పరం మనః
మననస్తు పరే బుద్ధ్యా
బుధేరాత్మా మహత్పరః.

కనుక ఆత్మ బుద్ధికంటె, మనసుకంటె, ఇంద్రియములకంటె గొప్పది బుద్ధి, గాంధి, తాగూరు, రామకృష్ణపరమహంస, అరవిందుడు మొదలగువారు ఇట్టి ఆత్మసాక్షాత్కారము పొందిరి. ఇది పొందినపుడే తీవ్రస్మృతి కలుగును. “ఎప్పుడు బ్రహ్మము నెరుంగునో అయిన బ్రహ్మము అగుచున్నాడు” అని యోగులు వచించిరి. (బ్రహ్మవిద్ బ్రహ్మైవభవతి - Ramathirtha - 'Being lost in such vision one is the Brahman itself, unknowable to the mind or intellect') ప్రాచీన ఋషులు ‘అత్మానం విజానీహి’ (Know thyself) అని గానముచేసిరి. గ్రీకు తత్వవేత్త ‘సోక్రటీసు’ కూడ దీనినే గానముచేసెను.

ఇదియే ‘హృదయ పురుషుని సాక్షాత్కరించుట’ అని రామతీర్థ మున్నగు వారు వచించిరి. (Ramathirtha - “Bless your secret seeking heart, Come. - The true Vedanta is not confined to the Vedas only, it is in your hearts”) ఇట్లు అధ్యాత్మిక ఉన్నతితోనే, మనము వశ్యమ దేశీయులను జయించవలెను. మనజీవితరక్తము అధ్యాత్మిక జ్ఞానమని మనము తెలిసి కోవలెను. (Vivekananda - “Our life blood is spirituality. We must

conquer the west by spirituality'') ఇంద్రియ నిగ్రహము అనునది అధునిక విద్యావిధానములో లేదు. అధునిక ప్రయోగాత్మక శాస్త్రములు, ఆత్మదర్శనమును బొందు మార్గమును జూపజాలవు. ఈశాస్త్రములన్ని మనసుయొక్క హద్దుల వరకు మాత్రమే పయనించును. మనోవీధిని దాటి హృత్పురుషుని దర్శించుటకు సాధనము చేసినట్లదే, దివ్యశక్తులు గల్గును. ఆత్మజ్ఞానము హృదయమునకు సంబంధించియున్నది. హృత్పురుషుడగు భగవంతుడే తనను నడిపించునని, ఉపన్యసింపజేయునని, అంతర్వాణి ప్రబోధముగల యోగులు పల్కియుండిరి. ఒక ఉపనిషత్తు ఇట్లు పల్కుచున్నది. “అంగుష్ఠమాత్రః పురుష, మధ్య ఆత్మని తిష్ఠతి” టాగూరు మహాశయుడు, ‘హృత్పురుషుడు (The Purusha of the heart) అని పల్కెను. ‘శంకర భగవత్ పాదులవారు’ ఈహృత్పురుషునిగూర్చి యిట్లు ప్రశ్నించెను. “హృదయమును గొట్టుకొనునట్లు చేయునదెద్ది? రత్తనాశములలో రత్తమును బ్రవహింప జేయునదెద్ది? నఖములను, కేశములను బెంచునట్లు చేయునదెద్ది?” ఇది యొక అదృశ్యమైనశక్తి. ఈశక్తినే విద్వాంసులు సలువిధములుగా బిల్పిరి.

ఆత్మజ్ఞానమును బొందినవారు ఏ భేదమును లేకుండ నందఱిని ప్రేమించెదరు. ద్వేషము, అనుాయలను వానిని వారెరుంగరు. ఆధ్యాత్మిక ఆరోగ్యసూత్రమును వారు పాటించెదరని, నీపొరుగువానిని ప్రేమతో చూచుటయే దీనిలక్షణమని ‘రామతీర్థ’ వచించినారు. (Ramathirtha - “To be saved from foreign politics, the only remedy is to live the law of spiritual health - the law of love for your neighbour”-) యేసుక్రీస్తుకూడ ‘పొరుగు వానిని ప్రేమించుము’ అని వచించెను. Jesus - “Love your neighbour” / హృదయసాక్షాత్కారమునునది ఏ భౌతికశాస్త్రము వచించునదిరాదు. “గౌతమబుద్ధులు, యేసుక్రీస్తులు అనువారు రెండవ తరగతికి జెందినవారు. మొదటి తరగతికి జెందినవారు ఎవరికి తెలియకుండనే అదృశ్యమైపోయిరి” అను వివేకానందుని వచనము సత్యమైనది. (Vivekananda “Even the Buddhas and the Christs are but second - rate men, the greatest men of the world have passed away unknown”.) ప్రాచీన మహర్షులు, రామకృష్ణ, అరవింద మున్నగు వారు సత్యమైన హిందూభక్తిమును బోధించియుండిరి. ‘U. K ఆండ్రూస్’ ఇట్లు వచించెను. “భారతీయుల నెజ్జమైన మతమును సంస్కరించవలసిన పనిలేదు. అది ఆత్మదర్శనము, అది సమస్త కాలములలో నుండునట్టిది. — ఆచారకర్మలు, సంస్కారములు, యజ్ఞయాగాదులు, అనునవి మతముపేరుతో చలామణి అగు

చున్నవి. వీనిని మాత్రమే సంస్కరించవలసిన అవసరమున్నది." (H. F. Andrews - "Simply because people live on the bank of Sindhu and follow Dharma, they are called 'Hindus' by the Persians first of all. The true religion of the Indians needs no reformation. It is only realization of the self and it will last for all times to come. The so called rites, ceremonies sacrifices which go in the name of Hindu religion needs reformation" ఈ వాక్యములు సత్యమైనవి. సత్యము, జ్ఞానము, ఇంద్రియ నిగ్రహము, ధర్మనిష్ఠాపరత' అను వానిని ప్రాచీనయోగులు అనుష్ఠించిరి. ఈ కాలములోగూడ టాగూరు, గాంధీ మున్నగువారు వీని ననుసరించి, పవిత్రమైన వారి భావములను ఆచరణలోనుంచిరి. మానవుని అంతిమధ్యేయము ఆచరణయని, భావముకాదని కార్లయలు పలికెను. (Carlyle - "The end of man is an action and not a thought") ఆచరణవలననే మాక్సుముల్లరు, రామకృష్ణ పరమహంసను 'మహాత్మా' అని సంబోధించెను. అనిబెంటు గాంధీగారిని 'మహాత్మా' అని సంబోధించెను. వీరి భావములను దగినట్లుగానే వీరి ఆచరణ కాన్పించుచున్నది. గాంధీమహాత్ముని 'నెంటుపాలని', టాగూరును 'ప్లేటో' అని, సి. యచ్. ఆంధ్రూసు పిల్చెను. కామినీ కాంచనములం దాశలేనట్టి, కుల మత భేదములు లేనట్టి, సుఖదుఃఖముల మానాన మానముల మట్టి బంగారుల, సమదృష్టితో జూచిన మహాత్ములు చరిత్రలో ననేకులు లభ్యమగు చున్నారు. అహింస, సత్యము, తపసు, వారి ధ్యేయములని స్పష్టపడుచున్నది.

గ్రీకులేఖకులు క్రీ. పూ. 326 లో 'అలెగ్జాండరు'తో బాటు భారతభూమికి వచ్చిరి. 'అనిసికృటసు' 'దండమీసు' అను యోగిచెంతకువచ్చి, అలెగ్జాండరు అనేక బహుమతులిచ్చునని ఆయన చెంతకు రమ్మనికోరెను. అలెగ్జాండరు దేవుడురాదని, ఆయనకూడ మరణమును రుచి చూడవలసివున్నదని, తాను బ్రహ్మవేత్తనని, బ్రహ్మవేత్తలు మరణమన్న భయపడరని, సంపదయన్న ఆశపడరని చెప్పెను. అలెగ్జాండరును అతని దుస్తులు తీసివేయుమని, నదీజలముత్రాగుచు తన ప్రక్కనే ఆకులపాన్పుపై వెల్లడిగాలిలో బరుండుమని, కందమూల ఫలాదుల దినుచు తన ప్రక్కఉండుమని, 'దండమీసు' అను భారతీయయోగి అలెగ్జాండరును నవాలు చేసెను. మానవజీవనమునకు అంతిమధ్యేయమైన ఆత్మదర్శనము పొందినయోగికి, అలెగ్జాండరు అల్పుడే 1. మానవజీవనమున కొకే ధ్యేయము గలదు. ఆత్మనెరింగి జీవనమరణమను బంధమునుండి, విముక్తిచెందుటయే మోక్షము. ఈజన్మలోనే దీనిని పొందవచ్చును. కబీరుదాసు అను జ్ఞాని నేయి, రొద్దె ప్రక్కనేపెట్టుకొని

భుజించుటకు సిద్ధపడుచుండెను. హఠాత్తుగా నొక శునకమువచ్చి రొట్టెనుగైకొని పారిపోయెను. కబీరుదాసు కుక్కనిట్లు సంబోధించెను. “ఓ శునకరాజమా, నేయి లేకుండ నీవు ఎందు రొట్టెను భుజించజాలవు; కాన దీనినికూడ గైకొనుము.” ఈ విధముగా జెప్పుచు, నేతితో రొట్టెనుగలిపి, కుక్కకుబెట్టి కబీరు భోజనము లేకుండ వెడలిపోయెను. కబీరుదాసు తనలో నున్న ఆత్మ, శునకములోనున్న ఆత్మ ఒకటియే యని భావించెను. భావించుటయే కాకుండా ఆచరణలో జూపించెను. ఇదియే ఆయన గొప్పతనము. జ్ఞాని మనోవాక్యాయ కర్మలందు శుద్ధిగా నుండును.

తిరుచునావల్లి ప్రభువగు ‘విజయరంగ చొక్కలింగభూపతి’ కాశ్మీరమునుండి ఒక మేలై నశాలువాను దెప్పించి ‘తాయమానవర్’ అను యోగికి బహుమతిగా నొసంగెను. కొంచెము సేపటికి, చినిగిన చీనాంబరముతోనున్న ఒక హరిజనస్త్రీ యోగిచెంతకు వచ్చెను. ఆమె చలితో గజగజవణకుచుండెను. ఆ యోగి ఆమెను జూచి దయార్థ్రహృదయుండై, ఆ శాలువా నొసంగెను. దీనిని విని రాజు ఆగ్రహ వేశపరపకుండాయెను. యోగిని కాళ్ళు, చేతులు బంధించి తనచెంతకు దోడ్కొని రమ్మని భటులను బంపెను. ఆయోగి నిర్భయముగా రాజు చెంతకు వచ్చెను. ‘శాలువా ఎవట ఉన్నదని రాజు అడుగగా, యోగి, దానిని మాతయగు అభిలాండే శ్వరి కిచ్చితి నని వక్కెను. (‘The mother of the universe’). రాజు సిగ్గుపడి, షూద్రుడని భావించెను. ‘యద్యత్ పశ్యతి చక్షుర్భూం తత్రదాత్మేతి భావనా’ — “కంటితో దేనినిజూచునో, అది ఆత్మ భావముగాజూచును” అను ఉపనిషత్తు వచనము నత్యమైనది. భారతీయయోగులు ఈశ్వరుని తమ ఎదుట దర్శించిరి. (దేవాహమేహం పురుషం మహానం) ‘రామరృష్ట పరమహంస’ వివేకానందునితో నిట్లు వచించెను. “నేను నిన్ను చూచినట్లుగానే పరమాత్మనుజూచెదను. (“I see God face to face, just like I see you”) బ్రహ్మభావముగలిగిన మహాత్ములకు వివేకానికి బ్రహ్మపర్యంతము సమానముగా నుండును. రామతీర్థస్వామి 6నం; 138 ప పుటలోనిట్లు వ్రాసెను. “గాయముతో భావపడు ఒకస్వామిని నేను జూచితిని. సూక్ష్మ తీపులు ఆ చర్మమును దినుచుండెను. ఈ పురుగుల జంపుట లేమి బౌద్ధము నాయన వాడుచుండుటలేదు; పైగా క్రిందపడిన పురుగుల నాయనతీసి, చిరునగపుతో వానిని పుండుమీద బెట్టుచుండెను. ఆయోగి ఇట్లుచెప్పెను. “ఈ చిన్న శరీరము ప్రపంచములోని అన్ని పురుగులకు లెందును. ఈ విశాలప్రపంచము నాకు లెందును. ఈ విశ్వమే నాశరీరము, వాయువు, భూమి నాదుర్తులు పాదరక్షలైయున్నవి”; స్థితప్రజ్ఞుల లక్షణములిట్టివే.

ఒక ఐరోపీయ యాత్రికుడు 'ఉల్ఫ్' (Wolf) అనువాడు భారతదేశ పర్యటనము చేయుచు ఒక అడవిలో నొక యోగిని దర్శించి, ఆయన నిట్లు ప్రశ్నించెను. "నీవు ఈశ్వరీయ జ్ఞానము నెట్లు పొందగలవు?" ఆ యోగి యిట్లు చెప్పెను. "నన్ను ప్రశ్నలడుగ వలదు. నీవు నావంక చూడుము; నేను పరమాత్మనై యున్నాను." "అహం బ్రహ్మస్మి, అయమాత్మా బ్రహ్మ, ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ, తత్త్వమసి" ఇత్యాది వచనముల భావమిదియే.

భారతీయ సంస్కృతి వర్తము చేసికొన్న పాశ్చాత్య విద్వాంసులు అనేక మంది గలరు. సోక్రటీసు, ప్లేటో, అరిష్టాటల్ మున్నగు గ్రీకు విద్వాంసులు మన వేదాంతమును శ్లాఘించిరి. సోక్రటీసు భారతీయ బ్రాహ్మణ విద్వాంసులతో మాటాడిన ఉదంతమును 'యుసేబ్రియసు' వ్రాసెను. సోక్రటీసు భారత భూమికి వచ్చెనని కొందరు వ్రాసిరి; కాని తగిన చారిత్రకాధారములు లభ్యము కాలేదు. యువకుడైన 'యూథిడిమాసు' జ్ఞానుల గ్రంథములను సమహర్షి గ్రంథాలయ మేర్పరచుట చూచి, సోక్రటీసు అతనిని బొగడియుండెను. 19 వ శతాబ్దములోగూడ 'మాక్స్ ముల్లర్' స్కోపెన్ హారు, పాల్ డ్యూసేన్' మున్నగువారు భారతీయ సంస్కృతిని బలువిధముల బొగడి యుండిరి. యన్. యన్. అగర్వాలు అమెరికా సంయుక్త రాష్ట్రముల కేగినపుడు నచటి ఆచార్యు లిట్లు పలికిరి. "ప్రాచీన దేశమైన భారతభూమి పశ్చిమ దేశముల గ్రుడ్డిగా ననుకరించరాదు; దీనికి బదులుగా భారతదేశ సంస్కృతిని వారికందజేసి వారి కవసరమైన నూత్న జీవిత విధానమును పశ్చిమ దేశీయుల కొసంగ వలెను. ("that an ancient nation like India should not try to 'ape' the west. Instead, she should evolve her own glorious culture and give to the western countries a 'new way of life', which they so urgently need")

'జాన్ డ్యూయా' అను విద్యావేత్తకూడ యిట్లు పల్కెను. "భారతదేశ సంస్కృతిలో ఉత్తమమైన దానిని రాబట్టుము." హార్వర్డు విశ్వవిద్యాలయము లోని ఒక ఆచార్యుడు (Prof. Schumpeter) ఇట్లు పల్కెను. "అమెరికా తన ఖండమును, మానవకోటిని తారుమారొనర్చెను; భారతదేశము దాని ననుకరించినచో, దన్ను తానుచంపుకొనినట్లే." (M. R. Sept 1949 - 'America has made a mess of herself and humanity.' If India copies her, she will kill herself") మానవతా వాదము (Humanism) భారతభూమిలో కొన్నివేల వర్షములక్రితమే ఆవిర్భవించినది; కాని ఈవాదము

యూరోపు ఖండములో విక్టోరియారాణి యుగములో నావిర్భవించినది. 'మానవులందరు సమానమే' అనుభావము భారతాననిలో మహాత్ములలో బయలుదేరినది.

యూరోపు సంస్కృతికి మూలసిద్ధాంతములగు సమత్వము, స్వాతంత్ర్యము, భ్రాతృభావము అను భావములు ఈ దేశములో బయలుదేరి, అరేబియనులద్వారా, పశ్చిమ దేశములకు బ్రాకినవి. బుద్ధదేవుని బోధలవలన భారతీయులు ధర్మాత్ములు, పరోపకార బుద్ధిగలవారై వినుతిగాంచిరి. బాటలమీద అన్నసత్రములు, చలి పేందరలు, పుణ్యశాలలు, పూర్వకాలములో విశేషముగా నుండెను. ఇది యంతయు హృదయ వికాసముయొక్క ప్రభావము. మనుజులందరిని ఒక హిందీ కవి 'కంజూస్, మక్రీఛూన్, ఉదార్, త్యాగి' అని నాలురకములుచేసెను. భారతీయులలో 'ఉదారబుద్ధికంటె త్యాగబుద్ధి అధికముగానుండెను.

ఒకసారి సంహాశద్వీపములో గొప్పజైముమువచ్చెను. 'బోధిమేఘేశ్వర, 'అభయదంష్ట్ర' అను వారు 300 మంది భిక్షువులతో కాంచీపురమునకు వచ్చిరి. వారిట్లుచెప్పిరి. "జంబూద్వీపములో విశేషముగా నాహారపదార్థములు గలవని, శాంతితోను, నిశ్చలముగాను దేశముగలదని మేము విని యిచ్చోటకు వచ్చినాము." వారిచట నున్నంతకాలము, ఉదారబుద్ధిగల భారతీయులు వారికి గావలసిన పదార్థ సంచయముల, భోజనపానీయాదుల నొసంగిరి. 'హానుత్సాంగు' జీవిత కర్త 'హ్యాతీ' పై విషయము నుల్లేఖించెను. "నీవు బ్రతుకు, ఇతరులను బ్రతుకనిమ్ము" అను బంగారు సూత్రము (Live and let live-Golden rule.) అమలులో నున్నది.

ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానఫలిత మిదియే. ప్రపంచవాసుల కిది అర్థముకాక, కొన్ని చోట్ల తప్పుటడుగులు వేసిరి. 'రామతీర్థ' అమెరికా కేగినపుడు ఒక అమెరికావాసి యిట్లడిగెను. "అసియా ఖండపు సోమరిపోతు తనమును, ఈ దేశములో నేల దిగుమతి చేసెదవు? బయటరేగి కొంత లోకోపకారము నల్పము. (An American—"Why do you import Asiatic laziness into America? Go out, and do some good'.) వ్యాపారమే వ్యాపారముగా బెట్టుకొన్న అమెరికా వారికి 'రామతీర్థ' నిరాదంబర జీవితము, ఉన్నతమైన ఆలోచన ఎట్లర్థమగును? ('The business of America is business'.) జగత్తంతయు స్వార్థము, ద్వేషము, అసూయ మున్నగు దుర్గణములతో నిండియున్నది. 'ధనపంతుడే విద్వాంసుడని, కులీసుడని, జ్ఞానవంతుడని చెప్పబడుచున్నాడని, ఎవరియొద్ద ధనముగలదో వాడే

సంస్కృతి గలవాడని తలంపబడుచున్నదని 'ఆచార్య శివదత్తజ్ఞాని' చెప్పినది సత్యముగా గాన్పించుచున్నది. ఈనాడన్ని దేశములు ధనార్జనమే ప్రధానముగా బెట్టుకొన్నవి. 'టాల్ స్టాయ్' చెప్పినట్లు 'ధనవంతుల కలుష పూరిత నాగరికత' జగతిలో నధికమగుచున్నది. (Rich man's corrupt civilization.)

అందుచేతనే 'రామకృష్ణపరమహంస' ఒకసారి యిట్లు నుడివెను "కొందరు ధనమును వెట్టిలోను, కొందరు అధికారపు వెట్టిలోను, కొందరు పిలువప్రతిష్ఠలు, బిరుదులు సంపాదించు వెట్టిలోను ఉన్నారు; కాని నేను మాత్రము 'హిందూ సాక్షాత్కారము' అను వెట్టిలోబడి పోవుచున్నాను." అరవిందయోగి కూడా తనకు గల మూడు వెట్టులలో 'భగవంతుని సాక్షాద్దర్శనము' అను వెట్టిగలదని చెప్పినాడు. 'లోక్ భిన్నరుచిః' అనునది అందరెరిగినదే. ఏపనికైనను ధనముపసరమే. 'రాజతరంగిణి'లో 'సూర్య' నామక ఇంజనీరు యిట్లు వల్కెనని కలదు. 'నాదోర ప్రణాళిక' కలదు; కాని ధనసంచయములు లేకుండా నేనేమి చేయగలను ? (I have a plan but without resources, what can I do ?) కాని ధనముతోబాటు, జ్ఞాన సంపదకూడ అవసరము. ఒక గ్రంథకర్త యిట్లు నుడివెను. "జ్ఞానమునకు సంబంధించిన గ్రంథాలయము, అన్ని సంపదలకంటె విలువైనది." జాతి, మత కులవిచక్షణలకు ప్రాధాన్యమివ్వక, ధర్మమునకే అధిక ప్రాధాన్యమొసంగిన బౌద్ధకాల భారత వర్షము, అధ్యాత్మిక విలువల కధిక ప్రాధాన్యమొసంగినది; కాని నేడు అదే భారతవర్షము పార్శ్వాత్యదేశముల గ్రుడ్డిగా సమీక్షించి, వారి సభ్యతను ద్యేయముగా బెట్టుకొని, ఆత్మజ్ఞానమును మరిచిపోయి, ధనమువైపు వెట్టెత్తి పరుగిడుచున్నది. భారతభూమి యిచ్చునందేశమెట్టి ?

మహానీయుడైన అక్బరు చక్రవర్తి (Akbar the great) అంతటి ప్రభువై యుండి కూడా, నిరాడంబర జీవితమై, ప్రతివర్షము శివరాత్రినాడు భారత దేశములోని యోగులందరిని ఆహ్వానించి ఒక సభచేసి, సభాసంతరము, ముఖ్యమైన యోగులతో గలసి ప్రాగుచు, భుజించుచు రాలము గడుపుచుండెనని, మూలములు జనుల ఆయువుకంటె ఆయన ఆయుస్సు మూడు నాలుగు రెట్లు అధికముగా నుండునట్లు వారు ఆశీర్వాదించుచుండిరని, ఐనీ అర్బురీ I, అను గ్రంథము తెల్పును, జ్ఞానులన్న ఈయన కెంత ప్రేమయో దీనినిబట్టి తెలిసికొనవచ్చును. (Aiyini Akbari - Vol I - 'Once a year also during a night called Sivarathri, a great meeting of all Yogis was held of the empire, when the Emperor, ate and drank with the principal Yogis,

who promised him that he should live three and four times as long as ordinary men'. భారతభూమిలో 62 అక్షల సాధువులున్నారు. వీరిలో నభిక భాగము దాదా వేదాంతులు; అనుష్ఠాన వేదాంతులు కారు. ఆంధ్రదేశీయుడు, అంతర్జాతీయ భ్యాతి పొందినవాడు అగు వేమన 'ఆభ్యాత్మిక సంస్కృతికి' రత్నము. ఈయనను గూర్చి కొంచెము తెలిసికొందము.

వేమనయోగి చరిత్ర

వేమన కవియే కాకుండా, మహావేదాంతి; అనుష్ఠానపరుడు. బెంగాలులోని 'టాగూరు' (Poet of Asia) ఇంగ్లాండు కవి 'రాబర్టు బ్రౌనింగు' కంటె వేమన కొన్ని విధముల నభిరుచు. ఈయన పద్యములను క్రీ. శ. 1824 లో సి. పి. బ్రౌను ప్రథమముగా నాంగ్ల భాషలోనికి మార్చెను; తర్వాత క్రీ. శ. 1872 లో 'గోవర్' అను కవి అంగ్లభాషలోనికి మార్చెను. ఇవి నీతిదాయకములు, బోధగర్జించునట్టివని ఈయన వ్రాసెను. వి. ఏ. స్మిత్ తన Oxford History of India అను గ్రంథమున 'గోవర్' వ్రాసిన నాల్గు పద్యముల సుదాహరించెను. Imperial Gazetteer of India - Vol. II లో 'గియర్సన్' 1904 లో వేమనను గూర్చి వ్రాయుచు నిట్లు వ్రాసెను. "సామాన్య ప్రజలకవి యని పేర్కొంచిన (The poet of the People) వేమన అతిముఖ్యమైన రచయిత. క్రీ. శ. 16 వ శతాబ్దముకు జెందినవాడు. ఆయన గ్రామ్యభాషలో వ్రాయుచు, కులములమీద, స్త్రీలమీద దాడివెడలెను. అందుకు తెలుగు రచయితలలో నేడీయన అత్యధికమైన పలుకుబడి గలిగియున్నాడు. వేమనయోగి పేరుతో లేని సామెతకాని, పచనముగాని లేదు." ఈ విధముగా నీయన అంతర్జాతీయ భ్యాతిగడించెను. ఈయన పద్యములు తమిళ, కన్నడ మళయాళభాషలలోనికి మార్చబడినవి.

జననము - ఈయన క్రీ. శ. 1400-1500 మధ్యవాడని క్రీ. శ. 1424 - 1428 వరకు పాలించిన అఖరు రెడ్డిరాజు 'రాచవేమారెడ్డి' సోదరుడని కొందరు వ్రాసిరి. ఈయన మహారాజు తమ్ముడని, అన్నయనిన భయములేకున్నను పెదనెయిగు సరసమ్మయిన చాల భయభక్తులు గలవని శ్రీమహాభక్త విజయము వ్రాయుచున్నది. కొండ రీయన కొండవీటి 'కుమారరెడ్డి' పుత్రుడని వ్రాసిరి; కొందరు 'పెదకోమటి వేమారెడ్డి' పుత్రుడని వ్రాసిరి. 'గియర్సన్' ఈయన క్రీ. శ. 16 వ శతాబ్దము వాడనెను. వేమనపద్యములను 2100 లకు సమకూర్చిన 'సి. పి. బ్రౌను,' 18 వ శతాబ్దారంభమున జీవించెనని 707 వ పద్యములో

ఈయన జనన సంవత్సరముగలదని, ఇది క్రీ. శ. 1662 కు సరిపోవునని, కొన్ని పద్యములనుబట్టి ఆ యా ప్రాంతములలో ముస్లింములు పాలకులుగానున్నపుడు అనగా క్రీ. శ. 17 వ శతాబ్దపు ఆఖరుభాగములో నీయన జీవించెనని చెప్పవచ్చునని వ్రాసెను. వందన సంవత్సరముని ఉదాహరించిన పద్యమిది.

కం. “నందన సంవత్సరమున
పొందుగ కార్తీకశుద్ధ పున్నమనాడున్
వింధ్యాద్రిసేతు
బంధన నొక వీరుదేవు సరగునవేమా :”

బ్రౌనులెక్క ప్రకారము ఈ నందన క్రీ. శ. 1662 కు సరిపోవునని, అదియే జననవర్షమని ఆయన ఊహ. క్రీ. శ. 1662 నందననామ సంవత్సర కార్తీకశుద్ధ పౌర్ణమినాడు జననమని, క్రీ. శ. 1680 లో గటాచపల్లెలో మరణమని కొందరు వ్రాసిరి. శార్వరీ చైత్ర శుద్ధ నవమి రోజున మరణమని కొందరు వ్రాసిరి. వేమన చరిత్రల జాలామంది వ్రాసిరి; కాని ఈయన జనన, మరణ సంవత్సరముల సరిగా నిర్ధారణ చేయలేకపోయిరి.

జనన ప్రదేశము-‘వేమన పద్యములలో’ నీ క్రింది పద్యము కాన్పించుచున్నది.

ఊరు కొండవీడు ఉనికి పశ్చిమవీధి
మూగ సేతకెల్ల మొదటిఇల్లు
యరసిచూడ జూడనది ముక్తిమార్గమో
విశ్వదాభిరామ విసురవేమ॥

పద్యము 497

‘వేమన సూక్తిరత్నాకరము’లో నిది కొంత మార్పుగానున్నది.

ఊరు కొండవీడు నునికి పశ్చిమవీధి
మూగ చింతపల్లె మొదటి ఇల్లు
ఎడ్డి రెడ్డి కుల మడమని తెల్పుదు

॥విశ్వ॥

ఈ పద్యమునుబట్టి వేమన నివాసము కొండవీడని కొందరు వ్రాసిరి. ఈ పాఠాంతరము బ్రౌను వ్రాసిన పద్యమునకు భిన్నముగా నుండుటచేత ఎంత వరకు సత్యమో తెలియకున్నది. పైగా పై పద్యమునకు బ్రౌను కొండవీడు నెత్తు కొనకుండ వేదాంతపరముగా నిట్లు వ్రాసెను. (“The village of our body in which the deity dwells is Hill Town; (the head) his

is in back street. (the spine) There is silence in the first house
We gaze and continually view it, this is the road of beauty.)
దీనినిబట్టి 'కొండవీడు', శరీరములో పరమాత్మ నివసించు గ్రామమని బ్రౌను
వ్రాసెను అందుచే జననము 'కొండవీడని చెప్పవీలులేదు. ఈయన 'కడపజిల్లా'
వాసియని, 'గండికోట' సమీపములో నీయ జననము కానవచ్చునని బ్రౌనువ్రాయు
చున్నాడు. ఇది సత్యమే కావచ్చును,

ఈ క్రిందిపద్యము ఈ డిఃహను బలపరచుచున్నది.

గండికోటలోన కస్తూరి మృగముండు

రాజుగాడు చొద్ద రాతుగాడు

నెంతవారినై న నెత్తిపడంగొట్టు

॥విశ్వ॥

సంచర్యములేని 'గండికోట' ను బేర్కొనుటచేత, నిది జన్మభూమి
కావచ్చును. కులము — ఈయన రెడ్డికులస్థుడు. తాను కాపుకులముకు జెందిన
వాడని స్వయముగా వేమన చెప్పినాడు. కాపులు, రెడ్లు రెండును పర్యాయపదములే.

పొగనాటిరెడ్డి పరగమోటారెడ్డి

యెనగుతోట పెద్ద యెర్రరెడ్డి

మొరుసులందరు భువి హరివొప్ప నన్నింట

ప్రతిభతెక్కి రెట్లు పరగవేమ.

వేమన కాలమునాటికి పీఠ ప్రతిభతెక్కిన రెట్లు కావచ్చును.

మనమున తేసిన మైనపుణిడ్డి

ప్రణతము నైదగు రావులదొడ్డి (నర్రావులదొడ్డి)

అనుపుగతేసెను యందరనొడ్డి

పినతముగాగను వేమనరెడ్డి

ఈ పద్యములో 'వేమనరెడ్డి' అందరను దీసికొని చక్కగా బోధించి, భౌతి
గడించెనని యున్నది. 213 వ పద్యములో 'వేమనృపాలశేఖరా' అని ఉన్నది.
కాని ఈయన రాజ్యపాలనచేసిన ఆధారములు లభ్యముకాలేదు. ఈయన ఏకావణ
ముసినో నన్యసింపి, శిష్యులతోబాటు డిఃహర దిరుగుచు దిగంబరుడై వేదాంతబోధ
చేసియుండెను. వేమన వాఙ్మయము — ఆంధ్రభాషలో దాదాపు 600 శతకము
యన్నది. ఛత్తి, జ్ఞాన, వైరాగ్య, నీతి, శృంగార సంబంధముగు శతకము

లున్నవి. కొన్ని హేళనశతకములున్నవి. వేమన, రామలింగేశ, కవ్వలచెన్న, చంద్రశేఖరశతకములు సాంఘిక దురాచారములను, మూర్ఖనమ్మకముల ఖండించినవి. ఈయన గురువు 'అభిరాము' డగుటచేత ప్రతి పద్యములోను ఆయన పేరుతో సంబోధించెను.

'సి. పి. బ్రౌను' బందరులో 'అసిస్టెంటు జడ్జిగా, సున్న కాలమున, ఆంధ్ర పండితుల సాయమున బళ్ళారి, కడప, మద్రాసు, విశాఖపట్టణము, రాయన ఉన్ననగరములోను తాళపత్రైక శరణ్యములైయున్న వేమన పద్యముల నొక చోటుకుజేర్చి ఒక సంపుటము తయారుచేసెను. రాయన 2100 పద్యములను సమకూర్చెను. ఇందులోని వానిని 1220 పద్యములను బ్రౌనుగారి అంగ్లము వాదముతో ఆంధ్రసాహిత్య అకాడమీవారు ప్రచురించి, మనకు మహోపకార మొనర్చిరి. ఇదియొక ప్రామాణిక గ్రంథముగానున్నది. వేమనూరి గంగాధర కవిగారు 5000 పద్యములను నమకూర్చి ప్రచురించినారు. వేమనయొగి పద్యములు 7000 గలవని పరంపరా వినబడుచున్నది. కాని పీనిలో రాయన రచితములెన్నియో, శిష్యరచితములెన్నియో తెలియకున్నవి. కాని రాయనయొక్క చిరస్థాయిగా నుండును. వేమన, అక్కాంబ, కూనలమ్మ కోవకులెరిగిన మహాత్ముడు. 'రామతీర్థ' అరవింద, వివేకానందాదుల భావములవలె రాయన ఆత్మభావములున్నవి. కొన్ని ముఖ్యమగు భావముల నిచట పొందుపరచుచున్నాను. వేమన్న జయంతుల జరుపుటకూడ ముఖ్యము. వంగూరి సుబ్బారావు గారిట్లు ప్రాసరి. "సామాన్య ప్రజలిట్లు వేమన్నకవి జయంతి జరుపుచుండగా, పద్మాధికులు వాఙ్మయ ప్రియులు నగుదుమని గర్వింతు మన నాగరికు లిప్పుడిప్పుటిలైన, వేమన్న జయంతి నారంభించిరనుటయు, మనల మనమభినందించు కొనవలసిన విషయమే."

1. గు రు వు

కం. సద్గురు కృప జ్ఞానంబున
సద్గతి దీపించుచున్న నాలా చదువుల్
సద్గతి గలుగగ జేయును
సద్గురువే దైవమనుచు జాటరవేమా॥

గీ. సకల శాస్త్రంబు లెల్లను జదువువారు
చదువుకోనట్టి వారితో నమముగారె

గురుముఖంబున ననుభవం బరయకున్న
విశ్రుతంబుగ జగమున వినురవేమ॥

గీ. అరయ దోచువారు గురుపుల మందురు
తెలివిలేక దమ్ము దెలియలేక
పనికిమాలినట్టి దానిసె కొడుకుతో

॥విశ్వ॥

గీ. పూజ చక్కజేసి పుణ్య మార్జించిన
పూజ్యుడైన గురువు పూజవలన
తేజమెల్లగాంచి తిరుగ డెన్నటికైన

॥విశ్వ॥

గీ. గురువునకు పుచ్చకూలైన నివ్వరు
అరయ వేశ్యకిత్తు రర్థమెల్ల
గురువు పేశ్యకన్న కులహీనుడేమొకో

॥విశ్వ॥

గీ. ఆశలఁ దెగఁగోసి యనలంబు చల్లార్చి
గోచి బిగియఁబట్టి కోపమడచి
గుట్టు మీరువాడు గురువుకు గురువురా

॥విశ్వ॥

పరావిద్య, అపరావిద్యలలో బరము ఉత్తమమైనది. అందుచేతనే దయానంద సరస్వతి అన్నిదానములలో విద్యాదానము గొప్పదనెను, ఆధ్యాత్మిక సంబంధముగ రవిద్యను తోధించువాడు వేమనవంటి మహాత్ముడై యుండవలెను. అనుష్ఠానములేని గురువులు నిష్ప్రయోజనము.

2 మనసు

కం. పన్నగ మనసే కారణ
మన్నిటికిని జూడజూడ నాత్ముడు తానే
యున్నంత కాల మెచ్చట
నున్నను ఇది నిజము తెలియ నొప్పుగ వేమ॥

గీ. అగ్రమందు జూపు యాభ్యాస విధినిల్పు
మద్యమందు జూపు మనసు నిల్పు
సంతమందు జూపు నరయు నాబోజ్యోతి

॥విశ్వ॥

గీ. వేదవిద్యగాదు వీరవిద్యయుగాదు
బాధవిద్యగాదు పరువుగాదు
మధురమైనయట్టి మనసు నిల్పెడి విద్య
స్వాదువిద్య యెన్న సరగవేమ॥

గీ. పంచకరణములను బంధించనేరక
నందులో శిఖిశిఖిలందుకొనక
మనసు యొకటిగాక మరి ద్విజుడెట్లగు

॥విశ్వా॥

గీ. త్రాడు మెడనువేసి తనకు శూద్రత్వంబు
బోయె ననెడిదెల్ల బుద్ధి కొదువ
మనసునిలక త్రాడు మరి వన్నె చెచ్చునా

॥విశ్వా॥

గీ. అసనాదులెల్ల నభిషేక పూజలు
కాశియాత్రలు వ్రతకల్పకములు
మనసు నిలక నెన్ని మార్గముల్ నడిచిన
పనిగొనవు తెలియగ బరగవేమ॥

గీ. తాను నింద్రియములఁ దనర జయించిన
తత్త్వమరసిచూడఁ దానయగును
రాజయోగి యిట్లు దేజరిల్లుచునుండు

॥విశ్వా॥

గీ. ఆశకన్న దుఃఖ మతియంబుగ లేదు
చూపు నిలుపకున్న సుఖములేదు
మనసు నిల్పకున్న మరి ముక్తిలేదయా

॥విశ్వా॥

గీ. మనములోనబుట్టు, మరి కోర్కులన్నియు
కోర్కులందు ముక్తి కుదురుపడదు;
మనము బ్రహ్మమనుచు మదినెరుంగగలేదు

॥విశ్వా॥

“చలేవాతం చలేచిత్తం, నిశ్చలం నిశ్చలంభవేత్” అని హితయోగప్రదీపిక
తెల్పుచున్నది. మనసు చంచలమైనదని, గాలి నణచుటవలె, మనసు నణచుట
అసాధ్యమని, అయినను అభ్యాసము, వైరాగ్యముచేత నణచవచ్చునని గీత
తెల్పుచున్నది.

శ్లో. చంచలంహిమనః కృష్ణ ప్రమాదిబలవద్వృథమ్
తస్యాహం నిగ్రహంమన్యే వాయోరివసుదుష్కరమ్.

శ్లో. అనంశయం మహాబాహో మనోదుర్నిగ్రహం చలమ్
అభ్యాసేనతు కౌంతేయ వై రాగ్యేణచ గృహ్యతే.

3. మాయ

A. తన్ను గన్నవారు తాగన్నవారును
చచ్చుటెరిగి తాను జచ్చుటెరిగి
తెలియనీదు మాయ దీనిల్లుపాదాయె

॥విశ్వ॥

నహుమడు ధర్మరాజు నడిగిన ప్రశ్నలలో నిది కలదు. ‘అన్నిటికంటె ప్రపంచములో విచిత్రమైనదెద్ది?’ ధర్మరాజిట్లుచెప్పెను. “తనచుట్టు, వేలకొలది జనులు నిత్యము మరణించుట కండ్లారచూచుచుండును. కాని తనకు మరణముగల్గునని ఎన్నడు తలంచడు. ఇది అన్నిటికంటె విచిత్రమైనది.”

4. కామినీకాంచనములం దాశ-వైరాగ్యము

A. కాంతయందె వెడలి కాంతతై యాశించి
గాసి బడగనేల కాంతచేత
కాంతవిడుచువాడు మనతరయోగిరా

॥విశ్వ॥

A. గతము యింద్రియములగట్టి వేయగలేక
జావు వచ్చినపుడు సన్యసించి
నాత్మ జయములేక అందునా మోక్షంబు

॥విశ్వ॥

ఉ. కామురుడై నవాడు ధనక్షంక్షవహించినవాడు మిక్కిలిన్
పామరుడై నవాడు, భువిబాలనసేయనివాడు, మూర్ఖుడున్
మోమరసేయవాడు, మరిముక్తినిగాంచునె ఎన్నిభంగులన్
వేమన వాక్యమొక్కటియు వీనరబోవునె దారిదప్పినన్

A. బాలచనుల పూలబంతుల బోల్తురు
పాలుమాలినట్టి భ్రష్టులవని
మాంసఖండమందు మరియేమియున్నది ?

॥విశ్వ॥

- గీ. మాళ్ళు వెంటరావు మణులు వెంటరావు
యాలుబిడ్డలు హితు లరయరారు
తానుయిచ్చు ఈవి తనవెంటవచ్చురా ||విశ్వ||
- గీ. గోచిపాతబెట్ట కోరితామునినంట
మనసులోని యానమానలేడు
యాకృతెన్నవేరు యాశ ఎన్నగవేరు ||విశ్వ||
- కం. ఎక్కడిసుతు లెక్కడినతు
లెక్కడిబంధువులు, నలులు, నెక్కడి భృత్యుల్
యొక్కుబడి పోవువేళల
చక్కటికిని నెవరురారు, సహజము పేమా.
- గీ. ఆశవిడుకకాని పాశము కుడుకాడు
ముక్తుడైనగాని మునియుగాడు
మునికిగాని సర్వమోహంబు లూడవు ||విశ్వ||
- గీ. యోగిననుచు గొంత యోగము గూర్చుక
జగములోని వాని జంపుకొనుచు
ధనము కొరకు మిగుల దారాడుచుండిన
యోగిగాదు వాడు యోగు వేమ.
- గీ. పరమహంస ననుచు పరవ గట్టుక భూమి
పరధనముల కానపడెడి వాడు
పరమహంస గాడు పరమహంస యంద్రు ||విశ్వ||
- గీ. తోటకూరకై న దొగ్గలాకున కై న
తవుడుకై న తాలు తప్పకై న
కావ్యములను జెప్పుగాడ్డెలు ఘనులైరి. ||విశ్వ||

“కాతే కాంతా, కన్యేపుత్రః, సంసారం అయం విచిత్రః” అని శంకరుని సూక్తి. జ్ఞానికి సంసార భ్రాంతిగాని, రామినీ కాంచనములం దాశగాని లేదు. ‘సుజాత’ పెట్టిన మృష్టాన్నమును తదాగతుడు భుజించి, హేమపాత్రను నిరంజనా నదిలోబారవై చెను. రామతీర్థ తన మిత్రులతో దాము తెచ్చిన ధనమంత గంగలో

ఛారవేయుమని చెప్పెను. ("Here Rama ordered his companions to throw away all the cash if they had any, in the Ganges.") 'రామ కృష్ణ పరమహంస' బంగారము, మట్టి సమానమని చెప్పుచు, తనకు భక్తులిచ్చిన వెండి బంగారు నాణెముల గంగానదిలో ఛారవేయు చుండెను. ఇట్టి త్యాగసంపన్నుల వలననే ఛారతభూమికి పేరు వచ్చినది.

5. యో గ ము

- గీ. ముక్కు తుదను దృష్టి ముదము తోడుత నిల్చి
హృదయమందు జూచి యొసగు మహిమ
పదవి తెరగుగన్న బరమాత్మ యోగియౌ ||విశ్వ||
- గీ. ముక్కు తుదను దృష్టి మురుపుగా నిల్పిన
నొనర నరుడు చూచుచుండు బరము
పరము చెలియువాడు బంధులు దెగగోయు ||విశ్వ||
- కం. రేచక పూరక కుంభక
సూచకముల రాజయోగి సుస్థిరమతియై
లోచూపుజూడ నొల్లక
వాచా బ్రహ్మంబు పలుక వడ్డుర వేమా.
- గీ. అగ్రమందు జూపు యాభ్యాస విధి నిల్చు
మధ్యమందు జూపు మనసు నిల్చు
నంతమందు జూపు నరయునాపోజ్యోతి ||విశ్వ||
- కం. గంగాయమునల నడుమను
బంగారపు బొమ్మవోలె బాలిక యుండున్
సంగంబు చెలిమి జేసిన
భంగములేకిందు ముక్తి బరగురవేమా.

'చిత్తవృత్తి నిరోధకృత యోగః' అని హతయోగులు వ్రాసినారు. ఇదా పింగళ అను నాడుల మధ్య శ్రేష్ఠమైన సుషుమ్నా నాడి గలదు. యోగము తీవ్ర మైనపుడు, ప్రాణవాయువు గుడమూల స్థానముననున్న పుండలీశక్తిని లేపి, వెన్నెముక మధ్యలోగల సన్నని కాల్యగుండ, సహస్రారకమలమున కేగి,

అచటనున్న పరమాత్మను గలయును. ఇదియే జీవబ్రహ్మైక్య సందానము. ప్రాణవాయువులేక జీవు డీస్థానము జేరినచో 'జీవన్ముక్తి' గల్గును. ఇదియే మోక్షము; అపుడిక సంకల్ప, వికల్పములు నశించి జన్మ, మరణ, రాహిత్య స్థానమును జెందును.

6. కుండలిని

కం. కుండలి యోగము దెలిసిన
బండాలుపు యోగితేల బాలకిపొందుల్
దండిగ నీతను వందే
మెండగు నొక ముక్తికాంత మెలగురవేళూ :

గీ. షడరవిందములను సావ్యంబుగాజేసి
కుండలి నుపరినొగి కుదురుజేసి
మనసునిల్పువారు మరిద్విజుడనవచ్చు

॥విశ్వ॥

కుండలినీశక్తి గుడస్థానము మూలమున నున్నది. సక్రమమైన రిశక్తిని మేల్కొలుపుటయే విద్య. బ్రహ్మచర్యము, యోగముచేత, పీర్థము ఓజశ్శక్తిగా మారి, డిర్ఘముఖముగా మేధస్సుకేగును. దివ్యరశలు, దివ్యానుభూతులు అప్పుడు కలుగును. ఈ ఓజశ్శక్తి (Spiritual energy) గల్గిన తర్వాత, మునున్నాది తెరవబడిన తర్వాత, జగత్తంతయు నీచెంతకువచ్చును. ఈ కుండలిని మేల్కొన్న వేళ, ఆరంభకుడు భయభ్రాంతుడగును. వివిధ నాడములు వినబడును. అధ్యాపకుడు నిర్భయముగా ముందుకుబోయి, ప్రాణవాయువు ననాహిత దగ్గరమును దాటించవలెను. అప్పుడు భౌతిక వాసనలుండవు.

7. నాద బిందు కళలు

గీ. ఆత్మలోని నాదమాలించి యాలించి
యాశలందు జిక్కదాది యోగి
యాత్మలోని కళల నంటునా తత్వంబు

॥విశ్వ॥

గీ. సూక్ష్మ మధ్యమునను సొరిది జీవుండుండు
స్థూల మధ్యమునను సూర్యుండుండు
నాద బిందుకళల నాగబ్రహ్మముండరా

॥విశ్వ॥

గీ. జ్యోతియందు పుట్టె సొంపైన నాదంబు
నాదమందు పుట్టె నలుపు బిందు
వట్టి బిందువందు పుట్టె మన్నునుమిన్ను

॥విశ్వ॥

గీ. తెలివి జెడకచూడు దీపించు కళలను
కళల జెడకచూడు క్రమము బయలు
బయల జెడకచూడు బ్రహ్మంబు వేడుర

॥విశ్వ॥

గీ. బిందుమీద పరచి ప్రియముగా నాదంబు
గళను గూర్చుకున్న ఘనుడుగాడు
యెన్ని పాల్లుబడిన నెట్లబ్బు మోక్షంబు

॥విశ్వ॥

గీ. బిందు నాదుజేసి ప్రియమొప్ప నానాదు
నాదు బిందుకళను పాడుచేసి
నాదు నెరిగిచూడ నందుడే యోగితా

॥విశ్వ॥

గీ. నాదబిందుకళల సయమొంది యాత్మయం
దంబు చపలచిత్త మమరనిల్చి
బ్రహ్మరంధ్రమునను ప్రబలిన యోగిరా

॥విశ్వ॥

కం. ఘంటారావము మదిలో
వింటిన్నేరంటగంటి విమలపు కాంతిన్
పెంటాడగ బ్రహ్మములో
గంటిని వగగాడు నన్ను గనుగొన వేమా:

గీ. నాదబిందుపులను నాదంబుగాజేసి
నాదబిందుకళల నాదముగను
జేసి నాద మరసి చింతింప యోగంబు

॥విశ్వ॥

బ్రహ్మచర్యము, యోగముచేత, త్రికూట స్థానమున చృష్టి నిల్పుటచేత
నారంభదశలో బిందువు, కళలు గాన్పించును; ఒక విధమైన నాదము వినబడును.
ఆరంభమందు వీనిని విని భయపడకుండ నిర్భీతితో ముందుకు దోవలయును.

8. విగ్రహారాధన-దేవుడు

- గీ. దేవుడనగ వేరె దేశమందున్నాడె
దేవితోడ నెపుడు దేహమొదె
వాహనములనెక్కి వడిదోలుచున్నాడు ||విశ్వ||
- గీ. బ్రహ్మమనగ వేరె పరదేశమునలేదు
బ్రహ్మమనగ తానె బట్టబయలు
తన్ను తానెరుంగ తానెపోబ్రహ్మంబు ||విశ్వ||
- గీ. దేహమందునున్న దేవుని దెలియక
తీర్థవాసులగుచు తిరుగువారు
గంధతరువుమోయు గాడిదెచందంబు ||విశ్వ||
- గీ. శిలలుజూచి నరులు శివుడని మెత్తురు
శిలలు శిలలుగాని శివుడుగాదు
తనదులోని శివుని చానేల దెలియదో ||విశ్వ||
- గీ. సౌము దొరుకుదనుక జ్యోతియంతియెకాక
సౌము దొరుకు వెనుక జ్యోతియేల
దేవుడైన వెనుక దేహంబు యదియేల ||విశ్వ||
- గీ. అడవిదిరుగలేదు యాకనమునలేదు
అవని, దీర్ఘయాత్రలందులేదు;
ఒడలు కుద్దిజేసి యొడయనిజూడరా ||విశ్వ||
- గీ. తోలుకడుపులోన దొడ్డవాడుండగ
రాతిగుళ్ళలోన, రాశిబోయ
రాళ్ళు దేవుడైన, రాసులు మింగవా ||విశ్వ||
- గీ. హృదయమందునున్న యీశునిదెలియక
శిలలకెల్ల మ్రొక్కు జీవులార :
శిలల నేమియుండు జీవులందెకాక : ||విశ్వ||

విగ్రహారాధనయందు వేమనకు విశ్వాసములేదు. అత్మజ్ఞానికిది అవసరము లేకున్నను పామరులకు భక్తి ప్రపత్తుల కిది అవసరమని వివేకానందాదుల అభిప్రాయము; నాయభిప్రాయమిదియే.

9. కులము

- గీ. మాలవానినేల మరిమరినిందింప
నొడల రక్తమాంస మొకటికాదె
వానిలోన మెలగువాని కులంబేది ॥విశ్వ॥
- గీ. జాతి నీతి వేరె జన్మములొక్కటి
యరయ తిండివేరె యాకలొకటి
పశులవన్నె వేరె పాలెల్ల యొక్కటి ॥విశ్వ॥
- గీ. మాల మాంసముదిను, మరి సర్వజనులెల్ల
క్రొవ్వదిందు రొక్క కులముగాదె
కులములన్ని యొక్క కులముగా జూడరొ ॥విశ్వ॥
- గీ. కులములేనివాడు కలిమిచేవెలయును
కలిమిలేనివాని కులము దిగును
కులముకన్న మిగుల కలిమి ప్రధానంబు ॥విశ్వ॥
- గీ. మాలవానినంటి మఱి నీశమునిగేరు
మనుజు కర్మచేత మాలడయ్యె
నేల దెలియలేరొ ఈనరపశువులు ॥విశ్వ॥

భారతదేశమునకు జాతీయభావములేకుండ పోవుటకు కారణ మీకుల భేదములే. 'వేమన, బుద్ధ, అశ్వమేషుడు, గాంధీ, మున్నగు మహాత్ములందఱు దీనిని నిరసించిరి. ("Buddha opposed the caste system on biological grounds— A Brahmin and a chandala can together procreate children,") 20 వ శతాబ్దములో గూడ ఇది తాండవించటము ఆశ్చర్యకరము. ప్రతివారు బ్రాహ్మణత్వ గుణములుగల్గి, రాగ, ద్వేషములు లేకుండా వర్ధిల్లవలెనని నాకోరిక. ("A Brahmin neither cares for death nor for wealth.") ఇదియే బ్రాహ్మణధర్మము.

ఋష్యశృంగో మృగ్యాః కౌశికః కుశాత్
 జాంబూకో జంబూకాత్ వర్మీకో వర్మీకాత్
 వ్యాసః కైవర్త కన్యకాయాః శశపృష్ఠాత్ గౌతమః
 వశిష్ట ఊర్వశ్యాం అగస్త్యః కలశోజాత
 ఇతి శ్రుతవాత్

గీ 8 వ ఉపనిషత్తు వజ్రసూచికోపనిషత్తు తెల్పును. ఇది సాకేతబ్రాహ్మణుడగు 'అశ్వఘోషరచితమని' విద్వాంసులు వ్రాసినారు. పై మంత్రమునుబట్టి ఋషుల జన్మవిదితంబగును. ఇంకను మరియొకచోట నిట్లున్నది.

నరక్తస్యనమాంసస్య నచాస్థినః నజాతి
 రాత్మనో జాతిర్వ్యవ హారప్రకల్పితాః.

కనుక జాతి భేదము రక్తమాంసాస్థి ఆత్మలకులేదు. దీనికి బలమైన జాతీయ భావమును చెడగొట్టవద్దు.

10. స మ త్వ ము

గీ. బ్రాహ్మణులకు బెట్ట ఫలముగల్గిని యండ్రు
 కుక్కలకును బెట్ట కొడువ ఏమి
 ఇందునందు జీవుడొక్కడె యందురు.

॥విశ్వ॥

గీ. తల్లిగర్భమందు తా బుట్టినప్పుడు
 మొదల బట్టలేదు తుదనులేదు
 నడుమ బట్టగట్ట నగుబాటు గాదకో

॥విశ్వ॥

(Marco Polo-The ascetics said- "We go naked because naked we came into the world") ఆత్మభావముగల్గిన తర్వాత దిగంబరుడై తిరుగుట అతి క్లిష్టమైనది. జ్ఞాని బాలోన్మాద పిశాచమువలె తిరుగునని రామకృష్ణ పరమహంస వచించినాడు. దిగంబరత్వము పసిబిడ్డ దశయేకదా !

11. ఆ యు ర్వే ద ము

గీ, చేదరాసి వేరు చెలువంబుతోదెచ్చి
 పొన్నగంటి పనరుబోసి నూర
 సహజమైనయట్టి సర్వాంజనంబురా

॥విశ్వ॥

గీ. హేమశుద్ధి గొనుచు యింగిలీకముగొని
పాలమన్నుగూర్చి భట్టిసేయ
నెలవు దెలియకున్న నయమించుకయు లేదు.

॥విశ్వ॥

అక్కరు చక్రవర్తివలె వేమనకు 'పరుసవేది' తెలియునని వదంతి గలదు. బంగారమునుజేయు క్రియలేమిటో, సరిగా దెలియలేదు. మేట్టి, బంగారును సముముగాజూచు బుద్ధ, రామకృష్ణ పరమహంస, రామతీర్థల బోలిన వేమనకు, కాంచనముతో నిమిత్తము లేదుకదా !

12. ఆత్మజ్ఞానము

గీ. ఆత్మయనెడు చక్రమం దాత్మలింగంబు
యరిది నలరుచుండునట్టి దాని
పరగజూచినంత బ్రాప్తించు మోక్షంబు

॥విశ్వ॥

కం. జ్ఞానికి కర్మం బేటికి
జ్ఞానికి మర్మంబు వలదు సత్పురుషునకున్
జ్ఞానము నిర్మలమైనను
మానుగ భవముక్తి కలుగు మహిలో వేమా !

గీ. జ్ఞానవంతుజూచి సరికర్మ బద్ధులు
వెట్టియండ్రు ప్రకృతి విడువలేరు
వెట్టి కవని బ్రకృతి వెదకిన గల్గునా

॥విశ్వ॥

గీ. ఆత్మబుద్ధి వలన నఖిలంబు తానయ్యె
జీవబుద్ధి వలన జీవుడయ్యె
మోహబుద్ధి లయము ముందర గనుగొను

॥విశ్వ॥

గీ. చదువులు చదివేటయ్యలు
పదవికి జొందంగలేరు పరమార్థముగా
పెదవుల గదలపకుండిన
మదిలోనిది రాజయోగ మహిమము వేమా !

హనుమంతుడిట్లు చెప్పెనని రామాయణము తెల్పును. "నాలో శరీర భావమున్నంతవరకు నేను సేవకుడను. నేను జీవుడ ననుకొన్నచో నేను నీలోని భాగమును. నేను ఆత్మనని తెలిసికొన్నచో నేను నీవు ఒకటియే. ఇది నా నిశ్చిత నమ్మకము". రామాయణములోని ఆత్మార్థ మిదియే. (Hanuman "When body idea prevails in me, I am thy servant; when I think I am a Jiva, I am thy part, when I know I am the Atman, I and thou art one. This is my firm conviction")

13. కర్మ ము

గీ. కర్మమొవరికైన గడచి పోవగరాదు
ధర్మరాజు దెచ్చి తగనిచోట
కంకుభట్ల జేసెకటకటా దైవంబు

॥విశ్వ॥

"Fate is inevitable - A man can never avoid his destiny." కర్మను దప్పించుకొన నెవరికి వీలులేదు. రామునివనవాసము, బ్రహ్మనాయని దేశపరిత్యాగము, పాండవుల వనవాసము మున్నగునవిట్టివే.

14. ధర్మ ము

గీ: తనువు లస్థిరములు ధర్మము నిత్యము
చేయు ధర్మమెల్ల చెడనిపదవి
కని విని మరి తెలియగనరు నరపశులు

॥విశ్వ॥

జీవితములు పవనచలిత దీపశిఖలవోలే క్షణభంగురములు: ధర్మమొక్కటే నిల్చును. "కాన కుడిచేతితో నిచ్చుదానము, ఎడమచేతికి తెలియరాదు" అను ఏసుక్రీస్తువచనమును గుర్తెరుంగుము (Jesus - 'Let not your left hand know what your right hand giveth.')

15. వెర్రి

గీ. జ్ఞానవంతుజూచి సరికర్మ బద్ధులు
వెర్రియండ్రు ప్రకృతి విడువలేరు
వెర్రి కవని బ్రకృతి పెదకిన గల్గినా

॥విశ్వ॥

ఆత్మజ్ఞానమును తొందిన వానినిజూచి ప్రకృతి బంధములలో దగుల్కొన్న వారు వెట్టివాడందురు. వారి స్వభావమును వారు విడువలేరు. కాని జ్ఞానులకు, ప్రకృతి బంధములలో దగుల్కొని, కామనీ కాంచనములందాశగల వానిని జూచిన పెరివారుగా గాన్పించెదరు.

3. శారీరకసంస్కృతి (Physical culture)

రామతీర్థస్వామి యిట్లు వచించెను. “వేదాంతమనగా శారీరక, మానసిక, ఆధ్యాత్మిక సంబంధమగు ఆరోగ్యము; దగ్గు, కఫము, జ్వరము, అతిమూత్రము కాకుండా, అసూయ, రాగద్వేషములు, పాపసంకల్పములు మున్నగునవి గర్భము యొక్క ఆరోగ్యమును గాపాడుటచేత తుడిచిపెట్టబడును. ఇంకను భారతదేశ పతనమునకు కారణము, వేదాంతము లేకుండుటయే.” ఇది సత్యముగానే యున్నది. యోగాభ్యాసము వలన ఉబ్బసము, అతి మూత్రము, రక్తపుపోటు మున్నగునవి నయమగును. గర్భములోని వాతము బయటకు పోవుటచేత మానవుడు పరిపూర్ణారోగ్యవంతుడగును. కనుక శరీరారోగ్యమునకు ‘యోగసంస్కృతి’ ముఖ్యవసరము.

అసన ప్రాణాయామముల వలన హృదయబల మెక్కువగును; అందువలన మానసికశక్తి అధికమగును. హృదయమునుండి పరిశుద్ధ రక్తము మస్తిష్కమున కేగును. ఆలోచనకు కేంద్రమైన మనసిచటనే కలదు. కనుక శారీరక వికాసము వలన మనోవికాసము, తర్వాత ఆత్మవికాసము గల్గును. ఇట్లు పరస్పర సంబంధము గలదు. ప్రాచీన భారతీయులు బ్రహ్మచర్యము, అసనము, వ్యాయామము, యమ నియమ ప్రాణాయామములచేత శారీరక బలము సంపాదించుచుండిరని, బలము, ఆరోగ్యము, దీర్ఘాయుర్దాయముగల్గియుండిరని, ‘శరీర మాద్యం ఖలు ధర్మసాధనం’ అని ఎరింగిరని, శారీరక శాస్త్ర జ్ఞానమును వారు పొందిరని, వేదమంత్రములలో “పశ్యేమశరీదః శతం టీవేమ శరీదః శతమ్” అను సంకల్పములు గలవని ‘అచార్య శివదత్త జ్ఞాని’ వ్రాసినది సత్యమే. నిర్మలమైన శరీరములో నిర్మలమైన మనసుగలదని (“A sound mind in a sound body”) ప్రాచీను లెరింగి యుండిరి.

ఆయుస్సును వృద్ధిచేయు శాస్త్రమగు ఆయుర్వేదములో ప్రాచీన భారతీయు లకు అనుభవము గలదు. ఉల్లిపాయవలన అనేక జబ్బులు నయమగునని, దానిని

వాడి 100 ఏండ్లు జీవించుచుండిరని ప్రాచీనులు గ్రహించిరి. దీర్ఘాయుర్దాయమును పొందరనము నెక్కువగా వాడుచుండిరి. రసగంధకములగలిపి ఔషధముల దయారు చేయు వద్దతిని అంధ్రుడగు “బోధినత్వ నాగార్జునుడు” గనిపెట్టినట్లు కాన్పించు చున్నది.

పర్షియా చక్రవర్తియగు ‘అర్డాకైర్కస్’ అస్థానములో ‘లేటియస్’ అను గ్రీకువై ద్యుడుండెను. “భారతీయులు ప్రకృతిలో నివసించుటచేత ఏవిధమైన జబ్బులేదని, కొందరు 130, కొందరు 140 ఏండ్లు, కొందరు 200 ఏండ్లు జీవించుచుండి”రని ఈయన వ్రాసెను. ‘నియార్కసు’ అను గ్రీకులేఖకుడు కూడ భారతీయు లారోగ్యవంతులని, నిరోగులని, పృథ్వాప్యము వచ్చువరకు జీవించు చుండిరని వ్రాసెను. Arrian Indika Frag 15.) ‘అనిసికృటస్’ భారతీయుల నగటు ఆయుర్దాయము 130 ఏండ్లనెను. (Strabo - XV - I - 34) ‘మార్కో పోలో’ అను వెనీసు వర్తకుడుకూడ భారతీయులు, అహోర విహారాదులలో నియమములు పాటించెదరని, నేలమీదకూడ పరుండెదరని, దీర్ఘ కాలము జీవించు చుండెదరని వ్రాసెను. హానుత్సాంగు, ఆచార్య నాగార్జునుని గూర్చి వ్రాయుచు, ఈయన దీర్ఘ కాలము జీవించెనని వ్రాసెను. ఈయన రసగంధకములు విలసిని గుళికల వాడినట్లు కాన్పించుచున్నది. అశోకుని తాతయైన ‘మౌర్యచంద్రగుప్తుడు’ శరీరమును, ఆరోగ్యమును గాపాడుకొనుచుండెను. ఈరాజు శరీరావయవముల నిత్యము భటులు మర్దించుచుండిరని, తగాదాలు విచారణ చేయునపుడు కూడ నల్లరూ భటులు శరీర మర్దన చేయుచుండిరని, ఈమర్దనముకు ఒక విధముగు దిమ్మెల వాడుచుండిరని (Ebony rollers) ‘మెగస్థనీసు’ అను గ్రీకు లేఖకుడు వ్రాసెను.

ఈవిధముగా ప్రాచీన ప్రభువులు, గుఱ్ఱపుస్వారి, ధనుర్విద్య, రథక, చుట్టి పట్టు, ఎనుగులమీద, రథముల మీద తిరుగుట, శరీరమర్దనము నేర్పిరని, వివిధములగు ఆటలనాడుచుండిరని, కందుకభేలన మొకటియని, ప్రకృతిలో వీరు ఆడు చుండిరని, వీని అన్నిటివలన వారు దృఢవంతులై యుండిరని తెలిసికొనవచ్చును. రామాయణ, మహాభారతములలో గూడ ధనుర్విద్యా ప్రవీణులైన రాకుమారుల చరిత్రలు లభ్యమగు చున్నవి. జాతక కథలలోగూడ అట్టి రాకుమారుల నామములు లభ్యమగుచున్నవి. ‘అనదీన’ అను రాకుమారుడు ధనుర్విద్యలో బ్రవీణుడు. చెట్టు మీదనున్న మామిడిపండ్ల గుత్తిని పడగొట్టుచుని రాజు కోరగా, ‘అనదీన’ అట్లే చేసెను.

‘జోతిపాల’ అను మరియొక దనుర్విద్యాపారంగతుడుకూడ తన విలువిద్యను జూపెను. అలెగ్జాండరు కాలములో పెక్కుమంది విలుకాండ్రు కాన్పించుచున్నారు. మల్లల వలన అలెగ్జాండరుకు బాణపుదెబ్బ తగులగా, రక్తము స్రవించి, మూర్ఛితుడాయెను. అందరు ఆయన బ్రతకడని నిరాశచేసికొనిరి, కాని ఎట్లో బాణము తీయగా ప్రాణము దక్కెను.

కృష్ణరాయలు, కాకతీయ ప్రతాపరుద్రుడు మున్నగువారి కాలములో నిట్టి విలుకాండ్రు పెక్కురుగలరు. శబ్దవేది విద్యనెరింగిన విలుకాండ్రు పెక్కురుగలరు. ప్రాచీన భారతీయులు చాల ఆలస్యముగా వివాహములు జేసికొనుచుండిరి. ఇంద్రియ నిగ్రహము వలన వారు దృఢగాత్రులైయుండిరి. బాబరు, శివాజి, సాహిత్య సమరాంగణ చక్రవర్తి కృష్ణరాయలు, మున్నగువారు శారీరక బలసంపత్తి గల్గియుండిరి. బాబరు చక్రవర్తి, చంకతో నిరువురు మనుజుల బెట్టుకొని, ఎత్తయిన గోడలమీద దిరుగుచుండెను. కాబూలు, అగ్రాల మధ్యనున్న నడుల నన్నిటిని ‘బాబరు’ ఈడెను. ప్రాచీన కాలములోని రాజులందరు ఈత ఈడుటలో నేర్పరులైయుండిరి. సర్వేంద్రియములకు ఈత బలముగల్గించునని అందరికి పెరియును.

ఒకసారి ‘థిల్లీనగరములో’ బాబరు చక్రవర్తి తననుగూర్చి ప్రజలేమనుకొనుచుండిరో తెలిసికొనుటకు మారువేషముతో నేకాంతముగ దిరుగుచుండెను. ఆసమయమున ఒక మత్తేభము తిరుగుచు ఒక బిడ్డను తొండముతో బట్టి చంపబోచుచుండెను. ఆనులెవ్వరును అవీనుగుచెంతకు బోజాలకుండిరి. బాబరు గభాలున మూర్తి, ఏనుగుతొండమును బట్టి దానిని పెనురకుత్రోసి ఆ బిడ్డను రక్షించెను. సాహసోపేతమైన ఈ ఉదంతము చరిత్రలలో పర్ణించబడినది. కృష్ణరాయలుకూడ తన హయంబునెక్కి ప్రతిదినము హంపి చుట్టుతిరిగి వచ్చుచుండెను. రాయలు కుసుమ చూనెత్రాగి, శరీరమర్చనము చేయించుకొని, కుస్తీపట్టుచుండెనని, ‘పియస్’ వ్రాసెను. (Oil of gingelly anoints omgellym Sesamum)

(241 “He covers his loins with a small cloth, and takes in his arms great weight, made of earthen ware and then taking a sword, he exercises himself with it till he was sweated out all the oil and then he wrestles with one of his wrestlers. After this labour, he mounts a horse and gallops about the plain in one direction and another till dawn, for he does all this before day break ” Robert Sewell, Forgotten empire - Paes-)

శ్రీకృష్ణరాయలు నిత్యముచేయు శారీరపరిశ్రమ పై విధముగానున్నదని 'పియస్' వ్రాసెను. పూర్వకాలములో ననేకచోట్ల 'తాలింఖానము' లుండెను. సాము, గరిడీలు నేర్పుచుండుటచేత, ప్రాచీనులు శారీరదార్ఢ్యము గల్గియుండిరి.

శివాజీకూడ అశ్వారోహణము, విలువిద్యనేర్చిన సర్దారు. ఈయనను స్వయముగా జూచిన టొంబాయిలోని ఆంగ్లఉద్యోగి యిట్లు వ్రాసెను. "శరీరము వంగకుండ తిన్నగానుండెను. వ్యాయామముతో జురుకుగా నుండెను. ఎప్పుడు మాటాడిన చిరునగవుతో నుండినట్లు కాన్పించును. ("Direct and of an excellent proportion active in exercise, and whenever he seems to smile - English chaplain of Bombay") ప్రాచీన కాలములో రాకుమార్తెలకూడ నృత్యములో బ్రవీణులై యుండిరని, అందుచే వారు పరిపూర్ణ రోగ్యవంతులై యుండిరని, తెలియుచున్నది.

నేను 1923 - 24 లో 5వ ఫారము చదువుచుంటిని. కలియుగ దీముడని పేర్కొందిన 'కోడె రామమూర్తినాయుని, తెనాలిలో జూచితిని. రెండు మోటారు కారుల నాపుట, 3000 పానుల బరువుగల పెద్ద రోలును రొమ్ముమీద పెట్టించుకొని దానిపై మరియొక రాయి నుంచి ఆరుగురు వస్త్రాదుల నెక్కించుకొని వారిచే రాయిని పగులగొట్టించుట - ఇత్యాది పనుల నాయనచేసెను. ఒకసారి స్పెయినులో నుండగా, మహిషముతోబోరాడు ఒక స్థానికువానిని, చూడించి, తానే అటలో నిరాయుధముగా మహిషమును దీకొని, కొమ్ములు పట్టుకొని శ్రీలవణదేవీని చంపెనని, స్పెయిను వారికి బుద్ధిచెప్పెనని తెలియుచున్నది.

ఈయన రచించిన 'My physical culture' అను గ్రంథము నేడు లభ్యము కాదు. శరీర వ్యాయామానంతరము ఈయన, 'నీమ బాదిము పప్పులో సోపు, మిరియములు మున్నగు సుగంధ ద్రవ్యములగలిపి,' అదియన్ని నూరి దానిని త్రాగుచుండెను. ఇదియే 'టండా' అనబడును. దీనివలన శరీరములోని వేడితగ్గి, బలముగల్గుచుండెను. విజయనగరములోని చెరువులో నీయన నిరంతరము ఈత ఈడుచుండెను. ఈయన శిష్యులతోగూడ నేను విజయనగరములో మాటాడితిని. ఈయన చేసిన పనులు, ఒంగోలు రాజు 'చినరాజు' వీరభృత్యముల జ్ఞప్తికి దెచ్చుచున్నవి. ఏనుగుతో పోరాటము, చెట్టు పీకుట, పలుగువలచుట అనువాని నీరాజు చేయుచుండెను. చినరాజు, పెదరాజు అను వారిని గంగవరమువద్ద బ్రదిమి వారి సహాయమున వెంకటగిరిరాజు లోడించిరి.

రామమూర్తి నాయుడు పరకంగుళము మందముగల ఇనుప గొలుసునుకూడ త్రెంపుచుండెనని, రెండెడ్ల బండ్లను మనుజులతో నింపి వీపు, తొమ్ముపై పోనిచ్చెడివారని, ఏనుగును తొమ్ముపై ఎక్కించుకొనెడి వారని, మోటారుకారును వీపు, రొమ్ముపై పోనిచ్చెడివారని, హఠయోగ ప్రభావము వలన వీనిని జేయు చుండెడివారని, వీరి శిష్యులు నాతో చెప్పిరి. ఈయన శాకాహారి. ప్రతిదినము సాయంత్రము బావాము, మినుములు, గోధుమపిండి, నేతితో తయారైన 'హరీరా' అను హల్వాను గైకొనుచుండిరి. ఉబ్బసవ్యాధి పీడితులైన ఈ వస్త్రాదు హనుమంతుడు, భీమసేనుడు మున్నగువారి కథలను జదివి తను, అంత వారు కావలయునని విద్యార్థిదశలోనే సంకల్పించెను. దండెములు, కసరతు, ఈత, గుట్టపుస్వారి మున్నగువానివలన ఈయన వ్యాధియంతయుపోయి, వజ్రశరీరము గల్గెను. 'గామా' అనువస్త్రాదు ఈయన శిష్యుడే.

1893 లో విజయనగరముకు దగ్గర పీఠఘట్టములో జన్మించిన ఈ మహా నీయుడు 1938 లో మరణించెను. 1927 డిశంబరులో జరిగిన మద్రాసు కాంగ్రెసు కీయన హాజరై యువక మహాసభలో నొసంగిన గంభీరోపన్యాసమును నేను స్వయముగా వింటిని. అది ఫర్లాంగుదూరమువరకు వినబడినది. ఈనాడుకూడ విద్యార్థులకిట్టి వ్యాయామము, బలకరమగు ఆహారము — హరీరా, టండాలు అవసరమని, వీనివలన, నిర్మలమగు మనసు కలుగనని నమ్ముచున్నాను. శుశ్రుతుడు ఏనాడో శరీరవ్యాయామముయొక్క లాభముల లిఖించెను. ("Exercise is the exertion to invigorate and to increase the strength of the body; one should take physical exercise measurably." శక్తివికాసము, తైలమర్దనము, ఇంద్రియనిగ్రహము, ఇవి ఆరోగ్యమునకు ముఖ్యములు.

4. మానసిక సంస్కృతి (Mental culture)

కొందరు గ్రంథకర్తలు సభ్యత, సంస్కృతి ఒకటియే యని వ్రాసిరి. వాల్టేరు (Voltaire) అను రచయిత 'సభ్యత' అనగా మానసిక ప్రకాశతయని వ్రాసెను. ("Civilization meant mental enlightenment") ఈ మానసిక ప్రకాశత, ఆకాలపు జాతులన్నిటితో బోల్చిచూచిన భారతదేశములో నధికముగా నుండెను.

'మానసిక సంస్కృతి' లౌకిక, పారలౌకిక సాహిత్యమునకు, కళలు, విజ్ఞానశాస్త్రములకు సంబంధించియున్నది. హిందువులు, బౌద్ధులు, జైనులు తమ సాహిత్యమును వివిధరకములుగా సృష్టించిరి.

హిందువుల సాహిత్యము :— వేదములు, (సంహిత) సూత్రములు, బ్రాహ్మణములు, ఆరణ్యకములు, ఉపనిషత్తులు, షడంగములు — శిక్ష, కల్ప, నిరుక్త, ఛందస్సు, జ్యోతిష, వ్యాకరణములు, దర్శనములు, స్మృతులు, ఇతిహాస, పురాణములు, అద్భుత కథలు, కావ్యములు, రూపకములు, కథలు, అభ్యాయికలు, తత్వశాస్త్రము, శాస్త్రసాంకేతిక సంబంధములు — అర్థ, రామ శాస్త్రములు, అలంకారశాస్త్రము, వైద్యము, గణితశాస్త్రము, రాజకీయము, కళాసంబంధము, (64 కళలు లేక 628 కళలు) గణితశాస్త్రములో లెక్కలు, వీజగణితము, క్షేత్రగణితము, త్రికోణమితీశాస్త్రము, జ్యోతిష శాస్త్రము మున్నగునవి.

బౌద్ధుల సాహిత్యము:— వినయ, సూత్ర, అభిధర్మ అను త్రిపిటకములు మొ॥

జైనసాహిత్యము:— సిద్ధాంత లేక ఆగమములు; వీనిలో 12 అంగములు గలవు. అంగములలో, ఉపాంగములు, ప్రకీర్ణ, భేదసూత్రములు, మూలసూత్రములు మొదలగు విభాగములు గలవు. సంస్కృత సాహిత్యము సంతను విద్వాంసులు 6 విభాగములుగా జేసిరి. 'మెక్తనాలు' అను విద్వాంసుడిట్లు విభజించెను.

1. (Epic) :— కావ్యసంబంధములు, రామాయణ, మహాభారతములు, పురాణములు, బుద్ధచరిత్ర మొదలగు కావ్యములు.
2. (Lyrical) :— పద్యకావ్యము — కాళిదాసుని మేఘదూత, ఋతుసంహారము.
3. (Drama) :— నాటకములు. మొట్టమొదట నాటకకర్త అశ్వమేధుడు సారిపుత్ర ప్రకరణము రచించెను. కాళిదాసు క్రీ. శ. 5 వ శతాబ్దిపువ్వుడు. భాసుడు మరికొంత పూర్వుడు. గద్యపద్యములలో గూడినవి చంపూలు.
4. (Didactic) :— నీతిబోధకములు, జాతకకథలు, పంచతంత్రము మొ॥
5. (Narrative),— వినోద కథాసంబంధములు. బృహత్కథ, కుకనప్తతి మొ॥
6. (Scientific) :— శాస్త్రసంబంధములు. (Techntcal) శిల్పాదివిద్యల సంబంధములు, సాంకేతికములు. ఇతరశాస్త్రములు — వ్యాకరణము, తత్వ శాస్త్రము, నిఘంటువులు, ధర్మ, అర్థ, నీతిశాస్త్రములు, రామశాస్త్రము, వైద్య శాస్త్రము, జ్యోతిష, ఖగోళ, గణితశాస్త్రాదులు, అలంకార, నాట్యశాస్త్రాదులు.

కళలు:— 1. వాస్తునిర్మాణకళ

2. స్థాపత్య, శిల్పకారి ఆది.

3. చిత్రకళ, 4. సంగీతకళ, 5. నృత్యకళ

విజ్ఞానశాస్త్రములు:— గణితము. బీజగణితము, క్షేత్రగణితము, జ్యోతిషము, భౌతికశాస్త్రము, రసాయన, వనస్పతి శాస్త్రములు, ప్రాణిశాస్త్రము, భూగర్భ శాస్త్రము, ఆయుర్వేదశాస్త్రము, సర్పకాటు చికిత్సలు, పశువైద్యము, శారీర శాస్త్రము, ధనుర్విద్య; ఇవియన్ని ప్రభుత్వోద్యోగములు లేకపోయిన కడుపుకూటి సమస్యను నివృత్తిచేయుచుండెను. బౌద్ధులు, వాస్తునిర్మాణకళలోను, రాతి చెక్కడము కళలోను ప్రవీణులు, అరంభకులునై యుండిరి. హిందువులు బౌద్ధమత క్షీణత అయిన తర్వాత ఈపని కారంభించిరి. ప్రాచీనులు పై వానిని 'లలితకళలు' అని పేర్కొనిరి, లలితకళలు అనగా ముఖ్యముగా పై వానికి జెందునని, కొన్నిసార్లు పద్యకావ్యములకు, నాటకములకు, సంగీత, నృత్యకళలకు, జెందునని, సుందరమైన వానిని ప్రేమించు అన్ని కళలకు జెందు నని, 'పార్కుహార్డు' అను విద్వాంసుడు వ్రాసెను. (C. A. Parkhurst — India then and now - P. III - "Usually the term is limited to the arts of design-painting, sculpture, architecture and work of the highest order in precious metals and jewellery. Some times it is also used to cover poetry, drama music, dancing, and every art that expresses and fosters a love of the beautiful")

1. వాస్తు నిర్మాణకళ (Architecture)

ఈ శాస్త్రము భారత వర్షములో చాలకాలము నుండి వ్యాప్తిలోనున్నది. క్రీ. పూ. 5000 ఏండ్లక్రిందట 'మహేంజదారో—హరప్పలకు సంబంధించిన సింధు నాగరికత లేక ద్రావిడ నాగరికత ప్రపంచఖ్యాతి పొందినది. 'సర్ జాన్ మార్షల్' 'సింధు నాగరికత' అను గ్రంథములో అచటి నగరముల, చతుశ్శాలల, రాజ భవనముల వర్ణించెను. అచట తయారుచేసిన బంగారు నగల, గాజులనుగూర్చి అయిన విశేషముగా ప్రశంసించెను. (Marshall - "The gold ornaments are so well furnished and so highly polished that they might have come out of a Bond street jewellery of today, rather

than from a prehistoric house of 5000 years ago') స్నానగృహములు, మురికి కాలవలపై కప్పులు, గదులు మున్నగు వానిని జూచినచో, ఆకాలములోని ద్రావిడుల వాస్తునిర్మాణ కళా కౌశలము బయల్పడుచున్నది. నగరముల గోడలు, సింహద్వారములు, పంటెనలు, అనకట్టలు మున్నగువానిని రాతితో జేయుపనులు పరిమితమై యుండెనని, బౌద్ధయుగమునకు పూర్వమిట్లుండెనని 'దత్తు' మున్నగు విద్వాంసులు వ్రాసినది సత్యముగానున్నది. మట్టి, రాయి, కొయ్యలతో ఆకాలమున ఇంట్లు కట్టబడిరి. (R. C. Dutt—"Architecture in stone previous to the Buddhist age was confined mostly to Engineering works, such as city walls, gates, bridges and embankments") హిందువుల కంటెముందు బౌద్ధులే వాస్తునిర్మాణమున కారంభకులుగా గాన్పించుచున్నారు. ("The Buddhists were the first Indian builders and carvers in stone") తక్షశిలలోని 16 పాత్యవిషయములలో వైద్యము, చిత్రలేఖనము, రాతి చెక్కడము, దొమ్మలుపేయుట, చేతిపనులు, జ్యోతిషశాస్త్రము గలవు.

జాతక కథలలో వాస్తుకళకు సంబంధించిన పనులు గాన్పించును. 'సింహ ఉమ్మంగజాతకము'లో నొక కొండసౌరంగమును ద్రవిడ వృత్తాంతము గాన్పించును. దీనిముఖము గంగానది ఒడ్డువైపున గలదు; దాని ప్రవేశద్వారము నగరములో నున్నది. అచటగల 101 శయనమందిరములలో 101 మంది రాకుమారులు శయనించుచుండిరి. ఒక్కొక్కదిలో నొకపాస్సు గలదు. ఇది పనివాండ్ర నైపుణ్యమును గన్పరచును. 'కనిష్కమహారాజు' గొప్ప వాస్తుశాస్త్రవేత: 'మహాయాన మతము' ఈయన కాలములో నారంభమాయెను. గోతమ బుద్ధుడు మత ప్రచారకుడుగాకుండ, దైవతుల్యుడుగా బూజింపబడుచుండెను. హిందూయోనము పోయి మహాయానము వచ్చినది. వాస్తునిర్మాణకళ, రాతిచెక్కడపుపని, ఈయన కాలములోనే విశేషప్రచారము గాంచెను, భవనములు, సంఘారామములు, బుద్ధ విగ్రహములు, దొమ్మలు ఈయన కాలములో ప్రథమముగా నిర్మించబడెను. చిత్రలేఖన శిల్పములో గ్రీకు శిల్పకళ గాన్పించుటచేత దీనికి 'గాంధారశిల్పము' అను పేరు వచ్చినది. అనేక స్తూపములు ఇటుకరాతితో దయారు కాబడినవి. క్రీ. శ. 6-6 శతాబ్దములనుండి హిందువుల వాస్తుకళ వ్యాప్తిలోనికి వచ్చినది. సౌందర్యములు, తక్షశిలలోని స్తూపము వల ప్రభావము గాంచినవి. కార్ల, పల్లీరా, అజంతా మున్నగుచోట్లగూడ ప్రసిద్ధ సంఘారామములు గలవు.

కాశ్మీరరాజగు అవంతివర్మ కాలములో సూర్యనామక వాస్తుశాస్త్ర విశారదుడు జీవించియుండెను. వితస్తానదికి అడ్డముగా నొక ఆనకట్ట నీయన కట్టించి, వడ్లు విశేషముగా పండించి, వడ్ల ధరను తగ్గించెనని రాజతరంగిణి తెల్పుచున్నది. “నాకొక ప్రణాళిక గలదు; ద్రవ్యసంచయములు లేకుండా నేనేమి చేయగలను?” (“Surya - I have a plan but without resources, what can I do?”) ‘ఏకశిలానగరము’ (ఒరంగల్లు) అని పేర్కొనిన నగరములో ‘అలూప్ ఖాను’ కాలమున నీటిపంపు లుండెను; అవి రెండు మైళ్లు పొడవుండెను. కాకతీయ సామ్రాజ్య పతనాంతరము, ‘పోలయ పేమారెడ్డి’ అను ప్రతాపరుద్రుని సేనా నాయకుడు కొండవీడు, వినుకొండ రాజ్యముల నాక్రమించి, అద్దంకిలో నొక కోటను గట్టుకొని, క్రీ. శ. 1324 నుండి రాజ్యము పాలించ సాగెను. ఈకోట 2 ఫ. పొడవు. 2 ఫ. వెడల్పుగల్గి, చుట్టును 20 గజముల వెడల్పు, 10 గజముల ఎత్తు గల్గిన గోడనుగల్గి యున్నది. మధ్యలో ‘పిల్లకోట’ గలదు. దీనిమీదనే ‘పోలయ పేమారెడ్డి’ ప్రథమ రెడ్డిచక్రవర్తి, రాజభవనము గట్టుకొని, నిర్వక్రప రాక్రమోపేతుడగు తమ్ముడు ‘మల్లారెడ్డి’ సాయంబున 20 ఏండ్లు రాజ్యపాలన చేసెను. ఈరాజభవనము మీది శిల్పము ఎట్లుగనో తెలిసికొనుట కాధారములులేవు. ఈమల్లారెడ్డి కవిత్రయములోని ఎర్రావ్రగడను బోషించినట్లు, అన్నకు బరిచయ మొనర్చినట్లు ఈ క్రింది ఎర్రావ్రెగడ పద్యము తెల్పును.

శా॥ నాతమ్ముండు ఘనుండు మల్లరధినీనాథుండు నిన్నాతత
శ్రీతోడన్ సముపేతుఁజేసి యెలమిం జేపట్ట మాకిచ్చుటం
జేతోమోదమెలర్ప రామకథ మున్ జెప్పించి యత్యుత్తమ
భ్యాతిందొందితి నింకనుం దనియనే గావ్యామృతస్వాదనన్

ఈరెడ్డి ప్రభువులలో మూడవవాడు ‘కుమారగిరిరెడ్డి’. కొండవీడులో ‘గృహరాజ సౌధము’ అను ప్రాసాదమును నిర్మించెను. ఇది ‘ఒంటి స్తంభపుమేడ’. ఇది నేడు ‘గుణ్ణాజుడిబ్బ’ అనుచోట శిథిలమై ఉన్నది. ‘శ్రీనాట కపింద్రుడు’ దీనిని వర్ణించెను. విజయనగర ప్రభువు ‘రెండవ ప్రౌఢ దేవరాయలు’ ఇట్టి సౌధమునే నిర్మించ కుతూహలాయత్త చిత్తుడగుచుండెను. 1 వ దేవరాయలు ‘తుంగభద్ర’ కడ్డముగా నొక ఆనకట్టను కట్టించి, దీనినుంచి హంపీలోనికి కాల్యల ద్రవ్వించెను. దీనివలన వ్యవసాయాభివృద్ధి సాగుచుండెను. బార్హస్పతి, సూనిజ్ మున్నగువారు ‘విరూపాక్షాలయమును’ ఆ శిల్పమును వర్ణించిరి. ఒరంగల్లు,

హంపి విజయనగరము, హనుమకొండ, రామప్ప దేవాలయము మున్నగుచోట్ల గల శిల్పము, దేవాలయ నిర్మాణము అద్భుతమునది. పాణిని గట్టించిన 'తాజ్ మహలు' కూడ సర్వాంగసుందరమైనది. మఱువ, కంచి, తంజావూరు మున్నగు తావులలోగూడ సుందర దేవాలయములు గలవు; అందలి శిల్పము అద్భుతముగా నున్నది.

2. రాతి చెక్కడము (Sculpture)

మహాంజదారో, హరప్పలలో మనము కొన్ని బొమ్మల, విగ్రహముల జూచు చున్నాము. ప్రాచీన భారతవర్షములో కొయ్య, రాయి, లోహము, లేగడిమిన్ను మున్నగువానిని విగ్రహ నిర్మాణమున కుపయోగించుచుండిరి. దీనినే చెక్కడపు పనిఅందురు. రాళ్ళమీద ఉలులతో చెక్కడము చూడగా, అకాలపు పనివాండ్ర కుశలత కాన్పించును. ద్వారాతు, సాంచి స్తూపములమీద ఇట్టి బొమ్మలు పెక్కుగాన్పించును. ఎల్లోరా, అమరావతి, నాగార్జునకొండలలోగూడ పెట్టి శిల్పము గాన్పించును. ఆవిగ్రహములమీద శిల్పము చూచిన నేత్రవర్షముగానుండును. ఉలితో ఈపని చేయడము చాలా కష్టమైనది. దీనికంతయేని సహన మవసరము. అమరావతిలోని శిల్పసంపద పాశ్చాత్యుల నాకర్షించినది.

స్తూపములలో ఏనుగుల, సింహముల, మొనళ్ళ, బొద్దుల కళలకు నంటించిన దృశ్యములు, చూలములమీదనున్నవి. అశోకుని కాలములో నీ రాతి చెక్కడపుపని ఆరంభమైనట్లు కాన్పించుచున్నది. ఆ యా మతము లభివృద్ధియైన కొలది, శివ, విష్ణు, బుద్ధ, తిల విగ్రహములు వ్యాప్తిలోనికి వచ్చినవి. రాజాదరిణి హెచ్చినచోట్ల, ఒక విగ్రహము దీని మరియొక విగ్రహమును బ్రతిష్ఠిచేసినట్లు కాన్పించుచున్నది. తిరుపతి ఒకప్పుడు శైవులకు పవిత్ర స్థలము. అచటనే వీరభద్రుని విగ్రహముండెను. శ్రీపతి వ్రాసిన 'శ్రీకారణావ్యమును' బట్టి, వైష్ణవ గురువు శ్రీరామానుజాచార్యులవారు ఆ విగ్రహమును బొలగించి, వేంకటేశ్వరుని విగ్రహము పెట్టి వైష్ణవ క్షేత్రముగా చేసెనని తెలియుచున్నది. ఇట్టివి చాల గలవు. బొద్ధ, జైనుల క్షేత్రముల కాలముఖ్యమైన లాత్రములకొనిరి. ఈ కాలములో లలితకళలలో ముఖ్యమైన వాస్తునిర్మాణకళ, రాతి చెక్కడము, రంగులతో చిత్ర రువులు గీయుట అనునవి విస్మృత కళలుగా (Forgotten arts) మారినవని విద్వాంసులు వ్రాయుచున్నారు. ("Architecture, sculpture, and painting are almost forgotten arts in India." R. O. Dutt) ఉండవల్లి,

మొగల్రాజపురము మున్నగుచోట్ల కొండను తొలిపించి గుహలుగా తయారుచేసిరి. ఇచటనే బౌద్ధ భిక్షువులు తపసు చేసికొని నిర్వాణము పొందిరి.

3. రంగులతో జిత్రములు గీయుట ((Painting)

చిత్రకళ — భారతీయ సంస్కృతిలో నిది ముఖ్యమైనది. గోడలమీద రంగులతో వివిధరకముల బొమ్మలు గీయబడినవి. ‘అజంతా’లో నివి కాన్పించును. “పర్ణాశ్రమసర్వములు భారతభూమిలో బుద్ధిసంపదను, మేధాశక్తిని, శారీరక కష్టమునుండి విడదీసి, నిమ్న జాతులవారిని ఆయా కళలలో నిమగ్నులగునట్లు చేసినవని చస్తుప్రాసినది సత్యముగా నున్నది (R. C. Dutt—The caste system of India divorced intellect and genius from manual labour and persisted only law castemen to engage themselves in the arts!)”

అజంతా చిత్రపులు క్రీ. పూ. 200 నుండి క్రీ. శ. 650 వరకు వ్యాప్తి గాంచినవి. బుద్ధుని జీవితము గుహలలో అనేక రంగులతో జిత్రీకరించబడినది. స్తంభముల మీదకూడ నవిగలవు. గుహలగోడలు కోయబడి, నునుపుచేయబడి, పల్పగా రంగుపేయబడినవి. ప్రాచీనులు ఉలి, రుంచె వాడి చిత్రకళను వ్యాప్తి చేసిరి. హౌనుత్సంగు క్రీ. శ. 640 లో పచ్చి దీనిని దర్శించి ఈ చిత్రకళను శ్లాఘించెను. 2 వ నెంబరు గుహలో ఓడల బొమ్మలు, 1—4 ఓడ స్తంభములతో గాన్పించును. ‘హావెల్’ మున్నగు విద్వాంసులు దీనిని శ్లాఘించిరి.

ప్రతాపరుద్రుని భార్య మాచలదేవి (1300 క్రీ. శ.) ‘ఓరంగల్లుకోటలోని’ సర్వాంగమందరమైన భవనములో బ్రవేశించుచుండెను. ఈ చిత్రపురూడ గీయబడినది. ఓరంగల్లులో నిది శిథిలమై యున్నది. ఆంధ్రకపులు దీనిని వర్ణించిరి. ఏకామ్రనాథుడనుకవి, ఓరంగల్లులో 15000 మంది చిత్రకారుల గృహములు గలవని, వారు చిత్రకళను వృత్తిగా నభ్యసించుచుండిరని వ్రాసెను. ‘పియస్, అబ్దుల్ రజాక్ మున్నగువారు హంపి, విజయనగరములోని రాజభవనముల వర్ణించిరి. సింహముల, పెద్దపులుల బొమ్మలు వివిధరంగులతో జిత్రీకరించబడినవి. ఒక రచయిత యట్లు కళాకారులగూర్చి పలికెను. “భవిష్యత్తరములవారు మీమ్మ విశ్వాసముతో జ్ఞప్తియందుంచుకొందురు.” (“Posterity will remember you with gratitude.”)

4. గానకళ (Music)

సంగీత, నృత్యకళల వలన శారీరక, మానసిక శక్తులు వికసించునని ప్రాచీనులెరింగిరి. 'డయోడోరను' ఇట్లు వ్రాసెను. 'నృత్య సంగీతములందు భారతీయులకంటె ఎక్కువ అభిమానము గలవారెవరు లేరు. ("No nation is fonder of singing and dancing than the Indian" — Diod. XVII — curtius") సంగీత, నృత్యకళలు కలసివుండును. గానకళానిధులు గలరు. వీణమున్నగు వాయిద్యములు వర్ణించబడినవి. 'సముద్రగుప్తునికి లేని భారతీయ నెపోలియనుకు' కవిరాజు అను బిరుదుగలదు. సంగీతమున్న రాయసకు గాథామృత అభిమానము గలదు. వీణ వాయిండుటలో దిట్ట. కృష్ణరాయలు కూడ గానము నేర్చుకొని, వీణల వాయిండుచుండెను. రాయలు స్నానము చేయునప్పుడు, స్త్రీలు కీర్తనలు పాడుచుండిరని, క్రీ. శ. 1514 లో 'కార్టోసా' వ్రాసెను. తంజావూరు రాజు శరభాజి, రఘునాథరాయలు (1614-1633) నృత్యగానములందు అభిమానులు. గాన కళానిధియగు 'త్యాగరాయలు' పేరు ఎరుంగనివారు లేరు. సంగీతము, చిత్రకళ యనువానిని ప్రాచీన కాలములో తాళివలుకూడ నేర్చుకొనుచుండిరి.

5 నృత్యకళ (Dancing)

దీనివలన మనుజుని శారీరక, మానసిక శక్తులు వికసించును. 'భారతీయ గణపతి' గజసైన్యాధ్యక్షుడు 'జాయప సేనాని' 'నృత్య రత్నావళి' అను గ్రంథమును రచించెను. రామప్ప దేవాలయములో స్త్రీలు నృత్యము చేయుచున్నట్లు గొప్పించు బొమ్మలు ఈ నాటికి కాన్పించుచున్నవి. నృత్యకళకు, మతసంబంధముగల పౌరసంబంధము గలదు. అస్సాములోని 'మణిపూరు నృత్యము', ఆంధ్రలోని కూచిపూడి భాగవతుల నృత్యము, మళయాళములోని 'కథాకళి' ప్రఖ్యాతి గాంచినవి; కొండవీటి రెడ్డిరాజులు ఈ కళను విశేషముగా నాదరించిరి. 'కొమరగిరి రెడ్డి' వారాలగన 'లకుమాదేవి' నృత్యకళలో బ్రసిద్ధురాలు. ఈ రాజుకు వనంతోత్సవములందు అభిమాన ముండుటచేత 'వనంతరాజు' అని పేరు వచ్చినది. తనసోదరుడు కాటయవేమునికి రాజ్యము నొసంగి, సంగీత నృత్యములలో గాలము గడపెను. ఈయన 'వనంత రాజీయము' అను గ్రంథమును రచించెను. 'పోలయ పేమారెడ్డి' (1324-1350) కూడ పై కళలలో నభిమానము గన్నరచెను. అభినయము వలన

మనోభావములు ప్రకటితమగును. భరత నాట్యము కూడ వ్యాప్తిలో నుండెను. హస్తములు 72 విధములుగాను, ముఖము 9 విధములుగాను ద్రిప్పుట, తద్వారా మనోభావములు ప్రకటించుట వారు నేర్చిరి. 'చైత్రోత్సవము, సువసంతకము, హోలికోత్సవము, మదనోత్సవము' ఆయా దేశములలోని నామభేదములేకాని ఒకటియే. వసంతోత్సవము చైత్రశుద్ధ పాడ్యమి నుండి నవమి వరకు జరుగుచుండెను.

భారతీయులకు కొన్ని ప్రయోగాత్మక శాస్త్రములుకూడ తెలియును; కాని శాస్త్రములు మత సంబంధమగు కర్మకాండల వలన గనిపెట్టబడినవి. (R. C. Dutt- "The sciences were discovered in India in the Pursuit of religious rites") గణితము, ఖగోళశాస్త్రము, వైద్యశాస్త్రము, ముఖ్యముగా సర్పపాటుకు చికిత్సలు, శస్త్రచికిత్స, జాతక శాస్త్రము మున్నగువాని నభ్యసించుచుండిరి. 'అర్జునుడను' గణితశాస్త్రవేత్త బుద్ధుని పరీక్ష చేసెనని 'లలిత విస్తారము' అను బౌద్ధగ్రంథము తెల్పుచున్నది. 'పైథాగరసు'కు పూర్వమే భారతీయులకు జ్యేత్రగణితము, అందలి సూత్రములు తెలియునని విద్వాంసులు వ్రాసినారు. ఇది సత్యముగానే ఉన్నది. త్రికోణముల, చతురస్రముల పై శాల్యము కనిపెట్టుపద్ధతిని గూడ ప్రాచీన భారతీయు లెరింగియుండిరి. శుశ్వసూత్రములబట్టి జ్యేత్రగణితము తెలియునని ఎరుంగవచ్చును. సమకోణములు, చతురస్రములు, వలయుముల నిర్మాణము, ఒక ఆకారమునుండి మరియొక ఆకారముకు మార్పు పద్ధతి, త్రికోణమితి శాస్త్రము, వారికి తెలిసియుండెను. గణితశాస్త్రము హైందవులశాస్త్రమే యని, ఇతిహాసకాలమునాటికే యిది అభివృద్ధి చేయబడినదని 'దత్తు' అను విద్వాంసుడు వ్రాసినది సత్యమే. (R. C. Dutt- "Arithmetic is pre-eminently a Hindu science and was developed as early as the epic age, while minute rules for the construction of altars of different shapes and sizes led to the discovery of Geometrical figures.")

అర్యభట్టు (క్రీ. శ. 476), బ్రహ్మగుప్త (క్రీ. శ. 598), జైనవీర మహాచార్య, అనువారు గొప్పగణితశాస్త్రవేత్తలు; 'భాస్కరాచార్యులు' అను గణితశాస్త్రవేత్త తన కుమార్తె లీలావతికి గణితశాస్త్రము నేర్పెను. ఈయన గణితములో 'బీజగణితము' కూడ గలదు. క్రీ. శ. 15 వ శతాబ్దములోని 'సిద్ధన మంత్రి' గణితశాస్త్ర జ్ఞానమునకు బ్రసిద్ధి గాంచెను. "ఒకవ్యక్తి చంచల చిత్తము అటునిటు పరుగిడుచున్నచో ఆయనను గణితశాస్త్రము చదువనిండు" అని బేకన్ వచించెను.

(Francis Bacon-So if a man's wit will be wandering, let him study the Mathematics") అర్థభట్టు, వరాహమిహిరుడు, బ్రహ్మగుప్తుడు, భాస్కరాచార్యులు అనువారు జ్యోతిషశాస్త్రములోగూడ విశేషభ్యాతిగాంచిరి. వేదకాలములోగూడ భారతీయులకు ఖగోళశాస్త్రము కొంచెము తెలియును; కాని ఇతిహాసకాలములో నిది వృద్ధిచెందెను. గ్రీకులు వచ్చిన తర్వాత వారి స్నేహముతో జాతరశాస్త్రమును భారతీయ బ్రాహ్మణ విద్వాంసులు నేర్చుకొనిరి. మనవ జీవితమున నక్షత్ర ప్రభావము, గ్రహముల ప్రభావము గలదని యవనులు, భారతీయులు నమ్ముచుండిరి. వరాహమిహిరుడు, బృహత్సంహిత, బృహజాతరము అను గ్రంథముల రచించెను. ఈయన 'హర్షవిక్రమాదిత్యుని' (క్రీ. శ. 525) అస్థానమున నున్న విద్వాంసులలో నొకడు. ఈ శాస్త్రముకూడ ఆ కాలమున చాల ఉచ్చవశలో నున్నదని 'హానుత్సాంగు' అను చై నీయ లేఖకుడు వ్రాసెను. 'మిత్ర' అను జైన నిర్గ్రంధుడు తలవని తలంపుగా 'హానుత్సాంగు గదిలోనికి వచ్చెను. చై నీయ యాత్రికుడు, తానెంత కాలము జీవించునది, భారతభూమిలో నెన్నాళ్లుండునది చెప్పమనికోరెను. అంతటాయన యిట్లు చెప్పెను. "నిన్ను త్వరలో బంపించుట కేర్పాటు జరుగుచున్నది. నీవు త్వరలో చైనాదేశమేగెదవు. నీవింతు 10 ఏండ్లు మాత్రము జీవించెదవు." (Heuli- "As for the years of your life, you will have 10 years added to your knowledge") అవివముగా హానుత్సాంగు తర్వాత 10 ఏండ్లు మాత్రమే జీవించెను. భారతీయ జ్యోతిష శాస్త్రవేత్తల అద్భుత ఫలితముల కాయన ఆశ్చర్యచకితుడాయెను. ఈ 10 ఏండ్ల పుణ్యకాలములో నాయన భారతావనినుండి తెచ్చిన బౌద్ధ గ్రంథముల ననువదించెను.

రాజనీతి సంబంధమగు శాస్త్రములోగూడ భారతీయులు నిష్ణానులు. ప్రథమల పాలన, ప్రజాస్వామికములు కూడ ఉండెను. కామశాస్త్రము కూడ వ్యాప్తిలో నుండెను. వాత్సయన కామసూత్రములు జగద్విదితమే. ఈ శాస్త్రము తెలియుని వారు అందులుగా భావించబడుచుండిరి. ("A man who has not studied this Science is blind even though possessed of eyes") ప్రాచీన కాలములో ప్రజాసత్తాక రాజ్యములు వర్ధిల్లెను. పై శాలిలోని క్షత్రియులు క్రీ. పూ. 7 వ శతాబ్దములో 'వర్థమాన మహావీరుని' తమ పాలకునిగ నెన్నుకొనిరి. చరిత్రకు దెలిసిన ప్రథమ ప్రజాస్వామిక పాలకుడీయనయే. బుద్ధదేవుని తండ్రి శుద్ధోదనుడుకూడ ఎన్నికలమీద వచ్చిన పాలకుడే. బుద్ధదేవుని కాలములో ననేక ప్రజాసత్తాక రాజ్యములు గలవు. ప్రజాస్వామికముకంటె కొన్ని సందర్భములలో

ధర్మమును బాలించిన అశోకుడు మున్నగు ప్రభువుల పాలన ఉత్తమ మైనదిగా గాన్పించినది. అశోకుడు తన గిర్నారు శాసనములో నిట్లులిఖించెను. “అన్ని వేళల, అన్ని స్థలముల (At any hour and any place) భోజనము చేయుచున్నను, అంతఃపురములో నున్నను, శయనమందిరములో నున్నను, దేహబాధ తీర్చుకొనుచున్నను, రథముమీద నున్నను, ఉద్యానవనములో నున్నను, ప్రతీహారులు ప్రజల మొరలను సంతతము నాకు వినిపించుచుండవలెను — నేను సంతతము ప్రజాసౌఖ్యమునకు బనిచేసి తీరెదను.” దీనినిబట్టి అశోకుడు, హర్షుడు మున్నగువారు నిద్రాహారముల మరచి, రేయింబవలు ప్రజాక్షేమము కొరకు ఎట్లు పనిచేసినది విదితమగుచున్నది. ఆకాలములో గురువును తండ్రిగాను, శిష్యుని కుమారుని వలెను జూచుచుండిరి. సర్పకాటు చికిత్సలలోను, కొన్ని యితర చికిత్సలలోను గ్రీకులకంటె భారతీయు లధికులనుటకు చారిత్రక ప్రమాణములు లభ్యమైనవి.

1. Ailianus- “While the Indians knew the proper antidote against the bites of each kind of serpent, none of the Greek physicians had discovered any such antidote,”

2 Nearchus - “The Grecian physicians found no remedy against the bite of snakes, but the Indians cured those who happened to incur that misfortune ”

3 Arrian- “The Greeks when indisposed applied to their sophists, (Brahmans) who by wonderful and even more than human means, cured whatever would admit of cure.” (ప్రాచీన కాలములో బ్రహ్మతవైద్యులు చరకుడు, శుశ్రుతుడు చాల ఖ్యాతి పొందియుండిరి. పీరి గ్రంథములలో శస్త్రచికిత్సకు సంబంధించిన వైద్యపరికరముల పేర్లున్నవి. బుద్ధునికి చికిత్సచేసిన జీవకుడు, తలమీద, గర్భముమీద శస్త్రచికిత్సలుచేసెను. ఒకరాజు కండ్లుతీసి; ఆకండ్లను అంధుడగు ఒక బ్రాహ్మణునికి దెట్టినట్లు జాతక కథలు తెల్పుచున్నవి. క్రీ. పూ. 6 శతాబ్దాలక్రింద ఆత్రేయముషి శిష్యుడు జీవకుడు శస్త్రచికిత్సచేసిన ఆధారములు లభ్యమగుచున్నవి. అనాడు అమెరికా యూరోపు ఖండములు అనాగరికస్థితిలోనున్నవి.

ఇంకను ప్రాచీన విద్యావిధానమునుగూర్చి స్వల్పముగా తెలిసికొందము. అమరావతి, నాగార్జున విశ్వవిద్యాలయముల గూర్చి మనకు గొప్ప విశేషములు

తెలియవు. జంబూద్వీపములోని బ్రహ్మాండమైన నాలందా విశ్వవిద్యాలయమును గూర్చి హానుత్సాంగు, హ్యూలీ వ్రాసిరి. ("The most magnificent temple of learning in Jambu Dwipa") శీలభద్రుడు కళాశాలా ప్రిన్సిపాలుగా నుండెను. ఈయనయే 'యోగశాస్త్రము' నేర్పుచుండెను. నానాశాస్త్ర పారంగతులైన ధర్మపాల, చంద్రపాల, గుణమతి, ప్రభుత్రుడు, తిలమిత్రుడు, మున్నగువారు 1712 మంది అధ్యాపకులుగానుండిరి. అచటి నిబంధనలు చాల కఠినముగా నుండెను. విద్యార్థులు ధర్మశ్రద్ధలతో జదువుచుండిరి. వారు పరిశుద్ధ ప్రవర్తనతోనుండిరి. విద్య, భోజన వస్తుములు, వైద్యము, నివాసముకగు ఖర్చులు అన్ని ఉచితమే. సూరుగురు అధ్యాపకులు నిల్పుండి బోధించుచుండిరి. చదువు పూర్తి అయిన తర్వాత విద్యార్థి ప్రభుత్వోద్యోగముల మీద ఆధారపడకుండ, సాంకేతిక లేక వృత్తి విద్యలు చెప్పబడుటచేత, ప్రతివిద్యార్థి స్వతంత్ర జీవనము చేయుచుండెను. గణితము, జ్యోతిషశాస్త్రము, భూగోళము, ఖగోళశాస్త్రము, ఛందము, తర్కము, వ్యాకరణము, వైద్యము, శిల్పము, ఉపది శాస్త్రము చెప్పబడుచుండెను. సర్వసంగ పరిత్యాగులైన గురువులు విద్య నొసంగుచుండిరి. (Vivekananda - "In our country the imparting of knowledge has always been through men of renunciation.") ఇండియన్ గ్రహ సంపన్నులైన ఈగురువుల బోధలు ఎక్కువగా పరావిద్యకు సంబంధించినవి. అందుచేత ప్రతి విద్యార్థికి వైరాగ్యభావ మధికముగా నుండెను. హానుత్సాంగు పెట్టు నపుడు శిలాదిత్యుడతనికి పదివేల బంగారు నాణెములు, మూడువేల వెండినాణెములు, మంచిదూది వస్త్రములు వంద యిచ్చెను. 18 మంది రాజులు పదట దొరలని ఆభరణముల నొసంగిరి. కాని అచై నీయ యాశ్రితుడు వానినన్నిటిని దృఢప్రాయముగా వర్జించెను. హానుత్సాంగు నాలందా విద్యాలయములో జదువుకొనుట లేగినపుడు, శీలభద్రుని దగ్గరలేగి, మోకరించి, గురుపాదముల శివంబున నానించి, ముద్దుపెట్టుకొని, భూమిమీద శిరసు నానించెను. గురువు ఆయనదెత్తి ఆశీర్వాదించెను. హానుత్సాంగు కీక్రింది వస్తువు లివ్వబడు చుండెను. 120 అంకిర ఫలములు, 20 పూగలు, 20 జాతికాయలు, 1 బొమ్మ కర్పూరము, మహాశాలి బియ్యము, వెన్న, నెలకు మూడు మానికల సూనె, ఇంకను అవసరమైన వస్తువు లివ్వబడుచుండెను. "ఇచట పదివేలమంది విద్యార్థులుండిరని, అతి కష్టమైన తత్వశాస్త్ర సంబంధమగు ప్రశ్నలకు జవాబు నొసంగువారే యిచట వచుచుట కర్హులని, ఈనాటి కళాశాలలలో తత్వశాస్త్ర సంబంధమగు గౌరవ కీర్తమును దొలగించి వేసిరని, ఇది విచారకరమని 'పాల్ ట్రంటన్' అను తత్వవేత్త తిథించెను.

(Paul Brunton - "India, which a 1000 years ago, maintained universities, like that of Nalanda, where none could obtain admittance save those who could answer the most abstruse metaphysical questions and where ten thousand students were once to be found despite this difficult initial bar, India, which has fed all the other Asiatic lands with her thoughts cannot today find sufficient college students to form more than ridiculously small classes in the same subject. Indeed it is a well known fact that several colleges have now abolished the chair in Philosophy.) ఈనాటి విజ్ఞానశాస్త్రము, సాంకేతిక, పారిశ్రామిక విద్యలతోబాటు, ప్రాచీన కాలములోని తత్వశాస్త్రము కలియనిచో, విద్యార్థికి హృదయవికాసము గల్గుదు; శీలసంపత్తి ఏర్పడదు.

౫. సారస్వత సంస్కృతి

గ్రంథమువ్రాయు ప్రతి రచయిత, సాహిత్య పేత్తయగుచున్నాడు. ఉత్తమ మగు గ్రంథము రచయొక్క అమూల్య రక్తధారయని మిల్టన్ వచించెను. ప్రతి గ్రంథములోను విజ్ఞానశాస్త్ర దృష్టితోబాటు ఆద్యాత్మిక, నైతిక సంబంధముగు బోధలుండవలెను. గ్రంథకర్త నూత్న భావములను లోకములో వ్యాప్తిచేయవలెను. రచయిత ప్రపంచము నుత్తమ స్థితిలోనికి బంపవలెను. (Johnson - "The duty of the writer is to make the world better") శైలియనగా గ్రాంథికముగాగాని లేక గ్రామ్యముగాగాని లిఖించుటకాదు. నూత్న భావములను బ్రకటించుట కూడ శైలియని ఒక ప్రఖ్యాత రచయిత నుడిపినాడు. (Charles Maurras - "What does the mind enjoy in books? Either the style or nothing? But, some one says, what about the thought? The thought, that is the style, too.")

నవీన యుగములో విమర్శన, పరిశోధన, శాస్త్రీయ దృక్పథము, హేతు బద్ధమగు సడత, ప్రజాస్వామికము, జాతీయ భావము మున్నగునవి. ఇంగ్లాండులో 17 వ శతాబ్దములో విమర్శన ముఖ్యమైనదని, జాన్సనుడు విమర్శకుడుగా గొప్ప పేరు గలదని, తన 70 వ ఏట ఆంగ్ల కవుల చరిత్రను ఎక్కువ శ్రమతో రచించె నని 'వార్డు' లిఖించెను. (A. C. Ward - Modern English literature - P 61 - "In relation to literature - it is the spirit of criticism and criticism in England is the creation of the 17 th century - As a critic, his criticism is the only side of his literary work

that need be considered Johnson must be allowed a high place in society — The lives of the poets, his greatest work was composed with pain and difficulty, when he was 70 years old ”)

ఈకాలములో చరిత్రక దృష్టి కోణము, పరిశోధన, విమర్శన ముఖ్య వసరము. చరిత్రకూడ విజ్ఞానశాస్త్రమే. (“History is a science by itself”.) క్రీ. శ. 19 వ శతాబ్దము చరిత్రక రచనకు స్వర్ణయుగమని చెప్పవచ్చును. భారతీయ సాహిత్య చరిత్రలో చరిత్ర రచన చాల హీనస్థితిలో నున్నది. చరిత్రకు విషయసంగ్రహము, తిధిక్రమ పట్టిక చాల ముఖ్యమైనవి. ‘చరిత్రక’ అలోచనా సరళి స్వభావ సిద్ధముగా గల్గునట్టిదే — (A. Neelakantha Sastry — ‘Historic way of thinking is a thing by itself’) బహుళ విషయములు, నూత్నభావములు, తిధిక్రమ పట్టిక కనిపెట్టువారు గొప్పవారే. ‘ఎమర్సను’ అను అమెరికా తత్వవేత్త యిట్లు చెప్పెను. “అన్నిరకముల గొప్ప వారిని — అనగా విషయములు సేకరించువారిని, భావముల గనిపెట్టువారిని నేను శ్లాఘించెదను. (Emerson — ‘I admire great men of all classes, those who stand for facts and for thoughts ”) చరిత్రకూడ ఒక శాస్త్రమే అగుటచేత, ఈశాస్త్రీయ అలోచనాసరళి జగతిలో వ్యాప్తియగుగాక : సత్యమును రాబట్టుటకు చేయువిచారణయే చరిత్ర అగుచున్నది. (“History is an enquiry designed to elicit truth ”)

“నేను పర్షియా రాజగుటకంటె ఒక విజ్ఞానశాస్త్ర సత్యమును గనిపెట్టుట నాకు అభిమానము.” అని ఒక అంగ్లరచయిత పల్కెను. (“I would rather discover one scientific fact, than become king of Persia ”) ప్రాగ్దేశము, నవీన యుగము వచ్చువరకు నూత్నభావములను పరిచుకొన లేకపోయినది. తాత, ముత్తాతలనాటి అనాగరిక పద్ధతులలో నిర్బిబోయినది. అందుచేతనే దీనిని ‘మార్పుచెందని తూర్పు (Unchanging East) అని ‘రిష్టింగు’ పేర్కొనెను. కనుక సాహిత్యములో, సభ్యతలో, సంస్కృతిలో ఇంకను అన్ని రంగములలో ఈదేశము మార్పు చెందవలెను. 19 వ శతాబ్దములో మొద్యులేసి, శాస్త్రీయ దృక్పథములో గ్రంథములు వ్రాసిన వారు పీఠేశలింగము. ఆంధ్రవిశ్వల చరిత్ర వ్రాయుచు, కవుల తిధిక్రమ పట్టికను సరిచేసెను. ఈమన ఆంగ్లరచి ‘జాన్సను’వలె విమర్శకుడు. సంస్కృత పండితుడు. జాన్సనువలెనే తన 70 వ ఏట కవితచరిత్రను సంస్కరింప మొదలిడెను. ఈయన కళాశాలలో ఆంధ్రపండితుడుగా బసించేయుచుగూడ, సారస్వత సంస్కృతియందు చిట్టిమానముగల్గి శతావధి

గ్రంథకర్తయై, ఆయాగ్రంథములలో దననూత్న భావముల వెదజల్లెను. ఆంగ్ల భాషా సంపర్కమువలన ఈశతాబ్దిలో అనేక నూత్నభావములు మనవారిలో గల్గి సాగినవి. ప్రపంచభాష అయిన ఇంగ్లీషు మనదేశమునుండి పోయినచో, చారిత్రక దృష్టికోణము భారతీయులలో క్షీణించిపోవును.

ఉద్యోగధర్మ నిర్వహణము జేసికొనుచు, సారస్వత సంస్కృతిలో బ్రవీణులైనవారు అనేకదేశములలో గాన్పించుచున్నారు. క్రీ. పూ. 326 లో యవనభూపతి 'అలెగ్జాండరు' మనదేశము వచ్చినపుడు మువ్వరు చరిత్రకారులను వెంటదీసికొని వచ్చెను. అలెగ్జాండరు ఘనకార్యముల వర్ణించుటకే వారీదేశమునకు వచ్చిరి. ఒకరు అనిసిస్పిటసు; రెండవవాడు 'అరిష్టోటోలసు', మూడవవాడు 'నియార్కసు' అనువారు. గ్రీకులేఖకు లిట్లు వ్రాసిరి. "ఆయన ఉద్యోగులు కొందరు సాహిత్య సంస్కృతికూడ గల్గినవారై యున్నారు; వారు కలమునే కాకుండా ఖడ్గమునుగూడ ఉపయోగించ గలుగుచుండిరి. (Me - Crindle - 'Some of his officers were also men of literary culture who could wield the pen as well as the sword') తత్త్వవేత్తయగు అరిష్టోటిలు శిష్యుడగు ఈ అలెగ్జాండరుకు వేదాంతశాస్త్రమన్న, జ్ఞానులన్న అభిమానముమెండు. అలెగ్జాండరుకు 'దండమీను' అను యోగికి, అలెగ్జాండరుకు 'కాలనస్'కు జరిగిన సంభాషణలను, ఆకాలపు సాంఘిక, ఆర్థిక, రాజకీయవిషయములను పూనగ్రుచ్చినట్లుగా నీ లేఖకులు వ్రాసిరి. చరిత్రలో నీవ్రాతలకు గొప్ప విలువ గలదు.

నల్ విలియం ఖోస్సు (క్రీ. శ 1746-94) కలకత్తాలోని 'సుప్రీంకోర్టు' న్యాయాధిపతి. క్రీ. శ. 1784 లో 'ఏషియాటిక్ సొసైటీ' అను సంఘమును కలకత్తాలో స్థాపించి, పది ఏండ్లకాలము దాని కధ్యక్షుడుగానుండి విశేషముగా సాహిత్యసేవచేసెను. ఆయన అనేక గ్రంథముల లిఖించెను. 'కలనల్ కాలిన్ మొశంటి' మొదట ఇంచునీరు; అనేక యుద్ధములలో బాల్గొనెను. మైనూరు, మద్రాసు రాష్ట్రములలో సర్వేజనరలుగా నుండెను. ఉద్యోగధర్మమును నిర్వహించుచు మద్రాసురాష్ట్రములోని చాలగ్రామముల పై ఫీయతుల సంపాదించెను. 'పులివర్తి మల్లయ్య' మున్నగు లేఖకులు సంపాదించిన పై ఫీయతుల నొకచోట చేర్చి 'కావలి వెంకటదొరయ్య' ఆంధ్రచరిత్ర రచనకు ఋనాదులుచేసిరి. ఈయన ద్విభాషి. ఏడూరివాసి. శాసనములు, పై ఫీయతులు, సమకాలీన గ్రంథములు, నాదములు, శిల్పము, ఆసూ లేఖకుల వ్రాతలు మాకు చరిత్ర సామగ్రి అయినది.

క్రీ. శ. 1783 లో మొకంజీ మదరాసువచ్చి, చరిత్ర డిక్షనరీతో సొంతద్రవ్యమును ఖర్చిడి, తెలుగు, అరవము, కన్నడము, మహారాష్ట్రము, పారశీకభాషల పండితుల బిలిపించి, వారికి వేతనములిచ్చి, కైఫీయతుల చయారుదేయించెను. ఈయన క్రీ. శ. 1821 లో కలకత్తాలో చనిపోయెను. ఈయన మరణానంతరము ప్రాగ్భారత సంఘమువారు (East India Company) ఇతని భార్యను లక్ష రూప్యములిచ్చి, కైఫీయతుల గొనిరి ఇంకను అంగ్లసైనిక రాజకీయోద్యోగులు గ్రాంటుడఫ్, ఓర్మ్, ఎల్విన్సన్, కల్పన్ టాడ్, మున్నగువారు చారిత్రక గ్రంథముల రచించిరి. 'ఓర్మ్' 1751-1-24 న జరిగిన బొబ్బిలియుద్ధ చరిత్ర వ్రాసెను. టాడ్ రాజస్థానచరిత్ర వ్రాసెను. బొర్రయ్య తమ్ముడు 'రావలి రామస్వామి' మొకంజీ క్రింద పనిచేయుచు చారిత్రక సామగ్రిని కూర్చుకొని క్రీ. శ. 1822 లో దక్షిణ హిందూస్థాన కవుల చరిత్రను కలకత్తాలో ఇంగ్లీషులో బ్రచురించెను. (History of Deccan poets) సి. పి. బ్రౌను బందరులో అసిస్టెంటు జడ్జిగా నుండి, సంస్కృతాంధ్ర పండితుల వద్ద తెలుగు నేర్చుకొని వేమన పద్యములు మున్నగు వానిని గూర్చుకొనెను.

ఈయన 40 ఏండ్లు ఉద్యోగి. మద్రాసు రాష్ట్రమునకంతటికి పోష్టమార్షరు జనరలుగా నుండెను. లండనులోగూడ ఈయన తెలుగు ఆచార్యవర్యుడుగా నుండెను. బ్రౌను నిఘంటువులు తెలుగు-ఇంగ్లీషు-ఇంగ్లీషు-తెలుగు చాల ప్రామాణికమైనవి. మొకంజీ సంపుటముల నీయన అనేకచోట్ల సంస్కరించెను. తప్పుగానున్న త్రిధికమపట్టికల నీయన సరిచేసెను. ఈ ప్రకారము ఉద్యోగములజేయుచు, సారస్వత సంస్కృతీ డిక్షనరీలో బలుపురు బహుళ గ్రంథముల ముద్రించి శాశ్వత యశస్సు గడించిరి. అలెగ్జాండరు ఉద్యోగులు సారస్వత సంస్కృతి (Literary culture) అని వాడుటచేత నేను ఆ పదమునువాడితిని. దీనిని గూర్చి వ్రాయుచు 'సామ్య మల్ సైల్లు' యిట్లు వ్రాసెను. "ప్రభ్యాతిగాంచిన అంగ్ల రాజకీయవేత్తలకు, సాహిత్యము కూడ ముఖ్యధ్యేయముగా నుండెను. (Samuel Smiles -- "Literature has also been the chief solace of our greatest English statesmen") రాజకీయ సాహిత్య సాంఘిక సేవ, - అను మూడు సేవలలో సాహిత్య సేవ చాల ముఖ్యమైనది. భారతీయ రాజకీయ వేత్తలుకూడ అంగ్ల రాజకీయ వేత్తలవలె, సాహిత్యమును జీవితధ్యేయముగా పెట్టుకొందురని, అధికారము లోనికి వచ్చినపుడు విద్వాంసుల నాదరింతురని నమ్ముచున్నాను. ఆధ్యాత్మిక సంస్కృతికి వేమనయోగి, శారీరక సంస్కృతికి కోడె రామమూర్తినాయుడు. మానసిక

సంస్కృతికి, ఆంధ్రదేశములో ప్రథమముగా శాసనముల జదివి, కలనల్ మెకంజీకి కుడిభుజముగా బనిచేసి అనేక శాసనముల వ్రాసిపెట్టిన ఏలూరు వాసి, 26 వ ఏటనే యసుపులవాసిన 'కావలి బొర్రయ్య', సారస్వత సంస్కృతికి, దేహము రుగ్మతపాలై, బలహీనమైయున్నను ఆంధ్రభాషపై కనికరముంచి, తీవ్రకృషిచేసి, తానుపొందిన ఫలితముల నాంధ్రదేశమున కందచేసినట్టి, శాస్త్రోపాధ్యాయ పట్టమును బొందినట్టి, (M. A.) ఎనిమిది భాషలలో బండితుడైన నరిత్ర పరిశోధకుడు, 44వ ఏటనే ప్రాణము వీడినవారు అగు శ్రీ కె. వి. లక్ష్మణరావు మన కాదర్శమూర్తులై వెలయుదురుగాక :

Definition of Culture

1. P. K. Acharya — Thus culture primarily aims at the refinement of material intelligence and capacities to its fullest growing power. — Thus culture would refer to the conditions of mental and spiritual progress while civilization would refer more to the material progress.
2. Arnold — "Culture is an acquaintance with the best that has been known or said."
3. Golden home and High School Ency. Vol. V — "Included in culture are the technological developments, the economic system, the educational system, the political system, the religion, the arts, the folklore and the fashions of people—"
4. The English dictionary — "culture — The improvement of body, or mind, Intellectual refinement."
5. Oxford dictionary — 'Trained and refined state of the understanding and manners and tastes'
6. D. W. Brogan — 'America in the modern world' — 'culture — All social habits, techniques, religious practices, marriage customs, in fact everything the kitchen sink — Society lives, moves or just exists — culture — Ideas, aesthetic experiences and achievements and philosophic and religious ideas that affect and are affected by the aesthetic experiences and experiences of a given society,'"
7. S. Pratapa Reddy — culture is a refined quality with a mixture of the good qualities, such as civilization, fine arts, literature, day to day progress. — It is mental and spiritual development.
8. Prof, Sivadatta Gnani — Culture is realization of the self.

Bibliography

ENGLISH

Sri John Marshall	—	Indus Valley civilization
,, P. K. Acharya	—	Elements of Hindu culture
,, R. C. Dutt	—	Ancient India
,, Arnold	—	Essays.
,, Max Muller	—	Sacred books of the East. All volumes.
,, D. W. Brogan	—	America in the modern world.
,, Macdonall	—	India's past
,, V. A. Smith	—	Early History of India, Oxford
,, Vivekananda	—	All volumes.
,, Rama Thirtha	—	"
,, Kode Ramamurthy	—	My Physical culture.
,, Meecrindle	—	All volumes
,, Rajan Ayyar	—	Rambles in Vedanta.
,, Huei (S. Beal)	—	Life of Hiuon Tsiang.
,, Watters	—	Travels of
,, Kalhana	—	Rajatharangini.
,, Blockman	—	Ayoni Akbari I
,, R. N. Mehtha	—	Buddhist India
,, Sewell	—	Forgotten empire,
,, Parkhurst	—	India, then and now.
,, Modern Reviews	—	Imperial Gaz Volumes etc.

తెలుగు

యస్. ప్రతాపరెడ్డి	—	ఆంధ్రుల సాంఘిక చరిత్ర
మొకంటి	—	రై పీయతులు 67 సం.
ఆంధ్ర సాహిత్య అకాడమీ } ప్రచురణ-సి.పి. బ్రౌను	—	వేమన పద్యములు
గ్రంథకర్త	—	ప్రాచీన ప్రజాస్వామ్యములు
కె. వి. లక్ష్మణరావు	—	ఆంధ్రవిజ్ఞాన గర్వస్వములు 31 సం. వ్యాసావళి
	—	హిందూ మహాయుగము etc.,
కోన వేంకట్రాయశర్మ	—	కాలిన్ మొకంటి జీవితము
కాశీనాథుని నాగేశ్వరరావు	—	భారతి సంపుటములు, వ్యాసావళి etc.,
ప్రతాప రామకోటయ్య	—	కొండవీటి సామ్రాజ్యము
అచార్య శివదత్తజ్ఞాని	—	భారతీయ సంస్కృతి (హిందీ) మొ.

చారిత్రక కాశీ క్షేత్రము

౧

ఆర్యులవలస - కాశీనగరము పుట్టుక

ఆర్యులు మధ్యాసియా ప్రాంత భూములనుండి భారత వర్షమునకు క్రీ. పూ. 1500 ప్రాంతమునవచ్చి, పంజాబు ప్రాంతమున స్థిరపడిరి. జనాధిక్యత యైన కొలది, యటనుండి ఆర్యులు గంగానది పొడవున వలససాగించిరి. కురుపాండవులు, గంగకెగువభాగమున నివసించుచుండ, మిగత ఆర్యజాతులవారు, భాగీరథికి పూర్వ దిశగానడచి, యచట నివసించుచుండిరి. కురులు ఆధునిక 'ఢిల్లీ' నగరమునకు తూర్పుగాను, పాండవులు 'కనూజి' ప్రాంతమున నున్న ఆధారములు లభ్యమగు చున్నవి. పంజాబులో 'సుదాసు' యుద్ధములో బాల్గాన్నవారి పూర్వులు; వారి ఋషులగు 'త్రిత్విలు' తోగలిసి తూర్పుముఖముగా వచ్చిరి. వారితోబాటు ఆర్యసభ్యత, మతము, ధర్మమును దోడ్కొనివచ్చిరి. వీరిలో మూడు ఆర్యతెగలు మాత్రము ప్రాముఖ్యత వహించినవి.

వేద, ఇతిహాసముల కాలమునాటికి, భారతవర్షములో ఒక మిలియను చదరపుమైళ్లు నివాసయోగ్యమైన భూమి గలదని, అందు 100 వేల చదరపుమైళ్లు ఆర్యులు వలసపోయినట్లు, ఇతిహాసిక లేఖకు లూహించుచున్నారు.

కోసలు, విదేహులు, కొన్ని ప్రదేశము లాక్రమించుకొని, అరణ్యములు దగ్ధముచేసి, వ్యవసాయక్షేత్రముల సృష్టించి, అయోధ్య, మిథిలానగరముల నిర్మాణము చేసికొనిరి. 'విదేహులనువారు' గండకీనదిని దాటి ఇంకను తూర్పుగా గంగానదికి ఉత్తర ముఖముగా పోయి 'తిర్హతు' లో నివసించిరి. వారి పూర్వుడు 'మాధవ విదేహుడు', పంజాబులోని 'సరస్వతి' ప్రాంతమునందుండి, వారి ఋషి యైన గౌతమునితో ననేక నదీనదములు, దేశములు, నిర్జనారణ్యములు దాటివచ్చెను. "నే నెచట నివసింపవలెను" అని విదేహుడడుగ, అగ్ని అపుడు "గండకీనదికి తూర్పుదిక్కు నీ నివాస" మని చెప్పగా, విదేహు డచటనే స్థిరపడెను. ఇచటనే 'మిథిల' యను ముఖ్యనగరమును నిర్మించుకొనెను.

మూడవ తెగవారు 'కాశీలు' పడమరనుండివచ్చి, గంగానది ఒడ్డున స్థిర నివాస మేర్పరచుకొనిరి. పురాణాదులబట్టి 'కాశ్య, కాస, కాస' అను ఆర్య తెగ

వలన 'కాశీలు' అను పేరు అవిర్భవించినట్లు తెలియుచున్నది. ఈ 'కాస' లేదా 'కాస్య' వంశీయులు నిర్మించిన నగరమగుటచేత దానికి 'కాశీ' నగరమని పేరు పెట్టియుండ వచ్చునని కొందరు వ్రాసిరి. అతిప్రాచీనమైన ఈనగరము యుగ్వేద కాలములోని 'శునహోత్రుని' మనుషుడు 'కాశీ' యనువానిచేత నిర్మించబడినట్లు తెలియుచున్నది. (A. I Ch P 206)

'హావెల్', కాశీలు అను అర్థము క్రీ. పూ. 1400-1000 మధ్య దీని నాక్రమించిరని చెప్పుచున్నాడు. (E B Havell - Benares - The sacred city P 2 "The first definite historical event known about Benares is that the Kasis, one of the Aryan tribes which were then occupying northern India, established themselves in the Ganges valley, near Benares at a date supposed to be between 1400 and 1000 B C.")

Ency. Bri. Vol. III

"The Hindu kingdom was Benares; it is said to have been founded by Kas Raja about 1200 B C. Subsequently it became part of the kingdom of Kanuj, which in 1193 was conquered by Mohommad of Ghor. On the dismemberment of the Delhi Empire, it was seized by Safdar Jung, the Nawab Wazier of Oudh, by whose grandson it was ceded to the East India Company by the treaty of 1775,")

ఈ వంశములోని వారు, 'రాష్ట్ర', దీర్ఘతపను, వన్య, ఉన్యంతరి' మొదలైన వారని, పంశ వృక్షముల వలన నెరుంగవచ్చును. కాశీని ముఖ్యనగరముగా జేసికొని, పీఠిచట రాజ్యమేల సాగిరి. ఈ 'కాశీలు' శివభూజ నారంభించిరి. కాశీలో గూడ శివలింగపూజను జేసియుండిరి. పీఠ తమ పూర్వుల మతమును, వారి కర్మ కాండను త్యజించలేదు. పంజాబులో వారు పూజించిన దేవతలనే పూజించి, వారచట గానముచేసిన వేదమంత్రములనే గానముచేసిరి. గంగానది ప్రాంతపు అద్భుత మూడు వేదములను సంహితలుగా గూర్చిరి. 'అథర్వవేదము' తర్వాత నాల్గవ వేదముగా గుర్తించబడినది. ఈ విధముగా 'కురు పాంచాల' యుద్ధమునకు బాల్వమే మూడు వేదములు సంహితలుగా వేదవ్యాసునిచేత 'కాశీలో' గూర్చబడెను.

'విదేహులు, కాశీలు' అను అర్థులే ఉపనిషత్తుల నిర్మాణమునకు గారలు భూతులు. విదేహుల రాజగు జనకుని ఆస్థానముననున్న 'యోగ్యవల్క్యడు'

సూత్నమైన యజుర్వేదమును నిర్మించుటయేకాక, శతపద బ్రాహ్మణమును గూడ కూర్చెను. ఈ జనకుడనేకమంది, విద్వాంసుల, ఋషులబోషించి యుండెను. 'కాశీలరాజగు' 'అజాత శత్రుడు' కూడ, "జనకుడే మాపోషకుడు అనియు, పలువురతని చెంతకు బోసాగిరనియు" చెప్పుటచూడగా, ఆ కాలమున విద్వాంసుల బోషించిన రాజులలో 'జనకుడు' ముఖ్యుడని స్పష్టపడుచున్నది. 'అజాత శత్రుని, జనకుని' పేర్లు ఉపనిషత్తులలో బలుతావుల నుల్లేఖింపబడియున్నవి. 'కాశీల రాజగు' 'అజాతశత్రుడు', 'బాలాకీ' యను ఋషిసోడించి, అతనికి తత్త్వశాస్త్ర విషయములు బోధించినట్లు, ఉపనిషత్తుల వలన విదితమగుచున్నది. అందుచేత 'కాశీ నగరము కర్మకాండ సంబంధమగు వేదసంహితలకే కాక, జ్ఞానకాండ సంబంధమగు ఉపనిషత్తుల ప్రచారమునకు గూడ మొట్టమొదటిదని చెప్పవచ్చును. అపొరుషేయములు, శ్రుతులు అని ప్రసిద్ధి కెక్కిన హిందువుల పవిత్ర గ్రంథ సంపదము లిచటనే యావిర్భవించెను.

ఈకాశీలోని ఆగారములోనే, మత, తత్త్వశాస్త్ర సంబంధమగు గహన ప్రశ్నలను గూర్చి తర్కించుచుండిరని, బౌద్ధ గ్రంథములు నుడుపుచున్నవి. (E B Hawell — Benares—The sacred city, P 41. "The old Buddhist records tell us that it had a large public hall or pavilion, in which religious and philosophic questions were discussed")

కాశీనగరప్రసిద్ధి - హిందువుల నమ్మకములు

ఈ 'కాశీనగరము' వేదకాలమునుండి ప్రసిద్ధి గాంచియున్నది. హిందువులకు గల ఏడు పుణ్యక్షేత్రములలో నిది ముఖ్యమైనది. ఇందుగల 1500 దేవాలయములలో చాలభాగము శివాలయములు. కొద్దిమాత్రము విష్ణుదేవుని ఆలయములై పున్నవి. ఇవి చాలభాగము 18 వ శతాబ్దము తర్వాతనే నిర్మించ బడినవి 'వరుణ, అసీ'ల సంగమస్థానములో ఈ నగరము నిర్మించ బడుటచేత దీనికి 'వారణాసి' అనిపేరు కలిగినది. ప్రస్తుతమది ఉత్తరప్రదేశములో నున్నది. జాతకకథలు ఈ నగరమును 'పుష్పావతి' యనుపేరున, బ్రహ్మపట్టణ మను పేరున పఠించి యున్నవి. శ్రీ. పూ. 1500 సంవత్సర ప్రాంతమున నిది నిర్మించబడినట్లు విద్వాంసుల ఊహ. ఈ 'వారణాశి' నగరము ఈ విషయములో ప్రాచీన 'బాబిలన్' నగరమును, మధ్యకాలీన రోమునగరమును బోలియున్నదని, 'హేమచంద్రరాయ్ చౌదరి' వర్ణించియున్నాడు. (P H A I P 70 'Benares in this respect

resembled ancient babylon and medieval Rome, being coveted prize of its more warlike, but less civilized neighbours" మహమ్మదీయులకు, మర్కావలెను, కైస్తవులకు పాలస్తయినా వలెను, హిందూ బౌద్ధులకు 'కాశీ' పుణ్యక్షేత్రమై వెలయుచున్నది.

(William Daniel— The oriental annual - P 126 - In the estimation of the Hindus, there is not a name upon earth and scarcely in heaven. so sacred " భూలోక స్వర్గలోకములలో నెచటను ఇంత పవిత్రమైన నగరములేదు. అని హిందువులు నమ్ముచుందురు. ఇచట 8000 బ్రాహ్మణుల గృహములు గలవని 80 పాతశాలలలో సంస్కృతము చెప్పబడుచున్నదని, 12000 ఇటుకరాతి ఇండ్లు, 160000 మట్టిఇండ్లు కలవని కేనియల్ వ్రాసెను. 'రస్సెల్' అను ఆంగ్లేయుడు కూడ కాశీనిగూర్చి వ్రస్తావించెను. (My diary in India Vol I P 145 - 148)

ఇచట చనిపోయినవారికి జన్మరాహిత్యము గల్గునని హిందువుల నమ్మకము. ముఖ్యముగా మణికర్ణికా ఘట్టము' లో జనిపోయినవారికి వారి అస్తిసంపదములు గంగలో గలిపినచో, పుణ్యలోక ప్రాప్తియని పలువుర విశ్వాసము. ఇచట శివుడు లేక విశ్వనాథు డుండునని, చనిపోవువారి కీయన 'తరీక' బ్రహ్మనామ ముప దేశించునని హిందువులు నమ్ముదురు.

కాశీలోమాత్రము గంగానది, ఉత్తరముననుండి ఉత్తరమునకు, 4 మైళ్ళ దూరమైన అర్ధచంద్రాకారముగ ప్రవహించు చున్నది. ఏ నదికూడ యిట్లు ప్రవహించి యుండలేదు. మూర్తి, తీర్థములకిది పుణ్యమైనదిని హిందువులు నమ్ముదురు. నిత్యము యాత్రికులు గంగలోస్నానముచేసి, విశ్వనాథుని దర్శించి పోవుచుందురు. అన్నికాలములలోని యోగులు, విద్వాంసులు, పండితులు కాశీక్షేత్రమును దర్శించి బోధలుచేసి పోయిరి. వేదవ్యాసుడు, బుద్ధుడు, శంకరుడు, తులసీదాసు, వల్లభాచారి మున్నగు మహర్షి సత్తము లిచట సంచారము చేసి యుండిరి. తులసీదాసు తన రామాయణము నిచటనే వ్రాసియుండెను. వారిపాదరేణువులచేత ఈ తీర్థము పుణ్యస్థలి అయినది. అందుచేత ఈ తీర్థమునకు పుణ్యస్థలత్వము చెప్పబడినది.

శ్లో॥ ప్రభావాదద్భుతాద్భూమేః సలిలస్యచ తేజసా

పరిగ్రహాన్మునీనాంచతీర్థానాం పుణ్యాతస్మిన్॥ కాశీఖండము

తా॥ భూమియందొక విధమైన అద్భుత ప్రభావము, సీశ్యయందొక విధముగ అద్భుత తేజస్సు కనబడుటవలన, లేక యిటులు నివసించుటచేత, తీర్థము లకు పుణ్యస్థలత్వము చెప్పబడినది.

ఈ కాశీక్షేత్రము, పురాతన కాలమునుండి, విద్వాంసులకు, పండితులకు కేంద్రము. వేదశాస్త్ర పారంగతులకు జన్మస్థానము. మొదట నిర్మించిన నగరము, ప్రస్తుతమున్న నగరమునకు కొంచెము ఉత్తరముగా నున్నది. చాలాకాలము తర్వాత 'సౌదేవదివోదాసుడు' మరల ఈ నగరనిర్మాణము చేయించినట్లు తెలియుచున్నది. 'హైహయుల' దండయాత్రల భయమే దీనికి కారణము.

ఆంగ్లేయ విజ్ఞాన స్వస్వమిట్లు వ్రాయుచున్నది. 'మూలకాశీనగరము' ప్రస్తుత నగరమునకు ఉత్తర దిశగా మూడున్నర మైళ్ళ దూరములో, శిథిలమైన ఇటుక, రాళ్ళ కట్టడములో నిల్చియున్నట్లు ఊహించబడుచున్నది. ("The original city of Benares (Kashi) is supposed to have been at Sarnath, 3½ miles north of the present city, where ruins of brick and stone buildings are found-" Eucy, Brit, III P 714) ప్రస్తుతమున్న 'కాశీపేషనుకు' ఉత్తరమున పూర్వపు కాశీయని పలువురు వ్రాసిరి. 'కాశీనగరము' నది మట్టమునకు 100 అడుగుల ఎత్తున ఉన్నది.

వేరువేరు రాష్ట్రములలోని ముఖ్యనగరములు, పవిత్ర పుణ్యక్షేత్రములుగా రాజించినవి. కాశీ, గయ, ప్రయాగ, మథుర, నాలందా, తక్షశిల ఉజ్జయిని, కంచి, నవద్వీపము మున్నగునవిట్టివి. దక్షిణ దేశములోని హరి; కంచి, ద్వారక, నాసిక మున్నగునవికూడ అట్టివే తీర్థయాత్రికులు, యోగులు ఉత్తరమునుండి దక్షిణముకు, దక్షిణమునుండి ఉత్తరముకు పోవుచుండటం గమనించు చున్నాము. ఉత్తర హిందూస్థానములోని పుణ్యక్షేత్రముల పేర్లు దక్షిణ దేశములో గూడపెట్ట, చూర ప్రాంతములకుపోలేని వారిని, పీనిని సేవించుడని పండితులు చెప్పుచున్నారు. గోదావరిని దక్షిణ గంగయనుక, మథురకు బదులు దక్షిణమున మథురపేరు పెట్టుట, రాంచీనగరమును దక్షిణ కాశిగా వేర్కొనుట మనము కాంచుచున్నాము. అంతర్వేదిని కూడ 'దక్షిణకాశి' యందురు.

శంకరుడు అద్వైత మత ప్రచార మారంభించిన తావు యిదియే; శంకరుని కొర హరిజనునితో వాదన యిచటనే జరిగెను. చైతన్యుడు మున్నగు వారు కాశీ మున్నగు సమస్త క్షేత్రముల దర్శించిరి. క్రీ. పూ 522 లో బుద్ధదేవుడు ప్రథమ ధర్మోపదేశము నొనర్చినచో చేసెను. "భగవాన్ బుద్ధః" అని శంకరునిచే ప్రశంసించ బడిన, గౌతమ బుద్ధుడు, కాశీలోని సారనాథులో (కురంగా రామము) బహు వర్షముల కాలముండి చాతుర్మాస్య వ్రతాదులు జరిపి యుండెను. తత్సంక్షాన సముపార్జనా లాలసత్వమున గౌతమునివీడి కాశీకి వచ్చిన యతిపంచకము

నకు ధర్మచక్ర ప్రవర్తనమునుజెప్పి, అచంద్రతారార్కముగు కీర్తిని గడించెను. చరిత్ర వీని నెన్నడు మరచిపోజాలదు. ("It was here at Saranath that the great message pealed out whose echoes have never died away in history." Sister Nivedita)

దివ్యతేజో విభాసితుడు, నమ్మక సంబుద్ధుడు, అర్హుడు, సర్వోత్తముల దైన బుద్ధదేవుని ప్రథమ ధర్మోపదేశ మిచ్చటనే జరుగుటచేత నది తోన్లులనుమాన పుణ్యక్షేత్రమే. బౌద్ధధర్మ ప్రథమ దుందుభి ఇచ్చటనే ప్రసాదము. బుద్ధదేవుని కోసలరాజ్యములో ననగా, సంయుక్తపరగటాలు, సారనాథ్, కాశీ ప్రాంతములలో నిరువది సంవత్సరముల కాలము అమూల్య ధర్మోపదేశముల చేసి యుండెను. ఈభూమి ఆయన పవిత్ర పాదరేణువులచేత షునీత మాయెను.

బౌద్ధప్రభువు, ఆశోక మహారాజు కాశీలోని 'సారనాథ్' లో గుర్తింప నిర్మాణము గావించి, ఒక్క శిలా స్తంభముపై ధర్మచక్రమును వేయించి, నాల్గు సింహముల ప్రతిమలను తెక్కించెను. ఈ చిహ్నమే ఈ నాటి న్యతంత్ర భారతవర్షమునకు చిహ్నమై, జాతీయ జండాపై వెలియుచున్నది. ఈ నాల్గు సింహములు నాల్గు దిశలలో బౌద్ధధర్మములను గర్తించుచున్నట్లు కాన్పించుచున్నవి.

బుద్ధుడు మహాపరినిర్వాణము చెందుముందు, అనెందుడు బుద్ధునితో "యోగ్యమగు మహానగరములు చంపా, రాజగృహము, శ్రావస్తీ, సాశీతము, కౌశాంబి, వారణాశి" మొదలగున వెన్నియోలవని, వానిలో గృహస్థ భిక్షులగు మహాధనవంతులు, మహాసమర్థులు చాలమంది కలరని, వారు స్వేచ్ఛగా బుద్ధుని శరీర పూజలచేయగలరని చెప్పుటచూడగా 'కాశీనగరము' క్రీ. పూ. 4 వ శతాబ్ద నాటికి ప్రసిద్ధి తెక్కిన పెద్ద నగరమని సృష్టపడుచున్నది

అహింస, అస్తేయము, సూన్యతము, బ్రహ్మచర్యము వోదించిన జైనులు కూడ దానిని పుణ్యభూమిగా దలంతురు. జైనగ్రంథముల బట్టి 23 వ శతాబ్దముందు 'పార్శ్వనాథుడు' కాశీపురములో క్రీ. పూ. 817 వ సంవత్సరములో జన్మించినట్లు 'జాకోబి'గణిత ప్రకారము తెలియుచున్నది. అతని 'అశ్వసేనుడు' కాశీరాజు, కాశ్యపగోత్రుడు. జైనాలయములు కూడ నిందు ప్రతిష్ఠింప బడియున్నవి.

(S. Stevenson - Heart of Jainism P 48)

ఆశోకుడీ క్షేత్రమును దర్శించి, ఒక స్థూపమును నిర్మించెను. సారనాథులోని శివలింగము ఆశోక స్థూపమునకు కొంచెము దూరములోనున్నది. దానికి 'శివనం

‘ఘోశ్వరము’ అని పేరుగలదు. అనగా, సంఘమున కధిపతియని అర్థము. క్రీ. శ. 1792 వ సంవత్సర ప్రాంతమున వ్రాయబడిన ‘కాశీపరిశ్రమ’ అను గ్రంథమున (రచయిత జయనారాయణ గోషాలు) హిందువులు వరుణానదినిదాటి, దీనిని బూజించుటయని యున్నది. అందుచేత శైవులకు కూడ ‘కాశి’ ముఖ్యమైన క్షేత్రము. ‘విశ్వేశ్వరుని’ పూజించుటకు కూడ శైవులు వచ్చుచుందురు. పవిత్రమైన గంగానది జలముతో నేవిధమైన సూక్ష్మజీవులు ఉండవని, శాస్త్రవేత్తలు పరిశోధించి చెప్పియుండిరి.

అత్సరు చక్రవర్తి గంగానది నీరును త్రాగుచుండెడి వాడని ‘ఐనీ అక్బరీ’ మున్నగు సమకాలీన గ్రంథములు చెప్పుచున్నవి. ఇంటిదగ్గర, ప్రయాణములలో గూడ నిర్మలమైన గంగానది జలమును, ఈరాజు త్రాగుచుండెను. ‘అగ్రాలోగాని’ ఘతేపూరులో గాని ఉన్నపుడు, ‘సోరన్’ మండలమునుండి. పంజాబులోనున్నపుడు ‘హరిద్వారము’నుండి గంగాజలమును దెప్పించుకొని త్రాగుచుండెను. అన్నము వండుటకు, వర్షము నీరుగాని, ‘యమునా చీనాబు’ల నుండి కైకొన్న నీటిలో గొంచెము గంగానది జలమును గలిపికాని. ఉపయోగించు చుండినట్లు తెలియుచున్నది. ఐనీటి శాయన ప్రాణములయని. అమరత్వము గల్గించు జలమని పిలుచుండెను. (Vol I P 55 “Both at home and on travels, he drinks Ganges water. Some trustworthy persons are stationed on the banks of that river, who despatches the water in realed jars. When the court was at the capital Agra and in Fatehpur, the water came from the District of Soron, but now that his Majesty is in the Punjab. the water is brought from Hardwar. For the cooking of the food rain water or water taken from the Jumnah and Chenab is used mixed with a little Canges water” “His majesty calls this, source of life. the water of immortality.”

కా. శ. 1446 సం. తారణ సం. మార్గశిర శు ౨ శనివారము ‘తిరుమల మహాదేవరాయల’ కాసనములో “కృష్ణదేవ మహారాయరిగె గంగోదక సేవితరప్ప-కోనప్పనాయకరు—” అని ఉండుటచేత, కృష్ణరాయలు స్వయముగ పోలేక, కోనప్ప, చేత గంగోదకము దెప్పించి అందుస్నానము చేసినట్లు తెలిసికోవచ్చును; గంగోదక స్నానముచేత పవిత్రులగుదురని కృష్ణరాయాది రాజులు నమ్ముచుండిరి.

‘దెర్నియరు’ అను మొగలు సామ్రాజ్యకాలములో వచ్చిన యాత్రికుడు, (క్రీ. శ. 1656—1668) కాశీనగరమును వర్ణించియుండెను. “అది హిందూ

దేశమునకు 'ఏథెన్సు వంటిది' అని వ్రాసెను. (Berarcs is the Athens of India. ఈనాటి 'కాశీనగరము' 1500 ప్రసిద్ధ దేవాలయములతో, గంగ యొడ్డునగల వివిధఘట్టములతో, బౌద్ధుల స్థూపములు, విహారములు, సంఘారామములతో కళకళలాడుచున్నది. పురాణాదులబట్టి చూడగా, శివుడు ఒక యుద్ధములో 'చతుర్ముఖుని' శిరస్సులలో నొక శిరస్సును ఖండించి, తోక్కొనిపోవుచుండగా, ఆశిరస్సు యిచ్చోట పడిపోయి, అంతర్ధానమై పోయెనట. గజసీమహాముద్రతో పచ్చిన 'అల్పరూని' ఈ విషయమును పేర్కొనెను. గంగామాత, ఒక మకరమును వాహనముగా గైకొని, పయనించుచు, ఈ ప్రదేశములో విగ్రహమై పోయెనట. ఈ విషయములు చారిత్రక సత్యములు కాకపోయిన, హిందూపులు మాత్రము నమ్ముచుందురు. శాస్త్రమొక కొల్లపంటిది: (Science is a measurement) నమ్మకమునకు హద్దులేదుకదా !

కాశీనగరము విద్యా కేంద్రము

'కాశీనగరము,' నాలందా, తక్షశిల, మఘర, ఉజ్జయిని, ప్రయాగ, కంచి క్షేత్రములవలె సంస్కృత విద్యలకు బుట్టినిల్లు. కాశీ, రాష్ట్రమున కీడుతోడని కొందరు వర్ణించిరి. కాశీక్షేత్రము మధ్యకాలము వరకు, గొప్ప విద్యాలయముగా ప్రసిద్ధిచెంది యుండలేదు. కాశీ, కంచి తర్వాత కాలములో విఖ్యాతి గాంచినవి. శ్రీ. పూ. 7 వ శతాబ్దములో ప్రసిద్ధిగాంచిన నగరములో 'వారిడాని' మొదటి. కాశీరాజ్యము స్వతంత్రముగా నున్నపుడు, అనగా శ్రీ. పూ. 16 వ శతాబ్దమునుండి శ్రీ. పూ. 7 వ శతాబ్దము వరకు ఈనగరము మహోన్నతస్థితతో నుండెను. ఈ నగరము చుట్టుకొల్ల 12 లీగులు లేక 8 గ మైళ్ళు అని జాతక కథలు వర్ణించుచున్నవి. ఈరాజ్యము చుట్టుకొల్ల 2000 మైళ్ళు అని కూడ తెలియుచున్నది. 'మహావగ్గము'లో గూడ దీని వర్ణన కలదు. ఈ పురములోని 'పురమందిరము' లేక ఆగారము, రాజకీయ సభలకుగాక, మత, తత్వ శాస్త్రసంబంధమగు వాదనల కుపయోగింపబడు చుండెనని స్పష్టపడుచున్నది. (జా IV—74) ఒక చిన్న రాజ్యమునకు 'కాశీ' కేంద్రమని, దా. దార్పెటు వ్రాయుచున్నాడు.

వేదములను సంహితలుగా గూర్చిన ఋషి, పురాణకర్త, మహాదారితము నకు మూలగ్రంథమగు 'జయ'ను తెప్పిన 'కృష్ణద్వైపాయన వేదవ్యాసుడు' యీ

రాశీనగరములోనే గడపి, భిక్ష యందే కై కొని, ఒకనాడు భిక్షలభించమి, అలిగి శపించి తర్వాత వ్యాసరాశీని నిర్మించెను. లిపిలేని యాచాలమున తన శిష్యులకు వాగ్రూపకముగా సమస్త శాస్త్రములు నేర్పి, వేదవ్యాసుడు గొప్ప గురువుగా, ఋషిగా ఖ్యాతిగాంచెను. తక్షశిల తర్వాత కాశీ విద్యా కేంద్రమైనట్లు జాతక కథలనుబట్టి తెలిసికొనవచ్చును. తక్షశిలలోని విద్యార్థులే రాశీలోని అధ్యాపకులని, రాశీలో ఒక్కొక్క అధ్యాపకుడు 500 మంది విద్యార్థుల వంతున బోధించుచుండెనని తెలియుచున్నది. ప్రత్యేకముగా నిచట “గానవిద్య” బోధింపబడుచుండెను. ‘తక్షశిల’ ప్రసిద్ధి ఉన్నంత వరకు రాశీకిపోవు విద్యార్థులు తక్కువ. బుద్ధుని కాలములోని ‘జీవకుడు, దగ్గరగానున్న రాశీకి పోకుండ తక్షశిలకు పోవుటకు భారణమేముటో ఊహించుకొనవచ్చును. క్రీ. పూ. 7 వ శతాబ్దమునుండి క్రీ. పూ. 3 వ శతాబ్దము వరకు ‘తక్షశిలా విద్యాలయము’ వర్ధిల్లినది. తర్వాతనే ‘రాశీ’ పేరుగాంచినది. త్యోతిష పండితుడగు ‘నీలకంఠ పండితుడు’ ఇచటనే జన్మించెను. అనేకమంది పండితుల కిచటనే వాచనలు జరిగెను. భారతదేశములో నత్యంత ప్రాచీనమైన ఈ నగరములో ‘దివోదాస, ప్రతర్దనులు’ కీర్తిగాంచిరి. రాశీరాజైన ‘దివోదాసునికి ‘ధన్వంతరి’ యను పేరుగలదందురు. ఈయనయే ఆయుర్వేద ప్రారంభకుడుగా గాన్పించుచున్నాడు. ఆయుర్వేదముకు మూలపురుషులు ‘అత్రేయ, అగ్నివేకులని’ కొందరు వ్రాసిరి. కాని వీరు తర్వాతవారు. ఋగ్వేదములో ఆయుర్వేద జన్మదాతలు ముగ్గురు పేర్కొనబడినారు.

శ్లో॥ యదయాతందివోదాసాయ భారద్వాజాశ్వినాహాయంతా॥(మం 1-12-16)

తా॥ దివోదాసుడు, భారద్వాజుడు, అశ్వినీదేవతలు వీరు మువ్వురు ఆయుర్వేద ముపదేశించినవారు.

ఈ ‘దివోదాసధన్వంతరి’ దేవతల గురువగు ధన్వంతరి యవతారమని భారతీయులు నమ్ముచుండిరి. ఇద్దరు ధన్వంతరులు కలరా ? వేద కాలములో ‘రాశీరాజు’ ‘వీర్భ తపసు’ అని, తర్వాత ఆయుర్వేదమును తెచ్చినది ‘ధన్వంతరి’ యని హియు పురాణాదులు తెల్పుచున్నవి. (వాయు 92, 18; 21). వీరితర్వాత వీరురభుడు. దివోదాసుడు, ప్రతర్దనుడు, అలర్కుడు, రాశీరాజులు అని పురాణములు తెల్పును. కాన ఈ ‘దివోదాసుడు, ధన్వంతరి దివోదాసుని పౌత్రుడని స్పష్టపడుచున్నది. ఋగ్వేద సర్వానుక్రమణికనుబట్టి, దివోదాసుని పుత్రుడు ‘ప్రతర్దనుడు’ ఋగ్వేదము 10—179 కు కర్త. ఈయన రాముని

నమకాలీనుడు. రామపట్టాభిషేక సమయమున నీ రాజు, అయోధ్యకువచ్చి, తిరిగి రాముని యనుమతితో వారణాశిరేగెను. (A. I. C. పే 29) అందుచేత 'ప్రతర్థనుడు' క్రీ. పూ. 14 వ శతాబ్దములోనివాడు కావచ్చును అంతకు పూర్వము మూడుతరములకు ముందున్న 'ధన్వంతరి' నిశ్చయముగా క్రీ. పూ. 1500 సంవత్సర ప్రాంతమున నుండవచ్చును. ఈనాడు ఈయన చెప్పిన లక్షిణ్లోకముల పై యీ శాస్త్రము కానరాదు. ఈయనయే శస్త్రపైద్యమునకు ప్రధానోపదిష్ట. భారత దేశములో, ఆయుర్వేద శాస్త్రాంధము క్రీ. పూ. 1500 ప్రాంతమున, చరిత్రరీత్యా నిశ్చయింప వచ్చును. పైన చెప్పిన 'అలర్కుడు', అగస్త్యుని భార్య 'లోపాముద్ర' వలన దీవనలు పొంది, దీర్ఘాయుర్దాయవంతుడాయెను. రాశీరాజులలో 'అజాతశత్రుడు', దిదోదాసునినుండి 17 వ తరమువాడుగా గాన్పించుచున్నాడు. ఈ 'అజాత శత్రుని' కుమారుడు 'భద్రసేనుడు, అశ్వపతి, జనర ధర్మధ్వజుడు, జనమేజయుడు, ప్రవహాణజై వారి, శతానీకుడు, పీలేల్లరు సమకాలీనులు; క్రీ. పూ. 500 ప్రాంతపువారు.

అకాలమున ఋషులు ఆశ్రమములలో శిష్యులకు వాగ్రూపమున దేవదేదాంతముల బోధించుచుండిరి. క్రీ. శ. 17 వ శతాబ్దమున వచ్చిన 'బెర్నియరు' రాశీలోని విద్యలనుగూర్చి వర్ణించియుండెను. (Bernier's travels P 334.) "ఇచట కళాశాలలు, తరగతులులేవు. శ్రీమంతులైన వారిచ్చిన ఆరామములలోనో, స్వంతయింద్లలోనో ఒక్కొక్క అధ్యాపకుడు నలుగురు అరుగురు ఏడుగురు శిష్యులను బెట్టుకొను చుండెను. మిగులకీర్తి గాంచిన గురువరేణ్యులు 12 లేక 15 విద్యార్థుల నుంచుకొను చుండిరి; ఇదియే అత్యధికమైన సంఖ్య. విద్యార్థులు పది లేక పండ్రెండు వర్షముల కాలము గురువులచేత చదువు చుండిరి రాశీలోని ఒక చతుశ్శాలలో తత్వశాస్త్రము, ఆయుర్వేదము మున్నగు శాస్త్రముల మీద గ్రంథము లున్నవి ఇవి ముహూర్తముల చేతులలో బడినదో చక్కమై పోవు నేమోయని, వారు పలునివముల భద్రపరచుచుండిరి. వారికి శరీరశాస్త్రము (Anatomy) ఏమియు తెలియదు. మానవశరీరములోని రక్తనాళములు లెక్క ప్రకారము 5000 అని వారు చెప్పుచుందురు. వారు ప్రపంచము బల్లపరుపుగాను, ముక్కుకాకారముగా నుండునని బోధించుచుండిరి. ఇది వారి యాగోళశాస్త్రజ్ఞానము." ఈప్రకారము భారతీయుల విద్యలను గూర్చి విదేశీయులు హాశనజేసిరి. అనంత మైన మూర్ఖనమ్మకముల గూర్చి ఆక్షేపించిరి. నాగార్జునుని శిష్యుడైన ఆర్యదేవుడు (దేవ — కాణదేవ — నీలనేత్రుడు.) తన "చిత్తవిమర్శ ప్రకరణము"లో

గంగానదిపై సనాతన బ్రాహ్మణులకు గల భక్తి గౌరవాదులజూచి, హేళన చేయుచు వ్రాసెను. (K. R. Subrahmanyam-Andhra history P. 62.) ఈగ్రంథము మాకు లభ్యము కాలేదు. ఏవిధముగా నాలోచించి చూచిన, కాశీ మున్నగుచోట్ల చెప్పబడిన ప్రాచీన విద్యలు శాస్త్రశాస్త్ర, భూగోళ, ఇతిహాసములు బహుభాగము శాస్త్ర సమ్మతము (Scientific) కావని చెప్పవచ్చును. భారతీయుల తత్త్వ విద్య, బ్రహ్మచర్యము, సత్యము, అహింస మున్నగు బోధలలో, ప్రపంచములో వీరిదే అగ్రస్థానమని చెప్పటకు మేము వెనుకాడము. ప్రాచీన భారతీయులకు పారమార్థిక చింతయందున్న లక్ష్యము, ఐహిక విషయములలో గాన్పించదనుట స్పష్టము.

వివిధ వాఙ్మయములలో కాశీరాజ్య ప్రశంస

ఈనాటి కాశీనగరము ఉత్తరమునుండి దక్షిణముకు ఐదు మైళ్ళు పొడవున్నది; తూర్పునుండి పడమరకు వెడల్పు రెండుమైళ్ళున్నది; అనగా పది చదరపు మైళ్ళు వైశాల్యముగల్గియున్నది. 1941 లో జనాభా 2,58,908 మంది ప్రస్తుతము దీనిజనాభా నాలుగు లక్షలు ఉత్తరమున సారనాథ్, దక్షిణమున మాళవ్యా పండితునిచేత స్థాపించబడిన 'హిందూ విశ్వవిద్యాలయము' ఆధునిక కాశీనగరమునకు ఎల్లలుగా నున్నవి. ఈ కాశీనిగూర్చి స్కాందపురాణము, వాయుపురాణము, కాశీఖండము, కాశీమహాత్మ్యము, జాతక కథలు, మహావగ్గము మున్నగుచోట్ల వర్ణించబడియున్నది.

తమిళములో ఒక భక్తుడు వ్రాసిన 'కాశీయాత్ర' కలదు. 'ఏనుగుల వీరాస్వామయ్య' తన తెలుగు 'కాశీయాత్రలో' కాశీని వర్ణించి యుండెను. ఇందూరు రాజు 'మలహార్ రావు హోల్కారు' భార్య 'అహల్యాబాయి' ఇరువదవ ఏట భర్త మరణించగా, క్రీ. శ. 1765-1795 వరకు రాజ్యపాలనచేయుచు కాశీ మున్నగు అనేక పుణ్యక్షేత్రములకేగి, దానధర్మము లాచరించి, వచ్చిన వారికి లేదనకుండ అన్నదానముచేసి విఖ్యాతి గడించెను. చరిత్ర యిట్టి సాధ్వీమణుల మరచి పోజాలదు. కాశీలోని అన్నపూర్ణ సత్రములో పూనా శ్రీమంతుని తమ్ముడైన 'అమృత రాయడు' 1500 మందికి ప్రతిదినమున్ను అన్నము పెట్టునని 'కాశీ తంబురాయడు' అనే పండ్లారముగుండా 1000 మందికి అన్నదానము చేయునని, మైసూరురాజు మొదలగువారు, స్వయంపాకములు, అన్నదానములు చేయుచుందురని, ఏనుగుల వీరాస్వామయ్య వర్ణించెను.

అమృతరావు ధర్మములనుగూర్చి 'హేబర్' కూడ వర్ణించెను. ప్రతి బ్రాహ్మణునికి ఈ మహారాష్ట్రపీష్వా ఒకశేరు బియ్యము, ఒక రూపాయదబ్బు యిచ్చుచుండెనని, కుంటి గ్రుడ్డివారికి కూడ ధర్మము నిచ్చుచుండెనని సంవత్సరము నకు రు 50000 ధర్మము లేక అంతకు మూడురెట్లు చేయుచుండెనని, 'హేబర్' వ్రాసెను. 'కాశీశంకరు' కూడ ధర్మదాతయని ఇతని వ్రాతల వలన తెలియుచున్నది.

(Reginald Heber - Narration of journey through the upper provinces of India Vol. I P 374)

కాని కాశీలో సతి ఆచారము కలదని, ఇంకను తీర్థయాత్రకు లిచ్చబహువచ్చి, గంగలోమునిగి ప్రాణము పోగొట్టు కొనుచుండిరని, అందువలన ముక్తిగల్గునని వారు నమ్ముచుండిరని, వారు రెండు కెక్కిరీపాత్రలుకొని, వాని మధ్య వారు కట్టుకొను చుండిరని, తర్వాత నీళ్ళలో ముంచి, వానితోబాటు గంగలోమునిగి చనిపోవు చుండిరని, హిందువుల ఈ మూర్ఖసమ్మరముల ప్రభుత్వ ముపబాలించెనని, పాశ్చాత్య లేఖకులు వ్రాసిరి. ఒక మహారాష్ట్రము నుండియే 20000 మంది యాత్రికులు వచ్చుచుండిరట. మిగత భారతదేశమునుండి ఎందరు వచ్చుచుండిరో 16 వ శతాబ్దములో వచ్చిన 'ఫిచ్' (Fitch) కొన్ని మూర్ఖసమ్మరముల ఆర్య దేవునివలె విమర్శించెను.

1839 లో 'రంజిత్ సింగు' మరణించినపుడు అతని నల్లరు భార్యలు, ఏడుగురు బానిస స్త్రీలు, చితిపైన పరుండి 'రంజిత్ సింగు'తో బాటు ప్రయాణము చేసిరి. ఇది దురాచారముకాదా !

విశ్వేశ్వరుడు, చనిపోవు వారికి తారకమంత్ర ముపదేశించునని ప్రజలు నమ్ముచుండిరి. ఇందు పదివేల యిండ్లు, లక్షప్రజలు గలరని పై లేఖకుడు వ్రాసెను. 'హేబర్'లక్క ప్రకారము 5,82000 ప్రజలు గలరని తెలుచున్నది. (1803 లెక్కలు) కాశీలో సకలగ్రంథముల సంగ్రహించి రుంపిడివారు ఒక కాల నేర్పరచిరని, పైలేఖకుడే వ్రాసెను.

ఇట్టి ఈ కాశీనగరము, రాజ్యము క్రీ. పూ. 1500 నుండి వర్ధిల్లినది, కాని అనేకదండయాత్రలచేత నగరము ధ్వంసమైపోయినది. హైహయలు, గంగా యమున సంగమస్థానములో, కాశీపై దండయాత్ర చేసి, 'హర్యశ్వుడను' రాజును వధించిరి. ఇదియే మొదటి దండయాత్ర. అతని కుమారుడు 'సుదేవుని' కాలములో, హైహయలు మరల దండయాత్ర సలిపి, అతని నోడించి, నగర

మును దోచుకొనిరి. సుదేవుని కుమారుడు, 'దివోదాసుడు' రాజయెను. మరల కాశీనగరము నీరాజు 15 మైళ్ళదూరములో దృఢముగా నిర్మించెను. హైహయులతో 100 రోజులు "సౌదేవ దివోదాసుడు" యుద్ధము చేసెను. ఇత డోడిపోయి నగరము వదిలి, భరద్వాజాశ్రమములో తలదాచు కొనెను. అతని కుమారుడు ప్రతర్దనుడు, నిర్వర్రపరాక్రమోపేతుడు, గంధ గజేంద్రతుల్య బలాభ్యుడు, గంగా సదినిదాటి, హైహయుల నోడించివచ్చెను. ఈ యుద్ధములో నితని భార్య 'దృష్ ద్వతి' సాయ మొనర్చినట్లు తెలియుచున్నది. ప్రాచీన కాలముతో వీరపత్నులు భర్తలకు సాయమొనర్చి రనుటకిది నిదర్శనము. 'అలర్కుడను' రాజు కాలములో 'కాశీరాజ్య' మతనికి సంపూర్ణముగా లభించెను. సత్యవంతుడైన హరిశ్చంద్రుడు తన భార్య చంద్రమతిని అమ్ముదోయిన తావు నేటికి 'చౌఖ్' అను పేర బరగు చున్నది. హరిశ్చంద్ర ఘట్టము కూడ ఈ నాటికి గలదు.

ఈ నగరమును ఈ స్వతంత్ర రాజ్యమును బలుపురు పాలించిరి. జాతక రథలలో ననేరచోట్ల 'బ్రహ్మదత్తుడను' రాజుపేరు వ్రాయబడియున్నది. 'మహా నైలవ జాతము'లో నొక మంత్రి కాశీ రాజ్యమును గూర్చి చెప్పుచు "వారణాశి రాజ్యము తేనెటీగలచే మడిన పరచనట్టి తేనెతుట్టెవలె ఉన్నది. ("The kingdom of Benares is like a goodly honeycomb untainted by flies") అని చెప్పుటచేత, ఇది మహాన్నత స్థితిని జెందినట్లు గ్రహించవచ్చును.

రై నకల్ప్ సూత్రాదుల బట్టి, గౌతమబుద్ధుని కాలములోని 11 రాజ్యములలో 'కాశీ'లోని మల్లులు ప్రసిద్ధి చెందిరని తెలియుచున్నది. 'అంగు త్రరనికాయము' ఊడశ మహాజనపద యుగమును పర్ణించినది. అందు కాశీరాజ్యము కూడ కలదు. రైస్ దేవిడ్స్ యిట్లు వ్రాసెను. "కాశీలు అసువారు 'వారణాశి' చుట్టు ఉన్న మండలములలో స్థిరపడినవారు. భరతుల ఈ పురాతన రాజ్యము, బుద్ధుని కాలములో, రాజకీయముగా నభోగతి పాలయెను. కోసల, మగధదేశపు రాజ్యములు, ఈ పట్టణపు ఆదాయమును గూర్చి వివాద పడుటచేత, ఈ రాజ్యమే చివరకు కోసలలో జేరిపోయెను." (Rhys Davids — Buddhist India, P. 17) 'పండిత అజాత శత్రుడు' లిచ్చపులు, మల్లులు, కాశీ కోసల సంబంధమగు 18 గణరాజ్యములపై 16 ఏండ్ల యుద్ధమాడెను. దీని ఫలితముగా పైకావీ, విదేహ, కాశీ, కోసలలోని కొంత భాగము 'అజాత శత్రుని' రాజ్యములో లీనమైపోయెను. తిరిగి యిది స్వాతంత్ర్యత ననుభవించలేదు. దీని హద్దులు తర్వాత తెలియకున్నవి.

ఈ ప్రకారము క్రీ. శ. 6 వ శతాబ్దము వరకు ఖ్యాతి గాంచిన 'కాశీరాజ్యము' మొదట కోసలకు, తర్వాత మగధరాజులకు లొంగిపోయెను. చివరకు కోసల రాజ్యములో గలసిపోయెను. దీని స్వతంత్రత క్రమముగా నశించి పోయెను. అందు చేత బుద్ధదేవుని కాలము నాటికి, కాశీరాజ్యము తన ప్రసిద్ధి కోల్పోయినది. 'వానశాళి' లో 'ఋషిపతన మృగదావము' లోని 'విహారములో' 'కాశీరాజు' 'రీరీ'తో కాశ్యపునికి సంవాదము జరిగిట్లు బౌద్ధ గ్రంథములు చెప్పుచున్నవి. బుద్ధదేవుని కాలము 'ఘటికార' యను కుంభకారుని జీవితమును వర్ణించియుండెను. అదియే 'త్యాగమయు గృహస్థజీవనము.' ఇది ముక్తిమనికాయము, 'ఘటికారనుత్తాంతము' లో నున్నది.

ధర్మపాద వ్యాఖ్యనుబట్టి, జాతక కథలనుబట్టి పాణిగ్రహణ మహోత్సవ సమయములో వధువుకు 'స్నానచూర్ణ మూల్యము (Bath powder money) మి తండ్రి యిచ్చెడివాడని తెలియుచున్నది. ఈ కాలపు తండ్రిలు తమ పుత్రులకు వివాహ సమయములో పసుపు కుంకుమల క్రింద భూమి యిచ్చిన మాదిరిగా ఈ పద్ధతి ఉన్నది. 'ప్రసేనజిత్తు తండ్రియైన 'మహాకోసల' యనువాడు 'కోసల రాజు', తన కుమార్తె 'కోసలదేవిని' మగధరాజు బింబిసారునికీచ్చి కాశీమండలము లోని యొక గ్రామమును 'స్నానచూర్ణ మూల్యము' గా నొసంగెను.' 'ప్రసేనజిత్తు' కుమార్తె 'వజీర'ను (వజీరి కుమారి) మగధరాజు 'అజాత శత్రునికీచ్చి, అమెను స్నానచూర్ణ మూల్యముగా 'కాశీగ్రామ మిచ్చెనని' ధర్మపాద వ్యాఖ్య (Vol iii — P 266) తెల్పుచున్నది.

'అద్దకాళి' యను భిక్షుణి 'కాశీవర్తకుని కూతురు. ధర్మమెరింగిన యువతిగా, ఈమె వినయ పిటకాదులలో కొనియాడ బడినది. 'మిలిందుడను' గ్రీకురాజుడు (మీనాండరు) నాగసేనుడను బౌద్ధభిక్షువుతో సంవాదము జరిగినది. ఇది 'మిలింద పస్త్వా' యను గ్రంథమున వర్ణించ బడినది. (క్రీ. పూ. 110) నిర్వాణమునుగూర్చి బోధించుచు, నాగసేనుడు మిలిందునితో నెట్లనెను. "మహారాజా ! నిర్వాణము పొందుటకు ఏస్థలముతోను పనిలేదు; సన్మార్గమున నడచుచు, మనసును నిగ్రహించి యుంచినచో, నిర్వాణము పొందవచ్చును. శీలముపై దృష్టిని ప్రతిష్ఠించి, మనసును వశములో నుంచుకొన్నచో, మనుజుడు నిర్వాణమును పొందుచున్నాడు. 'కాశీలో, కోసలలో, గాంధారము'లో నుండి కూడ, శీలముపై ప్రతిష్ఠించి, మనసును వశములో నుంచుకొన్నచో, నిర్వాణమును పొందగల్గును. లేనిచో 'కాశీ'లో నున్నను నిర్వాణమును పొందజాలడు." దీనినిబట్టి 'కాశీ' యొక్క ప్రసిద్ధి క్రీ. పూ. 2 వ

శతాబ్దము నాటికి గలదని స్పష్టపడుచున్నది. ఈ గ్రంథములోనే (పుట 252) “ధర్మాశోకునికి, ‘బిందుమతి నామక గణిక, తన సత్యబలముచేత గంగానది జలమును ఎదురు ప్రవహించునట్లు చేసి చూపినదని వ్రాయబడినది. గంగానది పొడవు 500 యోజనములని, వెడల్పు యోజనమని ఇందు వర్ణింపబడి యున్నది.

అంధకార యుగములో రాజ్యపాలన చేసిన ‘భారశివుల’ వంశము యొక్క మూలస్థానము ‘కోశాంబి కాశీల’ మధ్యప్రదేశమైనట్లు ఐతిహాసిక లేఖకుల పరిశోధనల వలన తేలినది. తామ్రలేఖనముబట్టి, ఈ ‘భారశివులు’ శివలింగమును కంఠమున ధరించి, శివునితృప్తి పరచినవారని, వారి రాజ్యాభిషేకమును, ‘భాగీరథి’ పవిత్రజలము చేత జరిపినారని, దశాశ్వమేధ యజ్ఞము జరిపి, అవభృథ స్నానము చేసిరని, తెలియుచున్నది. కుషాను సామ్రాజ్యానంతరము, దాదాపు క్రీ. శ. 150 ప్రాంతములో, వీరు కాశీప్రాంతమున రాజ్యము సంపాదించిరి. ‘కాశీకి దగ్గరగా నున్న ‘నగవా’ నామక స్థానములో ననగా, ప్రస్తుతము ‘హిందూ విశ్వవిద్యాలయము’న్న స్థానము వారిపేరుతో వెలసినది. దశాశ్వమేధ యజ్ఞములు జరిపిన తర్వాతకల్గిన బిడ్డకు ‘హయనాగ’ యని మొదటిరాజు పేరిడెను. ఈ భారశివులకు పురాణములలో నవనాగులని పేరుగలదు. నైవ ధర్మముననుసరించిన ‘పల్లవులు’ తమ ముఖ్య నగరమైన ‘కాంచీ నగరము’ను ఉత్తరమున ఉన్న ‘కాశీ’ వలె, తమ శాసనములో గొనియాడిరి. ‘హౌనుత్సాంగు’ ఈ కాంచీపురమును జూచి వర్ణించి యుండెను. ఆ కాలమున ఇందు నూరు బౌద్ధ సంఘారామములు, పదివేలమంది బౌద్ధమతాచార్యులు, ఎనుబది హిందూదేవాలయములు, దిగంబర జైన సన్యాసులు కూడ వేలకు వేలుండిరని, ఈపురము 5 లేక 6 చదరపుమైళ్ళు విస్తీర్ణముగల పట్టణమని, ప్రఖ్యాత బౌద్ధపండితుడైన ‘ధర్మపాలుని’ జన్మస్థానమని, వర్ణించియున్నాడు. అందుచేత ఈ కాంచీపురము కూడ ‘కాశీ’ వలె సమస్త మతస్తులకు పుణ్యక్షేత్రమని చెప్పవచ్చును. (Watters — Vol II — P 226—228) ఈమధ్య ఈగ్రంథ కర్త దక్షిణదేశ సంచారము చేయుచు ‘కాంచీ పురము’ను జూచివచ్చెను.

వాయుపురాణములో, మధ్యప్రదేశములోగల రాజ్యములలో, కాశీరాజ్య మొక్కటే యని వ్రాయబడి యున్నది. శివపురాణములన్నియు కాశీని బేర్కొనియున్నవి.

క్రీ. శ. 5 వ శతాబ్దములో వచ్చిన ‘పాహియాను’ సారనాథునుజూచి, అందు నాల్గు స్థూపములు, రెండు బౌద్ధ సంఘారామములు, ఉన్నవని అందు

భిక్షువులుండిరని వ్రాసెను. హిందూదేవాలయముల ప్రశంస, అతని వ్రాతలలో గాన్పించదు. (హిందీ - జగన్ మోహనవర్మ - పాహియన్ P. 71)

క్రీ. శ. 7 వ శతాబ్దములో వచ్చిన 'హౌనుత్సాంగు', అచట 30 బౌద్ధ సంఘరామములు, 1500 భిక్షువులు 'ధేరవాది శాఖకు చెందినవారు గలరని, 100 హిందూదేవాలయములు గలవని, అందు 10000 మంది ముతస్టులుండిరని వ్రాసి యుండెను. నగరమునకు ఈశాన్యమున వరుడానదికి పడమర, 100 అడుగుల ఎత్తుగల అశోకుని స్థూపముగలదు. స్థూపమున కెదుట ఒక రాతి స్తంభము దెబ్బది అడుగుల ఎత్తుదికలదు. ధర్మచక్రము నుపదేశించు బుద్ధుని ప్రతిమకూడ కలదని పై లేఖకుడు వ్రాసెను.

“వరుడానదికి 10 లీల దూరములో, లూయీలోని సంఘరామము గలదు. ఇది 8 భాగములుగా విభజింపబడి, చుట్టును గోడగల్గియున్నది. దీనిలో 1500 మంది భిక్షువులు సమ్మతీయ శాఖకు చెందిన, హినాయాన మతస్థులు కలరు. దీని లోపల 200 అడుగుల ఎత్తుగల ఒక విహారముగలదు. తప్పుపైన బంగారు పూతగల మామిడి పండుగలదు.” ఈ విధముగా, చైనీయ లేఖకుడు పర్ణించియుండెను. అనేకచోట్ల బంగారు విగ్రహములగూర్చి కూడ వ్రస్తావించెను. తథాగతుడు స్నానముచేసిన, గుడ్డలుతుకపేసిన, భిక్షాపాత్రను కడిగిన కొలసులనుకూడ 'హౌనుత్సాంగు' పర్ణించియుండెను. ఈ చైనీయ లేఖకుల వ్రాతలవలన కాశీవృత్తాంతము తెలియుచున్నది.

అర్వచిమంది భిక్షువులను ధర్మదేశనమునకై ఆయా దిక్కులకు 'వారణాశి' నుండియే పూర్ణబ్రహ్మచర్య ప్రకాశకుండు ధర్మవేత్తయగు బుద్ధదేవుడు పంపించి యుండెను. యుగ యుగాంతరములు స్మరించదగిన ధర్మముందుండియే మ్రోగెను. “భిక్షువులారా : బహుజన హితార్థముగ, బహుజన సుఖార్థముగ, లోకసంగ్రహ బుద్ధితో దేవమనుష్యులకు లాభకారిగా, హితకరముగ, సుఖకరముగ, అన్నిచోట్ల సంచరించుడు. ఆదికల్యాణము, మధ్య కల్యాణము, అంత్య కల్యాణము నగు ధర్మము నుపదేశించుచు బొండు. అర్థనహితమును, కేవలమును, పరిపూర్ణమును పరిశుద్ధమగు బ్రహ్మచర్యమును బ్రకటించుడు. లోకములో అల్పదోషయుతులగు ప్రాణులు ధర్మమును విననిచో చెడిపోవుదురు; విన్నచో ధర్మవేత్తలగుదురు.

ఈ అమృతమయమగుబోధ సారనాథునుండియే బయలుదేరినది.

ఈ సారనాథ ప్రధానమందిరములో నిల్చుండి గ్రంథకర్త బుద్ధుని సందేశమును విద్యార్థులకు వినిపించెను. ఇచ్చటనుండియే బుద్ధుడు శిష్యులను, నలుదిశలకు పంపించుచు, 'భయపడిని ఖడ్గమృగమువలె' ధ్వనులకు భయముచెందని మృగరాజువలె, నీటిబొట్టు అంటని తామ రాకువలె, ఒంటరిగా ఖడ్గమృగమువలె త్రోవతెన్ను లేకుండ ముందుకునడువుడు, అని బోధించెను.

(Go forward without a path,
Fearing nothing, like the
rhinoceros;
Even as the lion not trembling
at noises,
Even as lotus leaf, unstrained
by the water,
Do thou wander alone, like
the rhinoceros.'')

ఇంకను 'రాజతరంగిణి' మొదలగు గ్రంథములలో కాశీ ప్రశంస గలదు. "పవిత్రమైన 'కాశీ'యని, అచటికి పోవుటకు నమస్తమును వదలు కొందునని, ఇత్యాది పదనములు కాన్పించును. 'మాతృగృధు' రాషాయవత్తములు ధరించి' నమస్తము సన్యసించి, ఆయన యతి యాయెను. నేను అంతిమ దశలో కాశీ కేగుదును."

(Ranjit Sitharam Pandit) — Raja tharangini — P. 82
"Therefore by going to hallowed Benares eagerly looking for the bliss of repose, I propose to renounce everything, as is meet for a twice born man. III—297)

83 P. "Then going to Benares Mathru Gupta assumed the ochre brown garment and having renounced everything that good man became a Yati" (III—320)

265 P "After completing the founding of the city and, throwing the yoke of Government on the I propose to go to Benares or to Nandikshetra perchance" (VII-646)

“He gave up charge and journeyed to Benares” (VII-1007)

అల్పరూపి కూడ కాశీని గూర్చి వ్రాసెను. “బారిసుండి 20 ఫర్సకులలో, ప్రఖ్యాతి గాంచిన 'బనారసి' కలదు. ఉత్తరమునుండి చూచిన, ఇది హిందూ దేశమునకు 'ముఖద్వారము.'

ఈ ప్రకారము క్రీ. పూ. 15 వ శతాబ్దమునుండి క్రీ. శ. 12 వ శతాబ్దము వరకు గల వాఙ్మయములో కాశీ ప్రశంస కాన్పించుచున్నది.

కాశీపై దండయాత్రలు

కాశీనగర నిర్మాణానంతరము, ప్రప్రథమమున చెండు మూడు పర్యాయములు, వేదకాలములో 'హైహయుల' దండయాత్రలు జరిగియుండెను. పీనివలస నగరము కొంతవరకు ఛ్వింసమాయెను. తిరిగి సూతన నగరము కొంచెము దక్షిణముగా నిర్మించబడెను. తర్వాత క్రీ. శ. 13 వ శతాబ్దము వరకు, కాశీపై దండయాత్రలు కాన్పించవు. ఈ శతాబ్దములో శ్వేతహరణుల నాయకుడు శైవుడునగు 'మహారకులుని' కాలములో, నేల రికినట్లు పచ్చిన అసంఖ్యాక హరణుల దుష్ట హస్తములలో, బౌద్ధులు చంపబడుటయేగాక సారసాధులొని పంచలాటి బౌద్ధ స్థూప, విహార, సంఘారామములకు గొప్ప దెబ్బ తగితెను. అనేక మందిరములు శిథిలములాయెను. 'పాహియాను' కాలములో లేని హిందూ దేవాలయములు, 'హాను త్సాంగు' వచ్చునప్పటికి నూరు నిర్మించబడుటచేత అవి హరణుల దండయాత్రానంతరమే నిర్మించ బడినవని, కొందరు విద్వాంసు లాహించుచున్నారు. జైన లేఖకుడైన 'గుణభద్రుడు', ఈ 'మహారకులుని' నరహంతకునిగాను, దుష్టులలో మొదటి వానినిగాను చిత్రించి యుండెను. రోజుకు మూడు గొట్టెలను ఖజించిన "నెపోలియను" అన్న బరోపియనుల కెంత భయమో ఇతని పేరువిన్న భారతీయుల కంత భయముగా నుండెడిది.

హరణుల దండయాత్ర తర్వాత, సూత్నబౌద్ధ విహారాదులు నిర్మించబడినది, శిథిల మందిరముల బాగుచేయించినది తెలియదు.

అంధకార యుగములో హిందూమత విజృంభణము సాగిన కొలది, బౌద్ధులు నానావిధ హింసలకు గురియైరి; వారి శిల్పము, రక్షాపై భవము, మందిరాదులు హిందువుల తీవ్ర క్రోధానలమునకు గురియాయెను, అఖరుదెబ్బ ముహ్మదీయరాజుల హస్తములలో జరిగెను.

జయచంద్రుని వదించిన తర్వాత, 'ముహమ్మద్ ఘోరీ' క్రీ. శ. 1193 వ సంవత్సరములో 'అసీకోట'లో దాచబడిన విశేష ధనసంచయముల గైకొని, 'కాశీనగరము'న కేగెను. అతని సేనానాయకుడు "కుతుబుద్దీన్ ఐబక్" అ నగరమును దోచి, అనేక ఆలయముల సంఘారామముల నేలమట్టముగావించి, 'ధిల్లీనుండి కాశీపురము' వరకు గల ప్రదేశమంతయు స్వాధీనపరచుకొనెను. అప్పటి నుండి ఇది ముస్లిముల పాలనలోనుండెను. (B. Majumdar — A guide to Saranath. P 22, "His general Kutubuddin Aibak entered

Benares, sacked the city and destroyed numerous temples. It is quite possible that the invader did not spare the monasteries and temples of Saranath.'')

‘ఔరంగజేబు’ ముహమ్మదీయ మతావేశ పరవశుడై, అనేక హిందూ దేవాలయముల నేలమట్టముగావించి, కొన్నిటిని మశీదులుగా మార్చివై చెను. ఈ నష్టమునుండి హిందువులు మరల నెన్నడును కోలుకొనియుండలేదు. వారణాశి నగరము తిరిగి ప్రాచీన హిందూ దేవాలయ శిల్పసంపదను నోచుకొన దాయెను. ‘ఔరంగజేబు’ మరణానంతరము ఆరుగురు, బలహీనులగు ముహమ్మదీయ రాజులు పాలనచేసిరి. మొగల్ రాజ్య పతనానంతరము, అయోధ్య నవాబు సాఫర్ జంగ్ ‘అధీన ములో నుండెను. ఇతని మనుమని కాలములో అనగా క్రీ. శ. 1775లో ‘బ్రిటిషువారు’ 1775 సంధిప్రకారము ఈ పురమును తమ రాజ్యములో గలుపుకొనిరి. రాజకీయ ముగా, మతసంబంధముగా, ననేక దండయాత్రలు జరిగినను, హిందువులు తమ ప్రాచీనులనుండి వంశపారంపర్య రీత్యాకై కొన్ని ఆచారములు, సనాతన ధర్మములు, పూజాపునస్కారములు. ఆర్యధర్మ నియమముల వీడలేదు.

ఈ మూడు దండయాత్రలను సాక్షిమాత్రముగానుండి, చూచిన రెండు మూడు మందిరములు అట్లులనే ఈ నాటికి నిల్చియున్నవి. రెండు స్థూపములు ఆరు శతాబ్దముల కాలము చెక్కుచెదరక నిల్చియున్నవి. కాశీనగర ప్రాచీన వైభవమును, కళాసంపద నీ స్థూపములు చాటుచున్నవి.

—o—

కాశీ నగర పరిశ్రమలు

కాశీనగరము శ్రీ మంతులైన వర్తకులకు ప్రసిద్ధి. ఈ నగరము అనేక విధములగు వర్తక వాణిజ్యాదులకు ప్రసిద్ధి గాంచియుండెను. అనాదినుండి పట్టు వస్త్రములకు చీరలకు ప్రసిద్ధి చెందినది. ‘మెకాలే’ అను విఖ్యాత ఆంగ్లలేఖకుడు దీనిని గురించి ఇట్లు వ్రాసెను. “కాశీమగ్గములనుండి పోయిన అతి సున్నితమైనపట్టు వస్త్రములు, ‘నెంటు జేముస్’ వర్సేయిల్సు నగరముల చతుశ్శాలల రేగుచుండెను.” (Macaulay — “From the looms of Benares went forth the most delicate silks that adorned the halls of St. James and Varsailles.”)

క్రీ. పూ. 2 వ శతాబ్దమునాటి గ్రంథమగు 'మిరించపన్థా'లో సాగలనగర వర్ణనముగలదు. ఆ నగరము 'యవనుల వాణిజ్య వ్యవసాయములను కేంద్రమని, 'కాశీ, కాదుంబరాది స్థానములనుండి నేయబడిన వస్తువుల పెద్ద మార్కెటులు గలియున్నదని ఉంటుందేత, కాశీ వస్తుముల ప్రసిద్ధి, ఆ కాలమున అన్నిచోట్ల గలదని తెలియుచున్నది.

శ్రేష్ఠి పుత్రుడు, యశుదనువాడు, హేమంత, గ్రీష్మ, వర్షమునెడు మూడు ఋతువులను మూడు మేడలు కాశీలో గట్టుకొని యుండెను. ఈ ముగ్గురుమేడల రేగి నన్యసించెను. అతని మిత్రులు నలుగురు శ్రేష్ఠి కులజులు కూడ బౌద్ధ ధర్మమును స్వీకరించిరి. తరువాత కాశీనగర వాసులు గీరి మంది బౌద్ధ ధర్మము స్వీకరించిరి. పీఠెల్లరు అనేక వ్యాపారములు చేయు శ్రేష్ఠికులజులుగా గాన్పించుచున్నారు. కాని ధర్మములకు, పుణ్యకార్యము లాచరించుటకు భారత వర్షములో పైశ్చులు ముద్ర సిద్ధులు. శ్రీరంగ పట్టణములో 'టిప్పుసుల్తానుకు' కూడ మూడు రాజభవనము లున్నట్లు కాన్పించును. కోటలోని రెండు భవనములు నేడు శిథిలమైనవి; దీరిటయట నున్న 'దరియా దౌలత్', వేసంగి భవనము (Summer palace) కావచ్చును.

'తుండిల జాతకము'ను బట్టి 'వారణాశి'కి చుట్టుప్రక్కల ప్రత్తిచేలు విశేష ముగా గలవని, (కప్పనక్షేత్రములు) ప్రత్తి వస్తుములు కాశీలో లభ్యమగు చుండెనని తెలియుచున్నది. బౌద్ధవాఙ్మయములో 'శివేయ్యర వస్తుములు' విశేష ముగా ప్రశంసించబడెను. వారణాశి వస్తుములుకూడ శ్రేష్ఠతముమీదై యుండెను. ఈ వస్తుము లేవిధమైన ధైలమును గ్రహించనంత, నన్ననిదై యుండెను. గుల్బర్గా వర్తకులు తమ గుల్బర్గాములతో నుత్తరది శనుండి వచ్చి, 'వారణాశి'లో తమగుల్బర్గాముల నమ్ముకొను చుండిరని, జాతక కథలలో నుల్లేఖింపబడియున్నది.

'టావర్నియర్' మొగలాయిరాజుల కాలములోవచ్చు, భారతవర్షమును గూర్చి యుండెను. 'కాశీ' నగరములోని వస్తుములజూచి, ఈ లేఖనిడిట్లు వ్రాసెను. "రాజా గారి కొలుపు కూటము మధ్యలో రెండు గాలరీలున్నవి. అచటవారు ప్రత్తి, రాతికో, పట్టుగుడ్డలు, ఇతరవర్తక సరకు విక్రయించెదరు. అచట ఈ వస్తుములను సమూహ చేసిన పనివాండ్రే, మున్నుండుగా ఈ సరకుల నమ్ముచుందురు; వారు ప్రత్రుభుముగా, కంట్రాక్టు తీసికొన్న వారిచెంతకేగి, 'అభిజ్ఞాన ముద్రలను' వేయించుకొని వచ్చి విదేశీయుల కమ్ముకొందురు. ఈ ముద్రలు లేకుండ ఏ వస్తుమేని నిక్రయించ బడినచో, వారి కధికార్లు జరిమానా విధించి, కొరడాలతో దెబ్బలు కొట్టుచుండిరి."

(Tavernier — Travels in India P 97) బుద్ధుని కాలమునకూడ పత్రముల పరిశ్రమ అభివృద్ధిలోనున్న ఆధారములు గలవు.

ఈ పత్రములతో బాటు, ఇత్తడి, నానావిధ చిత్రములు, లతలుగల్గి అంచులతో సుందరమైన, పట్టు పత్రములు ఇచట లభించుచుండెను.

గౌతముడు 'మహాభినిష్కృమణము' జేయుటకు పోవునపుడు, తాను భిక్షుకునిగుటచేత 'కాశీ పత్రములు' యోగ్యములు కావని తలంచి వానిని వదలివేసెను. బుద్ధుడు ధరించినవి కాశీ పత్రములని స్పష్టమగుచున్నది. ఈనాటి పట్టుపత్రముల పరిశ్రమ యంతయు ముహమ్మదీయ సాలీల చేతులలోనున్నది. 'మహమ్మద్ ఖీన్ తుల్లక్' 14 వ శతాబ్దములో ఢిల్లీలో 500 మంది సాలీలనుంచి, కైకొని తమ భార్యల చేత బంగారు పట్టుపత్రముల ధరించునట్లుచేసి, వానిని బహుమతులుగా పంచి పెట్టుచుండెను. లెండన్ పరిశ్రమ లోహసంబంధమైనది. ఇత్తడి, రాగి విగ్రహములు, తాంబూలు, పంటపాత్రలు గంగనీటికి లోటాలు మున్నగునవి ముఖ్యములు. ఈ విషయములు 'హాపెల్' కూడ వర్ణించియుండెను. ఆంగ్లేయ విజ్ఞాన సర్వస్వము కూడ దీనినే చెప్పుచున్నది. (Ency. Brita, 392 P. "Its chief manufactures are silk brocades, gold and silver thread, gold figure work, German silver work, embossed brass vessels, and lacquered toys.")

—o—

౨

కాశీ ద్విగర్భనము

చారిత్రకముగా కాశీనగరమును, రాజ్యమును గూర్చి నేర్చుకొని యున్నాము. ఇప్పుడు 'కాశీనగరము' లో జూడవలసిన ఘట్టములు, ఆలయములు, ప్రదేశముల గూర్చి నేర్చుకొందము. కాశీలో గంగాస్నానము ముఖ్యమైనదని, పుణ్యమైనదని, పాపహారిమని హిందువులు భావించెదరు. పుష్కర కాలములోను, కుంభమేళనమయములోను, సూర్యచంద్రవిగ్రహాణ సమయములలోను అసంఖ్యక శీర్షయాత్రికులు వెళ్ళి స్నానము చేయుచుందురు. పక్షిణ హిందూస్థానమునుండి అక్షలాది వృద్ధులు కాశీకివెళ్ళి అచటనే మరణించి యుండిరి. 'కాశీకిపోయిన రాజీకిపోయిన తిరిగిరా'రన్న సామెత కలదు. కాశీలో మరణించిన మాత్రమున శివసాయుజ్య

మును జెందుదురని వీరి విశ్వాసము. కాని జననమరణ రాహిత్యస్థానమును బొందిన వేమనయోగి మాత్రము “కాశీని పోయినను లంబ గతితకాదు” అని చెప్పినాడు.

కాశీలో నాల్గుమైళ్ళ గంగానది పొడవున 80 స్నానఘట్టములు గలవు. ఘట్టము అనగా ‘స్నానమునకు దిగు మెట్లు’ అని అర్థము. ఈ ఘట్టములలో 16 మాత్రము ముఖ్యమైనవి. దక్షిణమునుండి ఉత్తరమునకు అవి యిట్లున్నవి.

(ఎ) ఘట్టములు

1. అస్సీఘట్టము :

అస్సీనది గంగలో గలియుచోట (అస్సీ సంగమము) యిది ఘట్టము. ఈనాడు ‘అస్సీ’ నది ఎండిపోయినది. ‘వరుణ — అస్సీల’ మధ్యభాగము ‘వరణాశి’. వరణాశియొక్క దక్షిణపు హద్దు యిదియే. దీని కొడింత దూరములో ‘తులసీదాసు’ ఘట్టము గలదు.

2. తులశీఘట్టము :

రామానందుని నుండి శిష్య పరంపరలో ఏడవవాడు ‘తులసీదాసు’ (1582—1623) తొమ్మిదికోట్ల ఉత్తర భారతీయు నీయనను ‘గురువు’ గా దలంచెదడు. క్రీ. శ. 1574 ప్రాంతములో నీయన యిచట నివసించి చాల కాలముండి తరువాత మరణించెను. తాను ఫలాన తేదీన, కాలమున, స్థలమున చనిపోయెదనని తన శిష్యులతో నీయన చెప్పుచుండెడివాడు. హిందీ కవులలో ముఖ్యుడు. ఈయన పేరుతో ఈఘట్టము వెలసినది. ఈకవి జ్ఞాపర్వము, ఈశ్రీంది విహ్నిములుపైన భద్రపరచబడి యున్నవి.

1. చేతితో గీయబడిన తులసీదాసు పటము.
2. ఈయన తొడిగిన ఒకజత కొయ్య పాపుకోళ్ళు.
3. తులసీదాసుకు ఇష్ట దైవమైన, అభిమాన పాత్రమైన, భీమిల కాల మంతయు పూజించినట్టి ‘హనుమంతుని’ చిన్నరాతి విగ్రహము.
4. గంగానదిపై తిరుగుటకు ‘తులసీదాసు’ ఉపయోగించిన, నావలోని ఒక చిన్నముక్క.

మును జెందుదురని వీరి విశ్వాసము. కాని జననమరణ రాహిత్యస్థితినిమును బొందిన వేమనయొగి మాత్రము “రాశీని పోయినను లంబ గలితరాదు” అని చెప్పినాడు.

కాశీలో నాల్గమైళ్ళ గంగానది పొడవున 80 స్నానఘట్టములు గలవు. ఘట్టము అనగా ‘స్నానమునకు దిగు మెట్టు’ అని అర్థము. ఈ ఘట్టములలో 16 మాత్రము ముఖ్యమైనవి. దక్షిణమునుండి ఉత్తరమునకు అవి యిట్లున్నవి.

(ఎ) ఘట్ట ము లు

1. అస్సీఘట్టము :

అస్సీనది గంగలో గలియుచోట (అస్సీ సంగమము) యిది యున్నది. ఈనాడు ‘అస్సీ’ నది ఎండిపోయినది. ‘వరుణ — అస్సీల’ మధ్యభాగము ‘వరణాశి’. వరణాశియొక్క దక్షిణపు హద్దు యిదియే. దీని కొలింప చూచుములో ‘తులసీదాసు’ ఘట్టము గలదు.

2. తులశీఘట్టము :

రామానందుని నుండి శిష్య పరంపరలో ఏడవవాడు ‘తులసీదాసు’ (1532—1623) తొమ్మిదికోట్ల ఉత్తర భారతీయ లీయనను ‘గురువు’ గా దలంచెదరు. క్రీ. శ. 1674 ప్రాంతములో నీయన యిచట నివసించి చాల కాలముండి తరువాత మరణించెను. తాను ఫలాన తేదీన, కాలమున, స్థలమున చనిపోయెదనని తన శిష్యులతో నీయన చెప్పుచుండెడివాడు. హిందీ కవులలో ముఖ్యుడు. ఈయన పేరుతో ఈఘట్టము వెలసినది. ఈకవి జ్ఞాపకార్థము, ఈక్రింది విహ్నములుపైన భద్రపరచబడి యున్నవి.

1. చేతితో గీయబడిన తులసీదాసు పటము.
2. ఈయన తొడిగిన ఒకజత కొయ్య పావుకోళ్ళు.
3. తులసీదాసుకు ఇష్ట దైవమైన, అభిమాన పాత్రమైన, దీవిత కాల మంతయు పూజించినట్టి ‘హనుమంతుని’ చిన్నరాతి విగ్రహము.
4. గంగానదిపై తిరుగుటకు ‘తులసీదాసు’ ఉపయోగించిన, నావలోని ఒక చిన్నముక్క.

వాల్మీకి రామాయణము ననుసరించకుండ, స్వతంత్రముగా తులసీదాసు, ‘రామచరిత మానసము’ అను పేరున క్రీ. శ. 1623 లో రామకథను వ్రాసెను. ఇంకను 11 యితరకృతుల కూడ వ్రాసెను. ఈయొగి కొంతకాలము గృహస్థాశ్రమ ములో నుండెను. ఆయన ఏకైక కుమారుడు చనిపోవుటచేత, వైరాగ్యభావ ముదయించగా సన్యసించి తన జీవితమంతయు నివటనే గడిపి, మరణించెను. నోరులేని కోటాను కోట్ల జనుల కొరకే యతి, వాఙ్మయమును సృష్టించి, వారిని సంబోధించి, వారితో జీవించి, వారిని ప్రార్థించి, బోధించి, వారి కష్టములలో సుఖములలో బాల్గొని, మహనీయులతో సాంగత్యమును నెరపి, ఆచంద్ర తారార్కమగు భ్యాతి గడించెను. అందుచేత ప్రజలీయనను ‘మమ్మొరిగిన మహాత్ము డిచట గలడు; మా ఉపదేశకునిగా ఆయనను మేము ఎన్నుకొందుము’ అని నుడువ సాగిరి. (“Here is a great soul that knows us. Let us choose him for our guide.”) ఇట్టి అమరజీవులు నివసించిన, మెట్టిన ప్రదేశములు పుణ్యతీర్థములే కదా !

3. చేతసింగు ఘట్టము (శివలా ఘట్టము) :

ఈ ఘట్టము కాశీరాజైన, ‘చేతసింగు’ పేరుతో వెలయుచున్నది. శిథిలావస్థలో నున్న ఈ రాజుకోట, భవనము ఈనాటికిని గలవు. ఇందనేక మంది సాధువు లున్నారు. వీరు క్రీ. పూ. 700 ప్రాంతమున నున్న కపిలుని శిష్యపరంపరలోని వారు. 103 ఏండ్లు, 150 ఏండ్లు వయస్సు గల ఇరువురు సాధువులతో ‘హావేల్’ మాటాడగా, నందొకడు ‘చేతసింగు’ను ‘వారన్ హేస్టింగ్సు’ను స్వయముగా జూచి తినని చెప్పెను.

వాకిటిలో, చేతసింగు మంత్రులలో నొకడు, ఇచటనున్న మతస్థాపకుడు అగు ‘లక్ష్మీబాబా’ యనువాడు చనిపోగా, వాని నిచట ఒకమామిడి చెట్టుక్రింద పాతిపెట్టిరి; అది నేటికి కాన్పించును. ఈ చేతసింగునుగూర్చి అనేక విషయములు చరిత్ర ఉల్లేఖించుచున్నది.

భారత వర్షములో ‘వారన్ హేస్టింగ్సు’ (1772—1785) రాజ ప్రతినిధిగా నుండెను. మైనూరు, మహారాష్ట్ర యుద్ధములలో కంపెనీవారి బొక్కనము భాగి యాయెను. 1770 లో పెద్ద కాటకము కల్గెను. ‘హేస్టింగ్సు’కు భన మవసర మగుట చేత, ‘కాశీరాజు’ను బెండ్లబీగమును ధనమిమ్మని కోరెను. 1773 లోని

రాజీ ప్రకారము 'కాశీరాజు' కంపెనీవారిని ప్రభువుగా నంగీకరించి, ప్రతి వర్షము సుంకము చెల్లించుటకు ఖరారుపడెను. క్రమక్రమముగా కాశీరాజు ధనవంతుడాయెను. 'హేస్టింగ్సు' కాశీరాజును కప్పముగాక, మరి ఐదు లక్షల రూపాయలు అదనముగా యిమ్ముని కోరెను. 'చేతసింగు' ఈ యొత్తమును చెల్లించెను. తర్వాత వేయి గుర్రపు దళమును యిమ్మునికోరగా ఆయన వానిని బంపుటతో నాలస్యమాయెను. అలస్య మగుటచేత 'హేస్టింగ్సు' ఈయనకు ఏబది లక్షలు జరిమానా విధించెను. బ్రిటిషువారి శత్రువులతో ఉత్తర ప్రత్యుత్తరములు బరిపి వారితో లాలాచి ఐనాడని 'చేతసింగు'పై నేరాలోపణ చేయబడెను. అందుచే స్వయముగా శిక్షించుటకు కలకత్తానుండి నావపైన 'హేస్టింగ్సు' కాశీకి 1781 జూలై 7 న బయలుదేరెను. 'బర్నారు' వద్దచేతసింగు ఆయన దర్శనము కోరగా 'హేస్టింగ్సు' నిరాకరించెను. 'చేతసింగు' యిచ్చిన సంఖ్యయినీ అతనికి సచ్చనందున 'హేస్టింగ్సు' అతనిని కాశీలోనే అరెస్టుచేయుటకు 1781 ఆగష్టు 15 న అధికార పత్రమును జారీచేసెను. సైనికులు 'చేతసింగు' ను కోటనుండి బయటకు రాకుండ అరెస్టు చేయబోయిరి. కాని చేతసింగు సైనికులు 2000 మంది వచ్చి బ్రిటిషు సైనికులను చిత్రవధ చేసిరి. బ్రిటిషువారి యొద్ద మందుగలదు సామానులేదు.

(G W Hastings — A vindication of Warren Hastings, P 139
'Unfortunately they were sent with out ammunition. A large body of armed men from the fortress of Ram Nagar crossed the river suddenly and massacred the whole party. Chait Singh escaped to the fortress of Luteefgarh and never again entered Benares. Warren Hastings for a short time was in imminent peril.')

'వారన్ హేస్టింగ్సు' యొక్క ఏడు ఏండ్ల విచారణకు కూడ యీ చేతసింగు తగాదా ఒక ముఖ్యకారణమని హావెల్ వ్రాసినాడు. హేస్టింగ్సు తప్పిదములు విన్నంతనే 'బర్నూ' యొక్క రత్తనాశములు ఉడుకెత్తి పోయెనని 'మెకాలే' వ్రాసెను. (Ency Bri — Vol IV P 418 — "The story of Hastings's crimes, as Macaulay says, made the blood of Burke boil in his veins,,)

అప్పుడు వర్షాకాలము. గంగానది వరదల మూలముగా కోటపై భాగమువరకు నీరుప్రవహించసాగెను. కోటకు పైభాగమున మూడు కిటికీలుగలవు. అందొక దానిగుండ, చేతసింగు. తల పాగాలు వరుసగా త్రాడువలె కట్టించి, వాని నహాయమున, గంగానదిలోని పడవలోనికిదూకి, అపడవమీద భాగీరథికి అవలిబడ్డుననున్న 'రామనగరమునకు పోయి, అటనుండి, "లటీపు నగరము"నకు వలాయనమై

రాజీ ప్రకారము 'కాశీరాజు' కంపెనీవారిని ప్రభువుగా నంగీకరించి, ప్రతి వర్షము సుంకము చెల్లించుటకు ఖరారువడెను. క్రమక్రమముగా కాశీరాజు భవవంతు డాయెను. 'హేష్టింగ్సు' కాశీరాజును కప్పముగాక, మరి ఐదు లక్షల రూపాయలు ఆదనముగా యిమ్ముని కోరెను. 'చేతసింగు' ఈ యొత్తమును చెల్లించెను. తర్వాత వేయి గుర్రపు దళమును యిమ్మునికోరగా ఆయన వానిని బంజుటచో నాలస్య మాయెను. అలస్య మగుటచేత 'హేష్టింగ్సు' కంపెనీని ఏబది లక్షలు జరిమానా విధించెను. బ్రిటిషువారి శత్రువులతో ఉత్తర ప్రభుత్వములు జరిపి వారితో లాలాచి ఐనాదని 'చేతసింగు'పై నేరారోపణ చేయబడెను. అందుచే స్వయముగా శిక్షించుటకు కలకత్తానుండి నావపై న 'హేష్టింగ్సు' కాశీకి 1181 జూలై 7 న బయలుదేరెను. 'బర్నారు' వద్దచేతసింగు ఆయన దర్బారును కోరిగా 'హేష్టింగ్సు' నిరాకరించెను. 'చేతసింగు' యిచ్చిన సంజాయిషీ అతనికి సచ్చనందున 'హేష్టింగ్సు' అతనిని కాశీలోనే అరెస్టుచేయుటకు 1781 ఆగష్టు 15 న అధికార పత్రమును జారీచేసెను. పైనికులు 'చేతసింగు' ను కోటనుండి బయటకు రాకుండ అరెస్టు చేయబోయిరి. కాని చేతసింగు పైనికులు 2000 మంది పెచ్చి బ్రిటిషు సైనికులను చిత్రవధ చేసిరి. బ్రిటిషువారి యొద్ద మందుగలదు సామానులేదు. (G W Hastings — A vindication of Warren Hastings, P 139 'Unfortunately they were sent with out ammunition. A large body of armed men from the fortress of Ram Nagar crossed the river suddenly and massacred the whole party. Cheit Singh escaped to the fortress of Luteefgarh and never again entered Benares. Warren Hastings for a short time was in imminent peril.')

'వారన్ హేష్టింగ్సు' యొక్క ఏడు ఏండ్ల విచారణకు కూడ యీ చేతసింగు తగాదా ఒక ముఖ్యకారణమని హావెల్ వ్రాసినాడు. 'హేష్టింగ్సు' తప్పిదములు విన్నంతనే 'బర్నారు' యొక్క రక్షణములు ఉడుకెత్తి పోయెనని 'మెరాలే' వ్రాసెను. (Ency Bri — Vol IV P 418 — "The story of Hasting's crimes, as Macaulay says, made the blood of Burke boil in his veins,,")

అప్పుడు వర్షాలము. గంగానది వరదల మూలముగా కోటపై భాగమువరకు నీరుప్రవహించసాగెను. కోటకు పైభాగమున మూడు కిటికీలుగలవు. అందొక దావిగుండ, చేతసింగు. తల పాగాలు వరుసగా త్రాడువలె కట్టించి, వాని నహాయ మున, గంగానదిలోని పడవలోనికియాకి, అవడవమీద థాగీరథికి అవలిబట్టిననున్న 'రామనగరమునకు పోయి, అటనుండి, "లటీపు నగరము"నకు పలాయనమై

పోయెను. (William Daniell — The oriental Annual — "Sivali Ghat He let himself down by turbans tied and went to Lutteefpoor")

'చేతసింగు' పలాయనమునకు ఏర్పాట్లు గావించిన వీరుడు 'నహార్ సింగు' పైన 17 సార్లు తుపాకిగుండ్లు ప్రేల్చబడెను. వీనితో నాయన ప్రాణము వీడెను. ఈ 'నహార్ సింగు' చేతసింగు తల్లి 'పద్మ'యొక్క కొలువు కూటములో మొదటి నుండి ఉండి, వారి ఉప్పుపులుల త్రావి, వారి కుటుంబము కొరకే తన యనువుల బాసిన వీరాధిపీరుడు; స్వామిభక్తి పరాయణుడు; చరిత్ర వీరిని మరచిపోజాలదు.

ఏమృత 'చేతసింగు' దండు, రాజువెళ్ళిన తర్వాత అంగ్లేయ సైనికుల కెదురు తిరిగెను. 'హేష్టింగ్సు' ప్రాణమునకేముప్పు వాటిల్లెను. ప్రాణరక్షణార్థము భయభ్రాంతుడైన హేష్టింగ్సు 'చునార్' నగరమునకు రాత్రిదేశ తన సైనికులతో పారిపోయెను. అచటనుండి అంగ్లేయ సైన్యములువచ్చి, చేతసింగు సైన్యముతో బోరాడి, వారినోడించి, కోటను, రాజభవనమును, కాశీ రాజ్యమును స్వాధీనపరచు కొని, ఇంకను అధికమైన కప్పముయిచ్చునట్లు ఏర్పాటు చేసికొని, చేతసింగు మేనల్లునికి కాశీరాజ్య పట్టాభిషేకముచేసిరి. కాని చేతసింగు, వెళ్ళినతరువాత, "మైళ్ళకొంది వ్యవసాయముచేయని భూమికలదని, ప్రజలు పరిపాలన జూచి విసుగుజెందిరని," కాశీ కమీషనరు వ్రాతలవలని యియచున్నది.

4. హనుమాన్ ఘట్టము :

ఇచట పెద్ద హనుమంతుని దేవాలయ మున్నది. 'తులసిదాసు' వలెనే, వైష్ణవ గురువైన 'వల్లభాచారి' ఇచట జీవించి, తన జీవితయాత్ర నిచటనే చాలించెను. దక్షిణ దేలియులు ఎక్కువగా దీని దగ్గరనే నివసించుచుండురు. 'మైసూరు' అతిథి గృహము (Guest house) కూడ దీనిదగ్గరనే ఉన్నది. ఈ వల్లభాచారి శ్రీ. శ. 16 వ శతాబ్దిలోనివాడు. కృష్ణుని భక్తుడు; ఈయన మథుర దగ్గరగా నివసించుచు, కృష్ణుని దేవునిగా బూజించుచు, భక్తునివలె గానము చేయుచు వివిధదేశ పర్యటనము గావించెను. కృష్ణపూజను విపుల ప్రచారములోనికి దెచ్చిన దీయనయే.

౧. హరిశ్చంద్ర ఘట్టము (Burning ghat) :

శవముల దహన మిచట జరుగుచుండును. ఇది 'కాశీ' నగరమునకు దక్షిణపు నైపున నున్నది. ఇది 'సత్యహరిశ్చంద్రు'ని పేరుతో వెలయుచున్నది. అతని

కుమారుడు 'లోహితాస్యడు' సర్పకాటు వాతబడి, కాశీలో చనిపోవుటచేత, అతని నిచట దహనము చేసిరట. ఈనాటికి కూడ దీనిని, శవదహన ప్రదేశముగా సామాన్యులు వాడుచుందురు. ఈ ఘట్టము వరకు పెద్దరోడ్డు వేయబడియున్నది.

6. రేదారఘట్టము :

శివుని వాసమును రేదారనాథము అందురు. ఆయన పేరున ఇచ్చట, రేదారేశ్వరస్వామి ఆలయమున్నది. ఇది హిందువుల పుణ్యక్షేత్రము. మెట్లదగ్గర 'గౌరీకుండము' అను నీటి రిజర్వాయరు కలదు. దీనికి ప్రక్కనే ఉన్న కుమారస్వామి మతాధిపతులు, దీని కధిరార్లు. ఈ మతమునకు మూలపురుషుడు భారతీయ యతి శ్రీ కుమారగురు (1625—1688) అని తెలియుచున్నది. ఈయన 'తులసీదాసు' సహకారీనుడు; అందుచేత 'కాశీ'లో పీఠభయులు పలుమార్లు నమా వేశమైనట్లు తెలియుచున్నది. ఈయన ఒక పర్యాయము మృగరాజును వాహనముగా గైకొని, మొగలాయి చక్రవర్తి అయిన 'జోరంగజీబు' దర్శనార్థమేగి, అతనిని దర్బారులో జూచెను. 'శ్రీ కుమారగురు' యొక్క ముదిరభాషణమును, వివిధ శాస్త్రాదులందలి అసమాన పాండిత్యమునుగాంచి, అమరదానంద కందళిత హృదయార విందుడై, 'రేదారఘట్టము' లోనున్న పలువిధములైన స్థిరచరాస్తుల నతని వశముచేసి, తిరిగి ఎన్నడు వానితో జోక్యము పెట్టుకోనని వాగ్దానముచేసెను. దాని ప్రకారమా పాదుషా ఎన్నడు జోక్యము కల్పించుకోలేదు. ఇప్పుడున్న స్వామి పేరు 'అరుళనంది తాందీరాన్' మతాధిపతి. గొప్పదాత; గతించిన కొద్ది సంవత్సరములలో అనేక లక్షలు ధర్మముచేసెను. తత్త్వ, సిద్ధాంతాది శాస్త్రములందు అసమాన పాండిత్యము గలవాడు.

7. అహల్యా ఘట్టము :

ఈ ఘట్టమును, మణికర్ణికా ఘట్టమును, ప్రస్తుతమున్న 'విశ్వనాథ ఆలయమును,' 'ఇందోరురాణి' అయిన 'అహల్యాదాయి' క్రీ. శ. 1775 లో తన కుమారుని మరణానంతరము రాజ్యపాలన చేయుచు కట్టించెను. అందుచే నివి ఇందోరు హోల్కారు కుటుంబమునకు తెందినవని చెప్పవచ్చును ఈ ఘట్టము దగ్గరగా 'సీట్లాజీ ఆలయము' కాన్పించుచున్నది.

8. దశాశ్వమేధ ఘట్టము :

ముఖ్యమైన ఘట్టములలో నిది రెండవది. 'బ్రహ్మ' దశాశ్వమేధ యజ్ఞములు చేసెనని, అందుచే దీనికి పేరు వచ్చినదని పురాణ ప్రసిద్ధి. ఎప్పుడు చూచినను

21

వ
బ
చ

కుమారుడు 'లోహితాస్యుడు' సర్పకాటు వాతబడి, కాశీలో చనిపోవుటచేత, అతని నిచట దహనము చేసెరట. ఈనాటికి కూడ దీనిని, శవదహన ప్రదేశముగా సామాన్యులు వాడుచుందురు. ఈ ఘట్టము వరకు పెద్దరోడ్డు చేయబడియున్నది.

6. రేచారఘట్టము :

శివుని వాసమును రేచారనాథము అందురు. అయిన పేరున ఇచ్చట, రేచారేశ్వరస్వామి ఆలయమున్నది. ఇది హిందువుల పుణ్యక్షేత్రము. మొట్టమొదట 'గౌరీకుండము' అను నీటి రిజర్వాయరు కలదు. దీనికి ప్రక్కనే ఉన్న కుమారస్వామి మఠాధిపతులు, దీని కధిరార్లు. ఈ మఠమునకు మూలపురుషుడు భారతీయ యతి శ్రీ కుమారగురు (1625—1688) అని తెలియుచున్నది. ఈయన 'తులసీదాసు' సహకారీనుడు; అందుచేత 'కాశీ'లో పీఠభయులు పలుమార్లు సమావేశమైనట్లు తెలియుచున్నది. ఈయన ఒక చర్యాయము మృగరాజును వాహనముగా గైకొని, మొగలాయి చక్రవర్తి అయిన 'ఔరంగజేబు' దర్శనార్థమేగి, అతనిని దర్బారులో జూచెను. 'శ్రీ కుమారగురు' యొక్క ముదిరభాషణమును, దివిధ శాస్త్రాదులందరి అసమాన పాండిత్యమునుగాంచి, అమందానంద కిందకిత హృదయార విందుడై, 'రేచారఘట్టము' లోనున్న పలువిధములైన స్థిరచరాస్తుల నతని వశముచేసి, తిరిగి ఎన్నడు వానితో జోక్యము పెట్టుకోనని వాగ్దానముచేసెను. దాని ప్రకారమా పాదుషా ఎన్నడు జోక్యము కల్పించుకోలేదు. ఇప్పుడున్న స్వామి పేరు 'అరుళనంది తాందిరాన్' మఠాధిపతి. గొప్పదాత; గతించిన కొద్ది సంవత్సరములలో అనేక లక్షలు ధర్మముచేసెను. తత్త్వ, సిద్ధాంతాది శాస్త్రములందు అసమాన పాండిత్యము గలవాడు.

7. అహల్యా ఘట్టము :

ఈ ఘట్టమును, మణికర్ణికా ఘట్టమును, ప్రస్తుతమున్న 'విశ్వనాథ ఆలయమును,' 'ఇందోరురాణి' అయిన 'అహల్యాదాయి' క్రీ. శ. 1775 లో తన కుమారుని మరణానంతరము రాజ్యపాలన చేయుచు కట్టించెను. అందుచే నివి ఇందోరు హోల్కారు కుటుంబమునకు చెందినవని చెప్పవచ్చును ఈ ఘట్టము దగ్గరగా 'సీట్లాజీ ఆలయము' కాన్పించుచున్నది.

8. దశాశ్వమేధ ఘట్టము :

ముఖ్యమైన ఘట్టములలో నిది రెండవది. 'బ్రహ్మ' దశాశ్వమేధ యజ్ఞములు చేసెనని, అందుచే దీనికి పేరు వచ్చినదని పురాణ ప్రసిద్ధి. ఎక్కడు చూచినను

జననమ్మర్థము విశేషముగానుండును. నదిపైన విహరించుట కిచట నావలు లభ్యమగును. ఉదయము యాత్రికులు స్నానార్థ మేతెంచుదురు. సాయంత్రము విహార స్థలముగా భావించి, షికారు చేయుచుందురు. 'చునార్' నుండివచ్చు రాతి నిచట దిగుమతి చేయుదురు. 'వారణాశి' భవనములు ఈ రాతితోనే నిర్మాణమగుచున్నవి. 'హావెల్' కూడ దీనిని వ్రాసెను. ఈ ప్రదేశములలో నదీవ్యాపారము కూడ హెచ్చుగా సాగుచుండును. విదేశయాత్రికు లిచటనే, ఏయే ఘట్టములు చూడవలెనో, ఎన్ని ఘట్టములు గలదో, ఈ విషయములు తెలిసికొని ఆయా ఘట్టముల జూచుటకు. నావలను కిరాయికి మాటాడుకొను చుందురు. ఏటి ఒడ్డునగల ఈ ఘట్టము లన్నిటిని, నావపైనపోయి చూచి రావచ్చును.

9. మనమందిర ఘట్టము. (మీర్ ఘాట్) నక్షత్రగణితశాల :

దీని కెదురుగానున్న రాజభవనము వారణాశిలోని అతి పురాతనమైన మందిరములలో నొకటి. ఈ భవనము క్రీ. శ. 1600 ప్రాంతములో 'రాజా మానసింగు'చేత నిర్మించబడినది. అతని వంశీకుడు, 'జైపూరు' నగర మూలస్థాపకుడు అయిన 'సావైజయసింగు' కాలమున నిది నక్షత్రగణితశాలగా నుపయోగించబడెను. చక్కని శిల్పముతోను రాతి కూర్పుతోను ఈ భవనము సర్వాలంకార శోభితంబై అందము గొల్పుచున్నది. ఇందు చాలభాగము శిథిలము కాగా దానినంతయు తిరిగి మరమత్తు చేసికొనిరి. 'రాజా జయసింగు' (1693—1710) ప్రఖ్యాతి గాంచిన ఖగోళ శాస్త్రవేత్త. ఈరాజు యదికాక మరినాల్గు గణితశాలలను 'ఢిల్లీ, మథుర, ఉజ్జయిని, జయపూరు' నగరములలో నిర్మించెను. ఈనాటిని సరియైన క్రమపద్ధతిలో లేక మరమత్తును గోరుచున్నవి ఈ భాగములో నిట్లు వ్రాయబడియున్నది.

(ఎ) దక్షిణోబ్ధి యంత్రము :

ఈ యంత్రముతో మధ్యాహ్న సమయమున ఉన్నతాంశము తెలియబడుచున్నది. (The altitude of the heavenly bodies when on the meridian is known by this instrument ఇన్ యంత్రనే మధ్యాహ్నారే ఉన్నతాంశ జానే జాతేహై) ఈ యంత్రముపైన కొలల గుర్తులున్నవి. ఉన్నతాంశ 90 నుండి నతాంశ '0' నుండి వేయబడియున్నది. పైన రెండు ఇనుపమేకులున్నవి. ఈగోడ ఒక అడుగుమందము, నాల్గుగజముల ఎత్తు, మూడు గజముల

వెడల్పు కల్గియున్నది. గోడ మీద రెండవసారి పై గుర్తులే ఉన్నవి.

(బి) చక్రయంత్ర :

(This instrument is for measuring the declination of the sun, moon and stars and their distance in time (hour angle) from the meridian.) ఇట్లు వ్రాయబడి యున్నది.

రెండు గోడల మధ్య వృత్తాకారము గలదు.

(సి) సమ్రూప్ యంత్రము :

(For finding time and declination and hour angle of the heavenly bodies)

రెండవసారి — భిన్నాంత్రము గలదు.

(డి) నాడీవలయ చక్షిణబౌర్ ఉత్తరగోళ :

(The use of this instrument is to find whether the heavenly bodies are in the northern or southern hemispheres. It give time also) పై విధముగా వ్రాయబడియున్నది.

(ఐ) This observatory originally constructed by Maharaj Sawai Jai singji of Jaipur in A. D. 1710, was restored in A. D. 1911 by Sai Sawai Matho Singji—

ఈనక్షత్ర గణితశాల క్రీ. శ. 1710 లో జయపూరు మహారాజగు 'సాపై జయసింగు'చే నిర్మించబడి, 1911 లో శ్రీ సాపై మహాసింగజీ చేతః నిలుపబడినది. దీనికి ప్రక్కనే 'దర్శ్యేశ్వర ఆలయము' కలదు.

10. నేపాలిఘట్టము :

ఇది 'మణికర్ణికా ఘట్టము' నకు దక్షిణమున నున్నది. కొయ్యమీద శిల్పముగల నేపాలీయుల దేవాలయ మున్నది. శిల్పమంతయు నేపాలీయుల ఆచార సాంప్రదాయముల కనుగుణ నున్నది. నేపాలీయులనేకు నీఘట్టములో నివసించుచుందురు. ఘట్టము పైనుండి నేపాలీ ఆలయమునకు త్రోవపోవును. ఈ ఆలయములో 'పశుపతినాథుని' పూజ నిత్యము జరుగుచుండును. కొయ్య, ఇటుకలతో నీ యాలయము నిర్మించబడినది. కొయ్య తలుపులు మున్నగువానిమీద కొక్కొక్క శాస్త్రము (రతి రహస్యము) లోని పటములు గలవు.

11. మణికర్ణికా ఘట్టము :

స్నానము చేయుటకు ముఖ్యమైన వానిలో నిది మూడవది. అన్నిఘట్టముల కిది తేంద్రము. దీనిని రెండు భాగములుగా విభజింపవచ్చును దక్షిణ భాగములో శవదహనమునకు, ఉత్తర భాగములో స్నానమునకు ఉపయోగించుచున్నారు. 'అహల్యాటాయి' దీనిని నిర్మించెనని వెనుకనే చెప్పినాము. ఈ ఘట్టముపైన 'చక్రతీర్థము' అను పేర బరగు చిన్న తటాకము గలదు. అతి పురాతనమైన దీనిని మహావిష్ణువు, తన చక్రముతో త్రవ్వెనని, దాని ప్రక్క ధ్యానించుచుండగా, 'మహాదేవుడు' కాన్పించి దానిని 'మోక్షక్షేత్రమని' పేర్కొనెనని అపుడు 'మహాదేవుని' ఒక చెవిపోగు నేలమీద పడెనని, అందుచేత దీనికి 'మణికర్ణిక' అను పేరు వచ్చినదని, ఇది చాల పుణ్యమైనదని కొందరు హిందువులు వల్కుచుందురు. ఇచ్చోట ప్రత్యేకముగా ద్విజులు మాత్రము దహన క్రియలు జరుపుట పుణ్యమని తలంచి, శవదహనము చేయుచుందురు. చక్రతీర్థము చాల విచిత్రమైనదిగా భావించ బడుచున్నది. ఇచట గుర్తింప వలసినవి ఇవి.

1. చరణ పాదుక :

విష్ణుపాదుకలు, చాల పవిత్రమైనవని పూజింపబడు చున్నవి.

2. పవిత్ర స్థలము :

చరణపాదుకకు ప్రక్కనే, ప్రత్యేకమైన ఒక మూలలో, గొప్పవారి శవములను దగ్ధము చేయుదురు.

3. మణికర్ణికా కుండము :

ఇచటకూడ స్నానము చేయుదురు.

4. అమెతిరాజు దుర్గాలయము :

అందమైన గోపురము, లోవల సుందరమైన స్వర్ణోక వేశ్యాంగనల, గంధర్వ, స్వర్ణలోక గాయకుల, అవ్వరసల బొమ్మలు గలవు.

1 క్రొత్తసిందియా ఘట్టము :

పాతఘట్టముపైన ఇంజనీర్లు, క్రొత్త ఆధునికస్థానులో క్రొత్తఘట్టము నిర్మాణ మొనర్చిరి శిథిలములమీద కాన్పించు సాదువుల బొమ్మలనుబట్టి, అనేక శతాబ్దములనుండి అచ్చటకు వచ్చిన సాదువులను తెలిసికొనవచ్చును. గ్వాలియరు

లోని హిందూ ప్రభువుభార్య 'బైజాబాయి' ఒక రాజభవనమును, స్నానఘట్టమును నిర్మించెను.

13-14. గ్వాలియరు భోస్లా ఘట్టము :

అకర్షణీయమైన ఈ రెండు ఘట్టములు, 'నాగపూరురాజా' చేత నిర్మించబడినవి.

బాటీరావ్ ఘాట్ 'అని' ఘోస్లాఘాట్ అని దీనిని హాదల్ పేర్కొనెను.

15. పంచగంగ ఘట్టము :

ముఖ్యమైన ఘట్టములలో నిది నాల్గవది. ఇది 'కాశీ' మునిసిపల్ బోర్డువారి ఆధీనములో ఉన్నది. ఇచటనే 'ఔరంగజీబు కట్టించిన మశీదు స్తంభములున్నవి. ఇచట నాల్గు జలప్రవాహములు గంగానదిలో గలియుచున్నవి: కాని అవి ఈనాడు కాన్పించవు. మశీదును, ఔరంగజీబు కట్టించిన స్తంభములును ధూమశకటముపై నుండగనే కాన్పించును. కాశీలో రెండవ పెద్ద దేవాలయమని పేర్కొంచిన 'వేణీమాధవ' (బిందుమాధవ) ఆలయము యిచటనే వున్నది. 'హానుత్సాంగు' వర్ణించిన 'మహాదేవ ఆలయము' యిదియే కావచ్చునని విద్వాంసుల ఊహ. "ఈ ఆలయము నూరు అడుగుల ఎత్తున్నదని, భయానకముగా నున్నదని, రాయి, దారువులతో సుందరముగా నున్నదని" పై చెనీయ లేఖరుడు వ్రాసెను. ఈ ప్రాచీన దేవాలయము ప్రస్తుతమున్న మశీదు స్తంభము ఎత్తున వుండెడిది. దాని పైన నిల్చుండి చూచిన కాశీనగరమంతయు గంగానదితో బాటు కాన్పించుచుండును. 'ఔరంగజీబు' దీనికి పోటీగానే అంత ఎత్తున శిఖరములతో మశీదు నిర్మించెను. తమ ఇస్లాము మతము హిందూమతముకంటె ఉన్నతమైనదని తెల్పుటకే ఎత్తయిన స్తంభముల నిర్మించెనని విద్వాంసుల ఊహ.

'ఔరంగజీబు' కాశీలో నాశనము చేసినవానిలో రెండు ముఖ్యములైనవి.

1. విశ్వనాథ ఆలయము—గ్యానవాపివద్దయున్న గొప్ప మశీదు, విశ్వనాథాలయమున్న చోట కట్టబడినది. 2. వేణీమాధవ ఆలయము — దీనిని ధ్వంసముచేసి, దీనిపైన రెండు మశీదు స్తంభములు, ఔరంగజీబు కట్టించి, దీనిని మశీదుగా జేసినాడు. ఇందలి ఒక స్తంభము 1949 లో పడిపోయెను. మరల దాని నిపుడు కట్టించుచున్నారు. ఇచట పోలీసు కాపలావున్నది. ఈ లేఖరుడు గమనించిన

విషయముల తనచిత్తు పుస్తకముపై వ్రాసికొనుచుండెను; సందియములు గల్గగా, నిచటి పోలీసువారు వానిని నివృత్తి చేసిరి.

16. ఆదికేశవ ఘట్టము :

ఇచట 'వరుణానది' గంగానదిలో గలియుచున్నది. పూర్వపు 'వారణాశి'కి ఇది ఉత్తరపు హద్దు. ఈ సంగమ స్థలములో స్నానముచేసిన పుణ్యమని హిందువులు తలంతురు. 'వారణాశి'కి ఉత్తరముగా ఉన్న ఘట్టములలో నిదియే ఆఖరుది. దీనికి దగ్గరగా 'ఆది కేశవ' ఆలయము గలదు. పంచతీర్థములని పేర్కొనిన వానిలో నిదియొకటి.

కాశీలోని పంచతీర్థములు యివి :

1. ఆస్సీ సంగమము 2. దశాశ్వమేధ ఘట్టము 3. మణీకర్ణికా కుండము 4. పంచగంగ ఘట్టము 5. వరుణ సంగమము (ఆదికేశవ ఘట్టము) ఈ ఐదును ముఖ్యములని, వీనిలో స్నానము చేసిన పుణ్యమని తలంచెదరు. రైలు వంతెనకు ఉత్తరమున ఈ వరుణానది 'భాగీరథి'లో గలియును. దీని మీదగా కాశీరోడ్డు రెండు తావులలో బోవును.

(బి) ఆలయములు - మఠాదులు - విగ్రహములు

1. విశ్వనాథ ఆలయము :

దీనిని 'విశ్వేశ్వర ఆలయము' 'సర్వదేవళము' అను పేర్లతో బిల్చుచుందురు. ఇది చాల ముఖ్యమైనది. ఇది క్రీ. శ. 490 లో మొదటిసారి నిర్మించబడినది. ముస్లిముల నేతసార్లు దీనిని ధ్వంసముచేసిరి తిరిగి హిందువులు మరమ్మత్తు చేయించుకొనుచుండిరి. ఆఖరు పర్యాయము క్రీ. శ. 1585 లో 'నారాయణభట్టు' ఆయన పోషకుడైన 'రాజా తోడర్ మల్లు' అక్కరుకు నమ్మినబంటు, మంత్రి దీనిని పునర్నిర్మాణ మొనర్చిరి. క్రీ. శ. 1669 సెప్టెంబరు 2 వ తేదీన ఔరంగజీబు ఈ ఆలయమును ధ్వంసముచేసి దానిపైన ఒక మఠాదును నిర్మించెను. ఈనాటికి కూడ శిథిలములు నిల్చియున్నవి. దాదాపు ఒక శతాబ్దకాలము వరకు 'కాశీనగరము'లో విశ్వనాథ ఆలయము లేదు. ఒకనాటి రాత్రి భక్తురాలైన 'ఇందోరు రాణి' అహల్యాబాయికి విశ్వనాథుడు కలలో గాన్పించి తన లింగమును కాశీలో స్థాపించి ఆచంద్ర తారార్కమగు కీర్తిని గడించుమని, ఆలయములేని కొరతను తీర్చుమని చెప్పగా క్రీ. శ.

1775 లో నిపుడున్న ఆలయమును ఆమె నిర్మించెను. మొగలు రాజ్యము విచ్ఛిన్నమై పోయిన తర్వాతనే ఆమె ఈ ప్రదేశమును గైకొని ఆలయ నిర్మాణము చేసినది. పై శిఖరాదులు రాగిమీద గిల్లుపూతతో కప్పబడేత దీనికి స్వర్ణ ఆలయమని పేరు వచ్చినది. వీనిని సింఖుల ప్రభువగు 'రంజితసింగు' బహూకరించెను, హావెల్ ఈ విషయమునే యిట్లు వ్రాసెను. (E. B. Havell — Benares - The sacred city P 163 - "It is called the golden temple from the facts of its dome and spires being covered with gilt repousse copper work, a gift of Ranjith Singh of Lahore.")

విశ్వనాథమందిరము మొత్తము నాల్గుసార్లు కట్టబడినది. మొదటి మందిరము 'విశ్వేశ్వర గణియొద్ద నేడు మశీదుగలచోట ఉండెను. కొన్నాళ్లు 'అది విశ్వేశ్వరుడున్న చోటఉండెడిది. తరువాత, జ్ఞానవాపిలో నుండెడిది. ఈ మందిరమును 'ఔరంగజేబు' హరిద్రోయించగా, ప్రస్తుతమున్న దేవాలయమును, 'అహల్యాబాయి' కట్టించినది. శ్రీలనేక విద్యాలయములు, సంఘారామములు, దేవాలయములు, సర్వకళాశాలలు, విహారములు, ఘట్టములు స్థాపించిన యుదంతములు చరిత్రలో బెక్కులు కలవు. "ముదితల్ నేర్వగరాని విద్యగలదే ముద్దార నేర్పించినన్" అని ఒక కవి నుడివిన వాక్కు సత్యమే.

ఈ ఆలయము చిన్నది. ముఖ్యాలయము 11 అ. చతురస్రముగానున్నది. పండా బ్రాహ్మణులు ఒక శతాబ్దము క్రితము దీనిని స్వాధీన పరచుకొని, పూజా పునస్కారము లన్నియు జరిపించుచున్నారు. అందరు హిందువులు వచ్చి విశ్వనాథస్వామిని దర్శించుకొని పోవుచుందురు. దినమునకు దాదాపు ఏబదివేలమంది వచ్చి దర్శించి పోవుచుందురు. మూడు వేళల పూజలు, అభిషేకములు జరుగుచుండును. 1880 వ సం. లో దక్షిణ హిందూస్థానమునుండి వచ్చిన ఒక 'వైశ్య నాటుకోటిశెట్టియారు, 'సంఘము'చే ఈ పూజ ఆరంభించబడెను. ఇచటనుండి 'దశాశ్వమేధ ఘట్టమున'కు ఒక రోడ్డు అవసరమని పలువురు వ్రాయుచున్నారు.

ఈ ఆలయములో 'శివలింగము' ఒక చతురస్రాకారముగల రిజర్వాయరులో పెట్టినారు. ఇది పైకి కనబడదు. చేతితో తాకి చూడవలెను. ఒక వైపున స్తంభము గలదు. వచ్చిన భక్తులందరు గంగానది జలమును దెచ్చి, చెంబులతో నిండు పోయుదురు. క్రింద మురుగు కాల్వఉండుటచేత, లక్షలాది జనులు పోసిన నీరు, ముర్గు కాల్వగుండ, సంతతము ప్రవహించుచుండును. లింగము నీరు తక్కువగా నున్నపుడు కాన్పించును. విదేశీయులు లోనికి వచ్చుటకు వీలులేనందున

దేవాలయము తూర్పు భాగమున నున్న గోడలోని కంఠగుండ విదేశీయులు విశ్వ నాధుని జూచుచుందురు. ఆలయ ద్వారము ఉదయము 4 గంటలనుండి రాత్రి 11 వరకు తెరవబడి యుండును.

2. దుర్గాలయము :

దీనిలో కోతులు హెచ్చుగా నుండుటచేత, దీనికి 'మర్కటాలయము' (Monkey temple) అని కూడ పేరుగలదు. భక్తులిచ్చు పదార్థముల తిని, అవి యిచటనే తిరుగుచుండును. ఈ గుడిలో దుర్గకు మేకలను బలియిచ్చు ఆచారము గలదు. ఒక్క వ్రేటుతో నరికి, ఆరత్తమును దేవతకు యిచ్చి, కశేబరము లను భక్తులు గైకొని పోవుదురు. ఈ ఆలయము నగరమునకు దక్షిణమున నున్నది. ఇచట మున్సిపల్ సరిహద్దు ఆఖరగును.

3. గౌరీదాయి ఆలయము :

దుర్గాలయమునకు పడమరగా ఒక ఫర్లాంగు దూరములో నిదికలదు. ఇచటకు కూడ యాత్రికులు పోవుచుందురు.

4 భాస్కరానందుని గోరీ :

దుర్గాలయమునకు దగ్గరగా, భాస్కరానందుని శిష్యులు, ఒక తోటలో అతని విగ్రహమునుబెట్టి, తెల్లని చలువరాతితో గోరీని కట్టించిరి. స్వామివారి భారణ, యోగ, సమాధిశక్తులనువిని, రష్యాజారు చక్రవర్తివచ్చి అతనితో మాటాడెనని, శిష్యులు చెప్పుదురు. శిష్యులు గురువు పేరుతో 'భాస్కరేశ్వర' అను శివలింగమును బెట్టి పూజింతురు. గురువు చనిపోయిన తర్వాత శివునిలో లీనమై పోయెనని శిష్యులు నమ్ముదురు.

5. హనుమాలయము :

ఈ ఆలయమును భక్తాగ్రేసరుడు 'తులసీదాసు' 300 ఏండ్ల క్రితము నిర్మించెను. ఇది విశ్వ విద్యాలయమునకు దగ్గరగా ఉన్నది ప్రతి మంగళవారము వేలకొలది యాత్రికులువచ్చి, ఇచట పూజించు చుండురు.

6. అలంగిర్ మశీదు (ఔరంగజీబు మశీదు) :

ఇది ముఖ్యమైనది. పూర్వపు విశ్వనాథ ఆలయమున్నచోటనే నిర్మించ బడినది. వెనుకటి శిథిల మందిర భాగములనే 'ఔరంగజీబు' దీనికి వాడెను.

పూర్వపు స్తంభములు కూడ కాన్పించుచున్నవి. మశీదు వెనుక భాగమంతయు, పూర్వపు విశ్వనాథ ఆలయముయొక్క భగ్నవశిష్ట భాగమై యున్నది. పడమర నున్న గోడ, పడమటి తలుపు, మండపము, అన్నియు ధ్వంసావశేషములే మిగిలుచున్నవి. 'ఆలంగిర్' పేరుతోనే ఈ మశీదు నిర్మించ బడినది. నగర మధ్య భాగమునకు తోయిన నిడి కాన్పించును.

7. జ్ఞానవాపి :

ఆలంగీరు మశీదు, విశ్వనాథ ఆలయము మధ్యలో చతుస్కోణాకారముగల 'జ్ఞానవాపి' కలదు. ప్రప్రథమములో నీ బావి పూర్వపు విశ్వనాథ ఆలయమునకు జెందినది. ఒక బ్రాహ్మణు డిట చూచుచుండి పవిత్రమైన, నిర్మలమైన, జలమును యాత్రికుల కొనంగుచుండును. 'బౌరంగటీలు' విశ్వనాథ ఆలయమును ధ్వంసము చేయనున్న విషయమును వెనుకటి రాత్రియే కర్ణాకర్ణిగా విని, ఒక పండా బ్రాహ్మణుడు, యితరుల హస్తములలో బడినచో 'లింగము అపరిశుద్ధ మగునని ఎంచి ఆ రాత్రి లింగమును దీసి ఈ బావిలో పడవేసి రక్షించెను. లింగమును దాచిన ఈవాపి జలము పవిత్రమైనదని హిందువులు దీనిని తీర్థముగా గైకొని త్రాగుచుందురు.

ఒకసారి కాశీలో 12 ఏండ్లు కరపువచ్చెనని, యందు నీరు వచ్చెనని, ఒక హిందూయోగి యిచట పుండెనని అందుచేత నిది పవిత్రమైనదని కొందరు వ్రాసిరి

8. నంది విగ్రహము :

దీనిని నేపాలుదేశపురాజు 19 వ శతాబ్దములో నొసంగెను. అన్ని శివాలయములలో నంది విగ్రహము లింగమున కెదురుగా నుండును; కాని యిచట నంది, మశీదు కెదురుగా నుండును. యాత్రికులు అనేకులు వచ్చి చూచిపోవుచుందురు.

9. అన్నపూర్ణ ఆలయము :

కరువు కాటకాదుల సమయములో 'అన్నపూర్ణ' పాలు, నీయ్యము, ఆహార మిచ్చి, కాశీప్రజల రక్షించెనని చెప్పుదురు. వేలకొలది భిక్షకులు ఇట ప్రసాదము గైకొని పోవుచుందురు. ఈ ప్రసాదముగైకొన్న, ప్రజలు అన్నము లేక మరణించరు, అని నమ్ముదురు. దీపావళికి మూడు దినములు అన్నకోటి జరిపి, నాల్గవదినము ప్రసాదముగా పంచిపెట్టుదురు. ఈ ఉత్సవ సమయములో అన్నపూర్ణ, విశ్వనాథ, లక్ష్మి, పృథ్వీమాతల విగ్రహముల జూపుదురు. అన్నపూర్ణ రాతి విగ్రహము గుడిలోగలదు. నిత్యము పూజింతురు. బయట స్త్రీలు, భజనలు

చేయుచుందురు. కాశీలో భిక్షదొరకకుండ ఈ 'అన్నపూర్ణ' చేయుటచేత, వ్యాసుడలిగి, కాశీని శపించెనని, కాశీ ఖండము తెల్పుచున్నది.

10. ఈ ఆలయము ప్రక్కనే మరియొక ఆలయముగలదు. కాశీలోని భాగ్య వంతుడైన వర్తకుడొకడు దీనిని నిర్మించెను. చలువరాతితో అనేక దేవతల విగ్రహములు తయారు చేసినవి కలవు. వీనిని జూచుటకు వేలకొలది యాత్రికులు వచ్చుచుందురు.

11. ధుండిరాజ గణేశుడు :

విశ్వనాథ ఆలయము ముఖద్వారమున ఈ విగ్రహముగలదు యాత్రికులు దీనిని పూజించెదరు.

12. సాక్షివినాయక ఆలయము :

కాశీలో మొత్తము ప్రయాణము చేయవలసినది 50 మైళ్ళు. దీనిని 'పంచకోశి రోడ్డుయాత్ర' అందురు. కాశీలోని అన్నిప్రదేశములు చూచుటకు ఏడు దినములు పట్టును. 'మణికర్ణికా ఘట్టము' నుండి భక్తుడు యాత్ర ఆరంభించును. ప్రతిరోజు సాయంత్రము వరుసగా, 'భాండవ', ధూపచండి, రామేశ్వర, శివపుర. కపిలధార, ఆనందగుహ, అనుస్థలములలో నాగి ఏడవ దినమున వరుణసంగమునకు జేరును. అచటనుండి 7 ఘట్టములు చూచుకొనుచు 'మణికర్ణిక'కు చేరును. యాత్రయంతయు పూర్తిఅయిన తర్వాత, యాత్రికుడు ఈ ఆలయమునకు వచ్చి తాను జరిపిన యాత్రా వృత్తాంతమును వండాచేత, వినాయకునికి చెప్పించును. వినాయకుడు సాక్షిమాత్రుడుగా ఉండి, ఈ వృత్తాంతమును వినుచుండునట. తైపూరు రాజా కాశీలో లక్షదేవాలయముల కట్టుటకు ప్రమాణము చేసెనని, అట్లే ఒక్కనాడే కట్టించెనని చెప్పుదురుకాని ఇది సత్యముగా గన్పించదు.

13. భారతమాతా మందిరము :

తెల్లని చలువరాతిపైన 'జాతీయ భారతమాత' పటముఉన్నది. హిందూ దేశములో నింక నెచ్చట ఇట్టిది లేదు. ఈ పటమును నిర్మించినవారు 'శ్రీ దుర్గా ప్రసాదు' 1935 లో ఈ ఆలయమును గాంధీమహాత్ముడు తెరచెను.

14. రామకృష్ణ మిషనువారి ఆలయము :

రామకృష్ణ పరమహంస పేరుతో 'బీదల ఉపయోగార్థము' 1900:లో ఒక భవనమును, మిషనువారు నిర్మించిరి. లోపల చక్కని ఆలయమున్నది. ఇనట బీదల కన్నదానము జరుగుచుండును. ఒక ఉచిత వైద్యశాల కూడ ఉన్నది.

ఇచట 200 మంది రోగులకు మంచముల ఏర్పాటు కలదు. ప్రతి నెల రు 7000 ఖర్చుగను. ఈ ద్రవ్యమంతయు చందాల ద్వారా వసూలగు చుండును.

15. బుద్ధాలయము :

మహాబోధి సంఘమువారు 'సారనాథ'లో దీనిని స్థాపించిరి ప్రస్తుత కాశీకి, ఈ దేవాలయము, హిందూ విశ్వవిద్యాలయము పేరు తెచ్చినది. ఈ దేవాలయ నిర్మాణమునకు కొన్ని లక్షలు ఖర్చయినది.

(సి) విద్యాలయములు

1. హిందూ విశ్వవిద్యాలయము :

ఇది గుంగానది తెరుగుగా అర్ధచంద్రా కారముగా నున్నది. పండిత మదనమోహన మాశవాస్య దీనిని స్థాపించెను. ఈ విశ్వవిద్యాలయము దాదాపు 2 చ. మైళ్ళు లేక 1300 ఎకరముల స్థలము నాక్రమించినది. తెండు కోట్లు ఖర్చుపెట్టి కళాశాలలు, వనతిగృహములు నిర్మించిరి. దాదాపు 7000 మంది విద్యార్థు లిచట విద్యగడించుచున్నారు. ప్రాచీన విశ్వవిద్యాలయములైన జంబూద్వీపములో ప్రసిద్ధి గాంచిన నాలందా, తక్షశిలలవలె ఈ విద్యాలయము సర్వవిధముల ప్రసిద్ధి గాంచి యున్నది. ఇది జాతీయ విద్యాలయము. కేంద్ర ప్రభుత్వము దీనికి వనసహాయము చేయును.

డా॥ భగవానుదాసు, డా॥ అనిబెంటు అనువారు ప్రభుముగా కేంద్ర హిందూకళాశాలను స్థాపించిరి. ఇదియే ఈ విశ్వవిద్యాలయమునకు బీజము, పండిత మదనమోహన మాశవాస్య దీనిని విస్తరింపజేసి, విశ్వవిద్యాలయము చేసెను.

1916 వ సంవత్సరము ఫిబ్రవరి 4 న భారతదేశమునకు రాజప్రతినిధిగా పున్న 'లార్డు హార్డింజి' ఈ విద్యాలయమునకు శంకుస్థాపన చేసెను; శిలాన్యాస ఉత్సవ సందర్భమున అలంకరణ నిమిత్తమై వ్యయపరచిన వ్యయమును గూర్చి వల్కచు జమీందార్లు, రాజాధిరాజుల వంకజూచి మహాత్మాగాంధీ ఈ విధముగా ఉపన్యసించెను.

“శ్రీమంతులారా : మీరే శరీరములనుండి. ఈ రక్షాభరణములను దీసి వేయుదు; దీనులైన, అన్నాతురులైన ఆ రైతుబిడ్డల కొరకు దీనిని వ్యయము చేయుదు. ఆ రైతులు ప్రజాబాహుళ్యములో నూటికి వెబ్బది అయిదు మందికలరు. వారి కాయకష్టముచే గల్గిన సంపాదన యొక్క ఫలమేయిది. ఈ రక్షాభరణములు

మీ యలంకారార్థముకావు. కష్టసమయమునకై వారు మీయొద్ద నిల్వయుంచిన మూలధనము వంటివి.”

మాళవ్యా తండ్రి దీనికి మొదట రు 101—0—0 లు విరాళమొసగెను. తన అశీస్సుల నొసంగెను. దీనికి మాళవ్యా 1919—1939 వరకు ఉపాధ్యక్షుడు. 1939 నుండి 1948 వరకు శ్రీ యస్. రాధాకృష్ణ ఉపాధ్యక్షుడు. అనేక నరేంద్రుల దగ్గర నుండి మాళవ్యా లక్షలాది ద్రవ్యమును వసూలుచేసెను. బిర్లా వద్ద పదిహేను లక్షల రూపాయలు కైకొనెను. కాయకల్ప చికిత్సపొందిన మాళవ్య, ఇచటనే మరణించెను. మాళవ్యా నివసించిన భవనముకూడ ఈ ఆవరణములోనే యున్నది.

ఇచ్చట చెప్పు విషయములు నానా శాఖలకు జెందియున్నవి. కళలు, విజ్ఞాన శాస్త్రము, న్యాయశాస్త్రము, సంస్కృతము, ప్రాచ్యభాషలు, సంగీతము, ఆయుర్వేదము, ఇంజనీరింగు, గనుల పరిశ్రమ, గాఙుపరిశ్రమ మున్నగునవి ఇచ్చట బోధించుచుందురు. భారతదేశములోని అన్ని సంస్థానములనుండి ఇచట విద్య నభ్యసించుటకు, విద్యార్థులు, విద్యార్థినులు వచ్చుచుందురు. ఆయుర్వేద కళాశాలకు ప్రక్కనే ‘సుందరలాల్’ పైద్యశాల కలదు.

2. మాంటిసోరి పాఠశాల :

‘మాంటిసోరి’ అను ఆమెవీర్పరచిన పద్ధతిలో ఇది కలదు. ఇది గురుకులము మాదిరిగా ఉండును. ‘రాజభూటు’లో నున్న ఈ పాఠశాల, కళాశాలకూడ ఇట్టి పద్ధతిలోనేఉన్నవి.

3. కాశీ విద్యాపీఠము :

ఇది జాతీయ విద్యామందిరము. యువకులను జాతీయమార్గములో తయారు చేయును. ఇది ‘విద్యాపీఠరోడ్డు’ ప్రక్కనే కలదు. సహాయ నిరాకరణము జరుగు దినములలో 1921 లో నిది స్థాపించ బడినది.

4. తేంద్ర హిందూకళాశాల :

‘రామాచ’లో ఈకళాశాల కలదు. ఇచటనే శ్రీల కళాశాలకూడ ఉన్నది.

5. రాణి కళాశాల :

‘రాణి’లోని అతిపురాతనమైన సంస్కృత కళాశాల. 1847—52 లో 18000 పౌనుల ఖర్చుతో దీనిని నిర్మించిరి. భారతదేశములో బ్రిటిషువారు వీర్పరచిన మొదటి సంస్కృత కళాశాల ఇదియే (1791). ఈ కళాశాల ఆవరణములో గుప్తరాజుల కాలమునాటి స్తంభము కలదు. దీనిని 1853 లో ఘాజిపూరుదగ్గర

ఉన్న 'పహ్లాదిపురము'లో దెచ్చి, ప్రభుత్వమువారు దీనిని 1854 లో నిచట స్థాపించిరి. దీని ప్రక్కనున్న 'సరస్వతి భవనము'లో సంస్కృత భాషలోని అనేక వ్రాత ప్రతులు లభించును. ప్రపంచములోని గొప్ప గ్రంథాలయములలోనిది యొకటి.

6. దివ్యజ్ఞాన సమాజము — వసంత కళాశాల (రామాచ) :

చెన్న పట్టణములోని 'అడయారు'లో వలె, ఇచట 'అనిది సెంటు' ఒక సమాజ భవనము నేర్పరచెను. దీనిలోనే 'బాబూ భగవాన్ దాసు', 'అనగా ముదరాసు' గవర్నరు గారైన శ్రీ ప్రకాశగారి తండ్రి 1898—1921 వరకు ఇచటనే నివసించి యుండెను. దీనిలోనే 'స్త్రీలకు' వసంతకళాశాల కలదు.

(2) కాశీలో జూడదగిన ఇతర ప్రదేశములు

1. నాగకులన్ లేక విషసర్పకూపము :

ఇది 'జైతపుర' పోలీసుస్టేషనుకు ప్రక్కనే ఉన్నది. హరిశ్చంద్రుని కుమారుడగు 'లోహితాస్యుని' త్రాచుపాము ఇచటనే కరచెనని, హరిశ్చంద్ర మట్టములో దహన క్రియలు జరిగెనని, నేటికి నీ ప్రజలు చెప్పుకొనుచుందురు.

2. చౌక్ బజారు :

ఈ ప్రదేశములో 'హరిశ్చంద్ర మహారాజు' సత్యవార్య పరిపాలనాస్థము, తన్ను తానే వేలమువేసి కొనెనట. ప్రజలీ విషయమును జెప్పుచుందురు. ఇది చాల ముఖ్యమైన వీధి.

3. భారతకళా భవనము :

ఇది జనరల్ పోస్టాఫీసు కెదురుగా ఉన్నది 1920 లో నిది స్థాపితము. ఇందులో చిత్రవస్తు ప్రదర్శనశాల కలదు. 'నాగరీ ప్రచారిణీ సభ' యను పేర్కొనిన, హిందీ పుస్తకముల విక్రయశాల కలదు ఒక గ్రంథాలయము, ఒక పఠశాలయము కలవు.

4. అనాథాలయము :

ఇందులో దిక్కులేని నిరుపేదలైన బాలబాలికలను పెంచుచున్నారు. ఈ సంఘమువారి సేవ ప్రశంసనీయమైనది.

5. విజయనగరము రాజావారి భవనము :

విజయనగరరాజుల వంశమువారు దీనిని నిర్మించిరి. శ్రీ విజయాగారు కాశీకి వచ్చిన వారికందరికి ఆతిథ్య మిచ్చుటలో పేర్కొందినవారు. వీరు ఉదార చరిత్రులు;

దానధర్మములలో పేర్కొనబడినవారు. వీరు చేసిన దానధర్మములు లెక్కకు మిక్కుటములు. క్రికెట్ ఆడుటకు ఆటస్థలముకూడ కలదు.

6. పురమందిరము :

దీనికి 'అల్పర్దు హాలు' అని పేరుకలదు. 1876 లో ప్రిన్సు ఆఫ్ వేల్సుగా మనదేశమునకు వచ్చిన సప్తమ ఎడ్వర్డు దీనిని తెరచియుండెను. విజయనగరము రాజాగారు దీనిని నిర్మించియుండిరి. ఇచట పురప్రముఖులు నమావేశములు జరుపుచుందురు. శ్రీ విజయాగారు యిచట మహాత్మాగాంధీ విగ్రహమును బ్రతిష్ఠించిరి.

7. సిపాయి కలహమును దెలుపు స్మారకచిహ్నము :

ఈ స్మారకచిహ్నము, చెట్ గంజి పోలీసుస్టేషనుకు సమీపములో నున్నది. 1857—1858 లో భారతవర్షములో సిపాయి కలహము వచ్చెను. 'సావర్కారు' మున్నగు వారు దీనిని భారతస్వాతంత్ర్య సమరమని పేర్కొనిరి. ఆ సమయములో అనేకమంది ఆంగ్లేయులను హత్యచేసిరి. దీనికి బదులుగా ఆంగ్లేయులుకూడ అనేక దురంతముల జరిపిరి. బ్రిటీషువారు దీనిని నిర్మించిరి.

8. మైదాగినతోట :

కాశీలో 6 తోటలున్నవి. అందులో ఈ తోట అతిముఖ్యమైనది, రమణీయమైనది.

9. నీటి రిజర్వాయరు :

నీటి పంపులద్వారా, గంగాజల మిచటికి తెప్పించి, అటనుండి వడపోయించి, కాశీనగరమునకు పంపుదురు. పరిశుద్ధమైన గంగా జలము మరింత నిర్మలముగా నుండును.

10. ముఖ్యమైన వంతెనలు :

మాళవ్యా పేరున 1947 లో ఒక వంతెన 78 లక్షలు ఖర్చుచేసి, కట్టించినారు. 1885 లో 48 లక్షలు ఖర్చుచేసి, మరియొక వంతెననుకట్టి రాజప్రతినిధి యగు 'డఫరిన్ ప్రభువు' చేత తెరిపించినారు. ఇది తర్వాత శిథిలముకాగా తిరిగి క్రొత్తదానిని నిర్మించిరి. 'కాశీ-మొగల్ షరాయి' స్టేషనుల మధ్యగా నీ వంతెన మీదగా, బండినడచును.

11. కాశీ స్టేషను :

ఈ స్టేషనుకు ఉత్తరభాగమంత పురాతన 'కాశీ'. ఈ స్టేషనును 1947 లో పునర్నిర్మణమొనర్చిరి.

12. బాబట్టుర విమానాశ్రయము :

ఇది నగరమునకు 16 మైళ్ళ దూరములో ఉన్నది. ఇప్పటినుండి కలకత్తా, లక్నో, ఢిల్లీ, బొంబాయిలకు విమాన మార్గములు కలవు.

13. నందీశ్వర భవనము :

కాశీ మహారాజుది. గొప్పవారు అతిథులుగా వచ్చినచో నిచట యుందురు. ఇది ఒకప్పుడు 'కాశీ దండవిధాయి (Magistrate) యగు 'డేవిస్' వాసస్థలము. 1799 జనవరి 14 న, విప్లవ కారుడు 'నవాబ్ వజీర్ అలీ' 200 మంది విప్లవ కారులతోవచ్చి, ఎదుర్కొని చెరిని, ముగ్గురు అంగ్లేయుల చంపెను.

'డేవిస్', ఒక్కడే చేతిలో బాతు ధరించి, తన్ను, భార్య పిల్లలను రక్షించు కోగలెను. 1819 లో డేవిస్, ఇంగ్లాండులో చనిపోయెను.

1781 లో హేస్టింగ్సు కాశీలో 'పోలీసు పద్ధతి నేర్పరచి యుండెను. కాని పోలీసు వారి సహాయము 'డేవిస్'కు లభ్యముకాలేదు.

—o—

3

రామనగరము (కాశీ సంస్థానము)

ఇది గంగానది కావలి ఒడ్డున, కాశీకి ఎదురుగా నున్నది

1. కోట - రాజభవనము :

గంగానదికి కుడివైపు ఒడ్డున, కాశీనగరమున కెదురుగా ఒక రాజభవనము గలదు. అది కోటవలె వుండును. దీని కెదురుగా ఒక ఘట్టముకూడ కలదు. ఈ రాజభవనము కాశీరాజుకు చెందినది.

రైలు వంతెనకు దగ్గరగా ప్రతి ఏడు నీటిమీదతేలు వంతెన నిర్మించబడుచుండును. దీనిని వేసంగిలోగట్టి, మాన్యాను కాలములో రద్దుచేయుచుందురు. కొన్ని దినములు కాశీనుండి రామనగరుకు బండ్ల ప్రయాణముసాగును. రామనగరుకు 'వ్యాసకాశీ' యని కూడ పేరు కలదు.

ఇప్పటి కాశీరాజుల వంశము 1730 లో 'మహారాజమన్సరాము'తో ఆరంభము. 1750 లో ఆయన కుమారుడు 'మహారాజా బల్లవంతసింగు' ఈ కోటను

నిర్మించెను. ప్రస్తుతమున్నరాజు 'హెచ్. హెచ్. విభూతి నారాయణసింగుజీ. ప్రస్తుతము ఈ ప్రదేశమంతయు ఉత్తర ప్రదేశ్ లో జేరిపోయినది. ఈ కోటలో 'వేదవ్యాస ఋషి ఆలయము' కలదు. యీ 'వేదవ్యాసుడు' యిచటనుండి రెండున్నర మైళ్ళ దూరములోనున్న ఒక గ్రామములో నివసించుచుండెను. ఈయన పేరుతోనే ఈ 'రామనగరమును' 'వ్యాసకాశీ' అని పిల్చురు. కోటలో అతిదిశాల, ఆయుధశాల, గ్రంథాలయము, ప్రాచీన భారతీయ చిత్రములు, దంతపు పనులు కాన్పించును. గ్రంథాలయములో బొమ్మలుగల 'శులసీదాసు రామాయణము' ప్రతిగలదు. కోట గోడల చెంత వ్యాసుని, మహాదేవుని, గంగాదేవి ఆలయములు గలవు.

2. దుర్గాలయము (సుమేరు ఆలయము) :

కోటకు ఒక మైలు దూరములో నీ ఆలయము కలదు. ఇది చాలా సుందరమైనది. దీనికి ప్రక్కనే స్నానము చేయుటకు తటాకిము గలదు. దీనిని చేతసింగు త్రవ్వించెను. రామనగరరాజా పూర్వులు ఈ ఆలయమును నిర్మించిరి. రాజా చేతసింగు దీనిని ఆరంభించినట్లు తెలియుచున్నది. వేదవ్యాసుడున్న స్థలమును జూచుటకు పోవు యాత్రికులు మార్గ మధ్యమున ఈ ఆలయమును జూచి పోవుచుందురు.

3 రామబాగ్ :

కాశీ మహారాజు తోట. ఇచట పెద్దవారికి ఆతిథ్య మొనగుచుందురు.

4. వ్యాసకాశీ :

కోటకు 5 మైళ్ళ దూరములో నిడి కలదు. కాశీకి వేదవ్యాసుడు భిక్షకురాగా, పార్వతీదేవి కాశీలో ఒక్క మెతుకు కూడ లభ్యము కాకుండ చేసెనట. వ్యాసుడుగ్రుద్దై 'శివకాశీ'ని శపించెను. అంతట పార్వతి ప్రతిశాప మొసంగెను. వ్యాస కాశీలో జనిపోయినవారు గాడిదయై పుట్టుదురని శపించెను. అందుచేత ఎవరు నడచుటకు పోకుండిరి. అప్పుడు పార్వతి జాలి వలచి, 'వ్యాసకాశీ' మాఘమాసములో మాత్రము తీర్థయాత్ర కనుకూలముగా నుండునట్లు చేయుచు శాపమును మార్చెను. అప్పటినుండి మాఘమాసములో నిచట ఉత్సవము జరుగుచుండును. దీనివలన 'గాడిదయై' పుట్టు దోషము పోవునట.

—o—

సారనాథ్ దిగ్దర్శనము

1. సారనాథ్ ఉత్పత్తి :

కాశీలోని ఒక భాగమునకు ఋషి పట్టణముని పేరుగలదు. పాశీలో దీనిని 'ఇసిపట్టణమందురు'. 'పాహియాను' దీని అర్థమును ఒక విధముగా వ్రాసెను. 'మహావస్తువు' అను బౌద్ధగ్రంథములో, కాశీకి ఒకటిన్నర యోజనముల దూరములో నొక అరణ్యముగలదని, 5000 మంది ప్రత్యేక బుద్ధులు ఇచట తపసు చేసికొనిరని, వారు తమ శక్తిచేత గగనమున దేగిరిని, అచటవారు నిర్వాణము చెందిరని, వారి భౌతిక శరీరములు నేలపై పడినవని, ఈ కారణమున, ఋషిపతనముని పేరువచ్చినదని, లిఖింపబడినది. ఈ ప్రాంతములో 5000 మంది ఋషులు తపసుచేసి యుండుట చారిత్రక నత్యము కావచ్చును. ఈ ఋషిపతనమునకు దగ్గరగా 'మృగాదావము' అను సుందరవనము. కలదు (లేళ్ళతోట) బుద్ధుడు తన షూర్వజన్మలో నొకసారి, రాజుతో లేళ్ళను వేటాడవచ్చని, చెప్పెనని, రోజుకొక లేడిని మాత్రము వేటాడుమని చెప్పెనని, ఒక నాడు ఒక ఆడలేడి వంతువచ్చెనని అది బోధిసత్వుని సహాయ మర్థించెనని, తాను చనిపోయినచో రెండు తీపులకు ప్రాణనష్టముచే చెప్పెనని, అప్పుడు బోధిసత్వుని మధ్యవర్తిత్వమున ప్రాణరక్షణ యాయెనని జాతర కథలు తెల్పును. బుద్ధునికి సారంగనాథుడని పేరుగలదని, ఇదియే కొన్నాళ్ళకు 'సారనాథు'గా మారెనని, 'కన్నింగుహాము' యున్నగు విద్వాంసుల అభిప్రాయమై యున్నది.

శివునికి 'సారంగము' అని కూడ పేరుగలదు. సారనాథుడు తూర్పుగా అరమైలు దూరములో 'మహాదేవ ఆలయము' గలదని, శివునికి సారంగనాథుడను విశేషణము గలదని, అందుచేత దీనికి 'సారంగనాథ లేడ సారనాథ' అను పేరు వచ్చినదని కొందరు వ్రాసిరి. ఈ మహాదేవ ఆలయము పురాతనమైన ఆలయము కాదు, కాన ఇది నత్యము కాజాలదు. ఇచ్చట ఋషులు తపసు చేసికొనిరని, వారి యొద్ద ఋష్యాశ్రమములో మామూలుగా లేళ్ళుఉన్నట్లు ఇచ్చటకూడ లేళ్ళుఉలవని, అందుచేత దీనికి ఋషి పతనములోని 'మృగాదావము' (Deer park సారనాథ్) అనిపేరు వచ్చినట్లు మనమూహింప వచ్చును. ఈ 'మృగాదావమే' సారంగనాథ లేక సారనాథ్ అయినది. ఈ విధముగా నీ పేరు గల్గినది.

2. బౌద్ధ వాఙ్మయములో 'సారనాథ్ ప్రశంస' :

బుద్ధుని కొరకు, అతని శిష్యుల కొరకు 'నందీయ' అను వర్తకుడు ప్రథమముగా నిచట నొక విహారమును నిర్మించెను. బుద్ధుని కాలములో నొక శెట్టి 'వారణాశి' లో నివసించెను. అతని కుమారుడు 'నందీయుడు'; అతని తలివండ్రులు 'రైవతి' యను కన్యను వివాహముచేయనెంచిరి; కాని యతడు నిరాకరించెను. అతని తల్లి ఆ బాలికను బిలిచి బౌద్ధ బిక్షువులకు శుశ్రూష చేయుచుండుమని కోరెను. ఆమె విహారములోనే భుజించుచు, బుద్ధుని వాగమృత ధారలను వినుచు, బిక్షువులకు శుశ్రూషచేయుచు నచటనే గడపసాగెను. ఈమె గుణమును శీలసంపత్తిని కన్నులార వీక్షించి 'నందీయు' డామెను పరిణయమాడెను. శెట్టి మరణించుటతో 'నందీయ' వారిసుడాయెను. 'ఇసి పట్టణము'లో ఒక విహారమును, మహావిహారము చెంత యీ సత్కార్యమునకుగాను బుద్ధుని కొరకు, శిష్యులకొరకు నిర్మించెను. ఈ రెండు విహారములు ఈనాటికి తెలియలేదు.

ఈ 'సారనాథ్' హిందూ, బౌద్ధ, జైనులకు పుణ్యక్షేత్రము. బుద్ధుడు పూర్వ జన్మలో కశ్యపుడై జన్మించెనని, ప్రథమ ధర్మోపదేశము చేసెనని, ప్రథమ వర్ష కాల మిచటనే గడిపెనని బౌద్ధ గ్రంథములు చెప్పుచున్నవి. దీనికి దగ్గరగా ఉన్న 'సింఘపురము'లో 'జై నతీర్థంకరుడు' నిర్వాణము పొందెను. మహేశ్వరాది ఆలయములుఁడుట చేత నిది హిందువులకు కూడ పుణ్యక్షేత్రమై వెలయుచున్నది. ఈ క్షేత్రమనేక విధముల పవిత్రమైనది. 'గయ'లో బుద్ధుడు బోధివృక్షముక్రింద నిర్వాణము పొందిన తర్వాత, తనను వీడిపోయిన ఐదుగురి శిష్యులకు బోధించుటకు ఒంటరిగా గాల్నడకను బయనమై బహుశ పదకొండు దినములలో 288 మైళ్ళు నడిచిగయనుండి సారనాథుకు జేరెను. ప్రథమ ధర్మోపదేశము చేసెను. బౌద్ధుల నాల్గు పుణ్యక్షేత్రములలో నిది యొకటి. బుద్ధుని జన్మస్థలము కపిలవస్తు; బుద్ధత్వము చెందిన తాపు బుద్ధగయ, క్రీ. పూ. 477 లో బుద్ధుడు నిర్వాణము చెందినతాపు 'ఋషినర'; సారనాథుతోబాటు ఇవి పుణ్యస్థలములు. కాశీచరిత్రతోబాటు సారనాథు చరిత్ర కూడ నడచుచున్నది.

పైనజెప్పిన 'బుద్ధగయ'లోనే వైశాఖ పూర్ణిమాదినంబున 'సుజాత' యను తన్వి పుత్రవతియై మ్రొక్కు తీర్పుటకు పాయసకలశముతోవచ్చి, గౌతమునికి సమర్పించెను. ఆయన 'నిరంజనా' నదిలో స్నానమాడి పాయసమును 49 కబళములు చేసి భుజించి, స్వర్ణపాత్రను నీటిలో బారవేసెను. తూర్పు ముఖముగా

నశ్వద్ధృవృక్షముక్రింద కూర్చుండి. 49 దినములు అన్నము తిననండి, స్నానమాడకుండ, ముఖము తడుగకుండ గూర్చుండి, ఇట్లు శపథము చేసెను. “నాయీ అస్థులు, నరములు, చర్మము గుల్లయైపోవుగాక : రక్తమాంసములు శోషించిపోవుగాక, పరమజ్ఞానమును దొందకుండ, నేనీ ఆసనమునుండి, కాలమెదల్చను.”

(“If on this day, I am to become a Buddha, let this vessel ascend the stream, if not let it go down ” “Though my skin, my nerves and my bones waste away and though my life blood be dried up. yet I will not leave this seat before I have attained unto perfect knowledge.”)

ఇట్లు దృఢనిశ్చయమనస్కుండై యున్నంత, నాటి రాత్రి దివ్యజ్ఞానోదయము, బుద్ధత్వప్రాప్తి, పూర్వ జన్మజ్ఞానము గల్గెను. జగతిలోని మానవకోటికీ దర్శము అదర్శమైనది.

సారనాథు చాలపుణ్యమైనది మానవకోటికీ సత్యము, అహింస' కాంతిని బోదించిన 'గౌతమబుద్ధుడు 'తన ప్రథమధర్మోపదేశమును క్రీ. పూ. 522 ఆషాఢ (జూన్—జూలై నెలలు) బుద్ధ పౌర్ణమి సంధ్యా సమయములో బదుగురు శిష్యులైన 1 కౌండిన్య, 2 దశబల కాశ్యప, 3 వస్ప, 4 అశ్వజిత్, 5 భద్రిక అనువారికి ప్రథమధర్మోపదేశము చేసెను. 'లలితవిస్తారము'లో 'దశబల'కు బదులు 'మహానామ' అను పేరువలదు. 'డిరువిల' అరణ్యములో అరు ఏండ్లు బ్రాహ్మణులతో గలసి ఉగ్రమైన తపస్సు చేసికొనెను. చివరకు ఉపవాసాదులు నిర్వృత్తములని వానిని త్యజించెను. అప్పుడు మధ్యమార్గమును గవిపెట్టెను. గయలో అశ్వత్థవృక్షము క్రింద కూర్చుండి, నిర్వాణ మార్గమును గవిపెట్టెను.

సారనాథులో బుద్ధుడు పది ఏండ్లు గడిపెను. క్రీ. పూ. 517 లో బుద్ధుని జననము, క్రీ. పూ. 518 లో వివాహము, క్రీ. పూ. 528 లో సన్యాసమారంభము, క్రీ. పూ. 477 లో మరణము అని తెలిసికొనవచ్చును; ఇతడు ధర్మచక్ర ప్రవర్తనము, జరిగినది. యశకుల పుత్రుని తండ్రి బుద్ధ, దర్మ, సంఘములకు శరణుజొచ్చెను. బుద్ధుడు శిష్యులతోగూడ ప్రథమ వర్ణావాసముచేసెను. ధర్మప్రచారము నిమిత్తము శిష్యుల నిచటినుండియే బుద్ధుడు పంపియుండెను. అశోకుడు, కనిష్కుడు, కుమార గుత్తుడు, కుమారదేవి మున్నగువారు నిర్మించిన స్తంభములు, మందిరములు, స్థూపములు, విహారములు ఇందున్నవి. పాహియాను, హానుత్సాంగు, ఇత్సింగు, శాయిసంగ్, ఆది చైనీయయాత్రికులు తమ భ్రమణ పృత్తంతములలో దీనిని

గూర్చి వ్రాసిన ఇచట మొత్తము 25 శాసనములు లభించినవి. (A S: I — Annual reports 1906—07)

సారనాథులో నొక స్తంభము లభించినది. దానిపైన నాల్గు సింహముల బొమ్మలు చెక్కబడి యున్నవి. వీని మధ్య పెద్ద శిలాచక్రమున్నది. ఇదియే ధర్మచక్రము. దీనిలోని కొన్నిభాగములు మాత్రము చిత్రవస్తు ప్రదర్శన శాలలో నున్నవి. ఒక మద్దెల ఆకారముగల రాతిపై సింహ విగ్రహములున్నవి. మద్దెల పైన సింహము, ఏనుగు, ఎద్దు, గుఱ్ఱము వీని విగ్రహములు, నాల్గు చక్రముల మధ్య ఏర్పరచబడి యున్నవి. ఇంతకంటె నైపుణ్యము గల్గిన, స్వాభావికమైన జంతుశిల్పము ఎచట కానరాదు.

తెలుగులో నిచట శిలాశాసనము యొక్క భావము వ్రాయుచున్నాను. 1. దేవానాం ప్రియుడగు ప్రియదర్శిరాజు 2. చెప్పుచున్నాడు 3. పాటలీ పుత్రములో గాని. ఇతర నగరములోగాని, ఎవరు సంఘమును విడదీయరాదు. 4. భిక్షకుడుకాని, భిక్షుకికాని సంఘమును విడదీసిన, వారికి తెల్లబట్టలు కట్టించి వేరే యొకచోట వాసము చేయునట్లు చేయవలెను. 5 ఈయన శాసనమును భిక్షకుల, భిక్షుణీ సంఘములకు తెలియ జేయవలయును. 6. దేవానాం ప్రియుడిట్లు పలుకుచున్నాడు. 7. ఈ యనుశాసనము యొక్క ప్రతిని ఈ కార్యాలయములోను, మరియొక ప్రతిని ఉపాసకుల గృహములో నుంచవలయును. 8. ఈ ఉపాసకు లీ యనుశాసనమందు విశ్వాసము గల్గియుండుటకు ఉపవాస దినములలో నొకచోట కూర్చుండవలెను. ఈయనుశాసనమందు విశ్వాసము గల్గి, బోధించుటకు మహామాత్రులు కూడ ఉపవాస దినములలో నచటికి పోవలయును. 9. మీ రాష్ట్ర మెంతవరకున్నదో అంత వరకు ఒక ఉద్యోగస్థుని ఈ ధర్మాను శాసన ప్రకారము మీరు పంపుచుండవలయును. 10. అట్లే ఈ క్రింది ఉద్యోగస్థులు కూడ దగ్గర ప్రదేశములో ఈ ధర్మాను శాసనమును వినిపించుటకు వారి క్రింది ఉద్యోగస్థులను బంపుచుండవలెను.

అఱోకుడిట్లు స్తంభములపైన వ్రాయించెను. దీనిని 'భిక్షువుల'కు హెచ్చరిక చేయు శిలాశాసనము అని విద్వాంసులు పిలుచుదురు. (Monks' warning post) దీని వలన అఱోకుని మారదృష్టి విదితంబగుచున్నది.

3. సారనాథులోని శిథిలమందిర భాగములు బయల్పడిన విధానం :

కాశీరాజైన 'చేతసింగు' దివానైన, జగత్ సింగు క్రీ. శ. 1794 జనవరిలో తన పౌరులతో, 'కాశీనగరము'లో నొక గంటి లేక బజారు నిర్మించదలచుచుండిరి.

(జగత్ గంజ్). తన మనుష్యులతో 'సారనాథు' వెళ్ళి, అచట ఇటుక రాళ్ళతో నిర్మించబడిన కట్టడమును పునాదితో కూడ త్రవ్వించెను. దీని వ్యాసము 110 అ. ఇది సారనాథులో బౌద్ధప్రభుపైన అశోక మహారాజు చేత నిర్మించబడిన 'చర్మ రాజిక స్థూపము', అతి ముఖ్యమైనది. 'జగత్ సింగు' త్రవ్వటలో ఇసుకరాయి, చలువరాతితో నిర్మించబడిన రెండు పాత్రలు ఒకదానిలో నొకటి ఉన్నట్టివి, లభ్యమాయెను. చలువరాతి పాత్రలో మనుష్యుని అస్థికలు, ముత్యములు, బంగారు రేకులు కాన్పించినవి. ఒక గౌతమబుద్ధుని విగ్రహముకూడ లభ్యమాయెను. దాని పైన సంవత్ 1083 అని వ్రాయబడినది. అస్తులు బహుశః గౌతమబుద్ధునివై యుండవచ్చును. చారిత్రక సంపదవిలువ తెలియని 'జగత్ సింగు' వానిని భారతీ జలంబుల పాలుచేసెను. ముహమ్మదీయుల దండయాత్ర కాలమునాటికి, బౌద్ధ విహారములతోబాటు హిందూ ఆలయములు కూడ ఉన్న ఆధారములు కలవు. ఈ విషయములు ఇచట పరిశోధించిన 'సాహనీ, ఓర్టల్' మున్నగు విద్వాంసుల వ్రాతలవలన తెలియుచున్నది. ఒకానొక సంఘరామములో మట్టిపాత్రలో లభ్యమైన కాయధాన్యములు, వండిన యన్నము మున్నగు వానినిబట్టి దండయాత్ర ఆరంభముగా జరిగెనని, అందుచేత వారు వండిన యన్నముకూడ భుజించుచుండ పారిపోయినది తెలియుచున్నది. లామాతారానాథుని వ్రాతలప్రకారము, ఇచట బిడ్డిపులు కొందరు టిబెటు, నేపాలములకు పారిపోయినవి, కొందరు బ్రాహ్మణమత స్వీకారము చేసిరని తెలియుచున్నది. సారనాథ్ ధ్వంసమాయెను. చిహ్న, చైత్య, దేవాలయాదులు నేలమట్టమాయెను. కన్యాకుబ్జేశ్వరుడగు 'గోవింద చంద్రుని' రాణియగు 'కుమారదేవి' నిర్మించిన విహారమచట నున్న కట్టడములలో చిట్టచివరిది. ఈ గోవిందచంద్రుడు, సంయుక్త తండ్రియగు జయచంద్రుని తాత. తురుష్కులు దీనిని ధ్వంసము చేసిరి. క్రీ. శ. 1794 వరకు, అనగా ఆరు శతాబ్దముల కాలము వీని వృత్తాంత మెవరికి తెలియదు. సారనాథులోని యీ భగ్నావశేషములను త్రవ్వ పరిశోధించినవారు 'డంకన్, కలసల్ మెకంటి, కన్నంగుహామ్, కిట్టూ, ఓర్టల్' మున్నగువారు చిరస్మరణీయులు.

1891 లో జపానీయ బౌద్ధ బిడ్డపులతోగలసి 'అంగరీక ధర్మపాలుడు' సారనాథుకువచ్చి ధర్మేఖస్తూపము, చైన ఆలయము శిథిలావస్థలో నుండుట గాంచెను. తర్వాత 1914 లో 'మూలగంధకుటి ఆలయము' ను నిర్మించెను. అప్పటి నుండి ఇది గొప్ప తీర్థస్థలమై వెలయుచున్నది. ప్రాచీన 'సారనాథు' యొక్క పెరుప్రతిష్ఠల సంపాదించు కొనుచున్నది.

‘హౌనుత్సాంగు’ ఒకానొక స్థూపముపైన బంగారు మామిడిపండు కలదని వర్ణించియుండెను. అది ఈనాటికిని కాన్పించలేదు. కన్పించు ఆశలుకూడ లేవు.

4. చూడదగిన ధ్వంసావశేషములు :

1. చౌఖండి స్థూపము :

సారనాథుకు వచ్చునపుడు ఎడమ వైపున నొకస్థూపము కాన్పించును. బుద్ధుడు గయలో బుద్ధత్వము జెందిన తర్వాత, యతిపంచకమును గలసికొనెను. ఇది మొదట 200 అడుగుల ఎత్తుండెడిదట. కాని పైన ఇంటితో గూడ నేడు 84 అడుగులు మాత్రమున్నది. పైన అష్టాకారముగల గోపురము గలదు. ‘అక్కరు’ క్రీ. శ. 1588 లో తన తండ్రి ‘హుమాయూను’ సారనాథు అగమన వృత్తాంతము జ్ఞప్తిచేయుటకు నిర్మించెను. పారశీక లిపిలోనొక శాసనమును గూడ వ్రాయించెను. దీనిని ‘హుమాయూను’ గోపురము అనుచుందురు. పై నెక్కినచో కాశీ, సారనాథు లన్నియు గాన్పించును. క్రీ. శ. 1835 లోను 1804-5 లోను లోపల ఏమైన లభ్యమగు నేమోనని ఒక బావి త్రవ్విరి. అందు ఏమి లభించలేదు. ఈస్థలము నెవరు నిర్మించిరో, పేరు తెలియదు. యతి పంచకము మొదట బుద్ధునికి ప్రత్యుద్ధానాభి వాదనములు చేయ దలంచలేదు. తర్వాత బుద్ధుని దివ్యతేజస్సును గాంచి గౌరవింప సాగిరి. దీనికి పూర్వము బుద్ధుడు ఇద్దరు వర్తకులకు ‘తపస్సు మల్లికులను వారికి’ బౌద్ధధర్మ దీక్ష యొనంగెను.

‘హుమాయూన్’ ఎందుకు వచ్చెనో తెలియదు. హుమాయూను కాని, అక్కరు కాని, ఇచట స్థూపమునకు మరమ్మత్తులుచేసి యుండలేదు. వారిరువురి కాలములోను ‘ధమ్మేఖ స్థూపము’, జగత్సంగు ధ్వంసముచేసిన స్థూపమువుండెను. మిగతవి మట్టిలో గప్పబడి యున్నవి ఈ స్థూపముపైన వ్రాయబడిన పద్య భావమిది. “ఏడుదేశములకు భూపాలుడైన స్వర్గవాసి ‘హుమాయూన్’ ఒకనాడు ఈ స్థానమునకు వచ్చి రూర్పుండెను. ఈ ప్రకార మాయన సూర్యప్రకాశమును మరింత తేజోవిలసిత మొనర్చెను. అందుచేత ఆయన పుత్రుడు దీనుడైన ‘అక్కరు ఆకాశమును స్పృశించు ఒక ఉన్నత స్థానమును నిర్మించుటకు సంకల్పించెను. హిజరీ 776 లో ఈ సుందర భవనమును నిర్మించెను.”

చౌఖండి స్థూపముపైన శాసనము. పారశీక ఇంగ్లీషు అనువాదము.

“Allah is great.

- (1) Since here the king Jannat Ashyani, Humayun the ruler of 7 climes.
- (2) Came one day and sat on the throne, rendering (the spot) thereby like the rising place of the resplendent sun
- (3) It came to the mind of this humble creature, Govarthan, a house born slave of King Akbar
- (4) To erect, as a sacred memorial a magnificent dome resembling the blue firmament.
- (5) The year was 996 when this elegant edifice came into existence "

ఇందలి గోవర్ధనుడు 'రాజా తోడరుమల్లు' కుమారుడుగా గాన్పించుచున్నాడు. పైన హిజరీసంవత్సరము తప్పగా పడినది.

'చౌఖండీ స్థూపము' పైకి ఎక్కుటకు మెట్లు కలవు. యొక్క కాశీ యంతయు గాన్పించును. క్రిందిపైపున నొక బావికలదు అచటనే కాశీ విగ్రహము (ఓంకార్విగ్రహము) కలదు. గ్రామస్థులు మేకలను కాశీ కీచట బలియిచ్చు చుందురు. బౌద్ధ జైనులు అహింసావ్రతధారులు; వారి కప్రతిష్ఠ గల్గుటకు ఇది తర్వాత నిర్మించబడి యుండవచ్చును.

2. చిత్రవస్తు ప్రదర్శనశాల :

ఉదయము, సాయంకాలము తెరిచుచుందురు. ఇచ్చట లభ్యమైన భగ్నావశేషము లనేకములు చూడవచ్చును. క్రీ. పూ. 250 నాటి అశోక స్తంభముమీద సింహపీఠి, బుద్ధుని, బోధినత్తుని విగ్రహములు, రాతి గొడుగు, చక్రము, మధ్య కాశీన గుప్తకాలమునాటి బౌద్ధజైన విగ్రహములు, బుద్ధుడు బోధించు విగ్రహము, అవలోకి తేశ్వరుని విగ్రహము, బుద్ధచరిత్రమును దెల్పు రాతి విగ్రహములు బౌద్ధమైత్రేయ విగ్రహములు, వేరు వేరు కాలములనాటి దేవతలయొక్క, పగిలి పోయిన బొమ్మలు, శైల్రకోట సీక్కు, రాతిపలకలపై చెక్కబడిన చిత్రపుష్పములు, కుమ్మరిసామానులు, మట్టి పాత్రలు, బిజువుల మట్టిపాత్రలు, సీసాలు, జాడీలు, సారనాథులో లభ్యమైన సామగ్రి యంతయు ఇందు భద్రపరచబడియున్నది.

3. ఆరు, ఏడు సంఘరామములు :

చిత్రవస్తు ప్రదర్శన శాలను మధ్యనున్న రోడ్డునుదాటి పైకిపోయి నచో, 'కిట్టా' 1851 నం. లో కనిపెట్టిన బౌద్ధ సంఘరామము గాన్పించును. 6 వ

నెంబరు సంఘరామము అగ్నిచేత దగ్ధమాయెను. ముస్లిముల దండ యాత్రలో విడి దగ్ధమాయెను. బౌద్ధభిక్షువులు భుజించుచుండ, ఆకస్మికముగా దండయాత్ర జరుగుటచేత, వారు అన్నము వదలిపెట్టి పారిపోయిరి. రెండు గదులలో, వండిన అన్నముగల పాత్రలు మోరకినవి. గోధుమ రొద్దెలు, అన్నము కాన్పించినవి. ఇచట నొక ఇటిక బావికలదు. అందునీరున్నది. బౌద్ధులు దీనిని పుణ్యమైనదని తలంతురు.

7 వ నెంబరు సంఘరామమునకు కూడ అదే గతిపట్టినది. దీనిదగ్గర కూడ నీళ్ళుగల బావి కలదు. వీనికి ప్రక్కగా హిందూదేవతల ప్రతిమలుగల ఒక శాల కలదు. 'ఓర్దల్' తాను కనిపెట్టిన విగ్రహముల తాత్కాలికముగా నిందుంచెను. తర్వాత చిత్రవస్తు ప్రదర్శన శాలను జేర్చిరి. ఈ శాలలో నిపుడు హిందూ, జైన విగ్రహములు కలవు. (Brahmanical sculpture shed)

4. జైన దేవాలయము :

ఈ శాలకు కుడిపైపుగా కొంచెము దూరము నడచినచో, జైనాలయము కాన్పించును. ఇది 1824 లో నిర్మించ బడినది. 11 వ జైనతీర్థంకరుడు శ్రీ అంశనాథుని పేరుతో నిది నిర్మించ బడినది. ఇది 'కిట్టూ' కనిపెట్టిన సంఘరామమునకు ఒక ప్రక్కగా నున్నది. 'అంశనాథుడు' ఇచటికి మైలుదూరములో నున్న 'సింఘపురము'లో తీర్థంకరత్వము బొందెను.

5. జగత్ సింగు స్థూపము లేక ధర్మరాజిక స్థూపము :

ఆరు ఏడు సంఘరామములు దాటిన తర్వాత 'ధర్మరాజిక స్థూపము' కాన్పించును. దీనిని బౌద్ధ ప్రభువైన 'అశోకుడు' నిర్మించెను, తరువాత దీనిని ఏడు వర్యాయములు మరమ్మత్తు చేసిరి. అఖరుసారి శ్రీ. శ. 11 వ శతాబ్దములో జరిగెను. శ్రీ. శ. 1794 లో 'జగత్ సింగు' తన గంజి కొరకు దీనిని త్రవ్వించి, ఇందలి ఇసుకరాళ్ళ నుపయోగించి తన గంజిని నిర్మించెను. ఇచట రెండు పాత్రలు లభించెను. వీనిలో అస్తులు, ముత్యములు, స్వర్ణరేకులు లభించినవి. ఈ అస్తులను, ముత్యములను, అమూల్యమైన ఈ చారిత్రక సంపద విలువ తెలియని 'జగత్ సింగు' గంగలోబోసెను. అవి తధాగతుని ఎముకలు కావచ్చును. తర్వాత పరిశోధకు లింకను త్రవ్విరి. ఇది సారనాథ్ స్థూపములలో ప్రధానమైనది, పవిత్రమైనది. దీనికి దగ్గరగా చిన్న చిన్న స్థూపము లున్నవి. అనేక విగ్రహములు కూడ లభించినవి.

ఇచ్చటదొరకిన సామగ్రి

1. పచ్చని చలువరాతి పాత్ర

దీనిలో అస్తులు, ముత్యములు దొరకినవి. 'జగత్ సింగు' వీనిని గంగలో పారబోసెను. ఇవి తథాగతుని ఎముకలు,

2. రాతిపాత్ర :

ఇది 'కలకత్తా' లోని వస్తుప్రదర్శనశాలలో నున్నది.

'జగత్ సింగు' వీని చారిత్రక విలువ నెరుగదాయెను. ఈ స్థూపము ఎత్తు 100 అడుగులు ఉన్నదని 'హౌసుత్సాంగు' వర్ణించి యుండెను.

అశోకుడు నిర్మించినవి ఈ ప్రదేశములో మూడుఉన్నవి. 1 పైన చెప్పిన స్థూపము 2 అశోక స్తంభము 3 ఇనుపకమ్మి.

6. ప్రధానమందిరము :

(Main shrine — Commemorative stupa with umbrella post, surrounded by Monolithic Mauryan railing. 3rd century B. C.)

దీనిని 1918—19 లో కనిపెట్టిరి. ఇచ్చటనే బుద్ధదేవుడు యతి పంచకము నకు తన ప్రథమ ధర్మోపదేశమును చేసెను. ఈ మందిరముయొక్క గోడలు చాల మందముగా నున్నవి. ఇచ్చటనే మొదట, బుద్ధాలయము గలదు. దీనికి శాలుగువైపుల ప్రవేశద్వారములు చిన్నగదులు కలవు. ముఖ్యద్వారము తూర్పు వైపుననున్నది. ఈ గోడలమందమును జూచి ఇది చాల ఎత్తయిన మందిరమై ఉండవచ్చునని పరిశోధకు లాహించుచున్నారు. పురాతత్వశాస్త్రజ్ఞులు దీనిని 'గంధ కుటీ' యనుచున్నారు. దీనిమీదనే కూర్చుండి 'గౌతమబుద్ధుడు' 'దర్శనచక్ర ప్రవర్తనమును' చేసి యుండెను. ఇచ్చటనే వర్షాకాలము గడిపియుండెను అందు చేత అశోక మహారాజులు ఈ పవిత్రస్థలమునందు హెచ్చుగా ధ్యానముంచి, ఇచ్చటకు దగ్గరనే అశోక స్తంభాలు నిర్మించిరి.

ఇది క్రీ. శ. 11 వ శతాబ్దములో నిర్మించబడినది. 'చిక్కిరాజర్ స్థూపము'తో జాటు దీనిని జీర్ణోద్ధారము చేసిరి. ఈ మందిరమునకు దక్షిణపు గదిలో అశోకుని కాలమునాటి దైన రాతితో చేయబడిన 'అంతిమ వేష్టని, (Railing-గ్రాది) కలదు. ఇది అంతయు మెరుగుచేయబడి ఒక్క రాతితోనే నిర్మించబడినది. ఇది మొదట అశోక స్తంభముచుట్టూ ఉండెడిదని తరువాత ఇచ్చటికి చేర్చిరిని తెలియు చున్నది. దీనిపైన వ్రాయబడిన వ్రాతలనుబట్టి 'నవాహికా' అను పేరుగల ఉపాసికుడు దీనిని నిర్మాణముచేసి యుండెనని తెలియుచున్నది. ఈ వేష్టని, సొంది,

పార్వత్యులలోని వానివలె నున్నది. ఈ మందిరములో ననేక విగ్రహములు కలవు. ఇందలి సింహాసీతి మున్నగు వాటి నన్నింటిని 'హౌనుత్సాంగు' వర్ణించి యుండెను. దీని లోపల ఇటుక రాతితో చేయబడిన ఒక స్థూపము కాన్పించును. ఇచ్చటనున్న వేష్టని ఒక్క రాతినుండియే చెక్కబడినది. ఇది 8 అ. 4 అం. పొడవు గలిగి చతురస్రాకారముగా నున్నది. దీని ఎత్తు 4 అ. 9 అం. ఉన్నది. మధ్యపట్టి కీలును కాన్పించదు. ఇది సగము విరిగిపోయి యున్నది, దీని మూలస్థాన మెద్దియో దీని నెందు కేర్పాటు చేసిరో తెలియకున్నది.

ధర్మచక్రవిహారము :

(On the site where our Lord Buddha preached his first sermon 2524 years ago. May all beings share our merits equally with us. 2479 B. E, 1936 A. D.)

(శాసనములో ఇట్లున్నది. "Homage of the masters of the Sarvastivadin".)

ధర్మచక్ర ప్రవర్తనము

ఈ ప్రధాన మందిరములో బుద్ధుడు ప్రథమధర్మోపదేశము చేసెను. అది ఇట్లున్నది. "ఆ సమయమున బుద్ధ భగవానుడు మనసులో నేను ముందు ఎవరికీ ధర్మోపదేశము చేయవలెను ? ఈ ధర్మోపదేశమును శీఘ్రముగా గ్రహించు వారెవరు ? అని ఆలోచించెను. మరల 'అలార కాలామపండితుడు' చాల మేధావి, చిరకాల నిర్మల చిత్తుడు, నేను ప్రప్రథమముగా అలారకాలామునికి ధర్మోపదేశ మేల చేయరాదు ? అతడు ఈ ధర్మమును వెంటనే గ్రహించగలడు అని బుద్ధ భగవానుడు మనమునతలంచెను. అప్పుడు 'గుప్తదేవత' బుద్ధ భగవానునితో, నిట్లు వచించెను. "భంతే : (పాశీభాషలోని పూజ్యసంబోధనము) అలారకాలము పండి తుడు వారము దినముల క్రితమే మరణించెను." బుద్ధదేవునికి రూఢ అట్లే గోచరించెను. తదుపరి బుద్ధ దేవునకు, 'ఉద్దకరామ పుత్రుడు' అనుపండితుడు, చతురుడు, మేధావి, నిర్మలచిత్తుడు, అట్టివానికి నేను ప్రథమముగ, ధర్మోపదేశ మేల చేయరాదు ? అతడు ఈ ధర్మమును, అతిశీఘ్రముగ గ్రహించగలడు." అని తోచెను. అప్పుడు గుప్తదేవత. "భంతే : ఉద్దకరామ పుత్రుడు, గత రాత్రియే మరణించినాడు." అని బుద్ధునితో చెప్పెను. బుద్ధుడు ఆలోచింపగ అదితథ్యమని జ్ఞానదృష్టికి దోచెను. "మరల పంచవర్గీయ బిడ్డలు ఇంతకు పూర్వము నాకనేక విధముల సేవాశుశ్రూషలు చేసి, సాధన సంపత్తి గల్గియుండిరి. అట్టి వారికి నేను

ముందుగా ధర్మోపదేశ మేలచేయరాదు?" వారిపు దెచట విహరించు చున్నారాయని మనఁబున తలంచి, అమానుష విశుద్ధ దివ్యదృష్టిని విరోధించగా, పంచవర్గీయ భిక్షువులు 'వారణాశి'లో 'ఋషిపతన మృగదావము'లో విహరించుచున్నట్లు గోచరించెను.

బుద్ధదేవుడు 'ఉరువేలాలో' స్వేచ్ఛగా విహరించుచు, వారణాశికి బయన మాయెను. అపుడు, 'ఉపక అజీపుడ'ను సాచువు, బోధి వృక్షమునకు గయకు మధ్యగా పోవుచున్న బుద్ధ భగవానుని జూచి, యిట్లు ప్రశ్నించెను. "అయుష్మంతుతా! నీ యింద్రియములు ప్రసన్నములు. నీకాంతి పరశుచ్ఛ తేజోవంతము, నీ వెవరిని గురువుగ నెంచి ప్రవ్రణితుడవై తివి? నీ గురువు నామమెట్టి? నీవు సభర్మ సంప్రదాయము సనుసరించు చున్నావు?" ఇట్లుడుగగా, బుద్ధదేవుడు ఆ సాచువుతో నిట్లనియె. "నేను అన్నిటిని జయించువాడను. అన్నిటిని వదిలిన వాడను. అన్ని ధర్మముల నంటని వాడను. సర్వత్యాగిని. తృష్ణారహితుడను. నేను స్వయముగ ఎరింగి, ఉపదేశ మిచ్చువాడను. నాకు గురువులేడు; నావంటి తేజోవీలనియెడు లేడు; దేవతలలో సహితము, లోకమందెచ్చటను, నాకు సోద్యమైన ఘృణాను లేదు. నేను ప్రపంచమున అర్హుతుండ, అభార్య ఉపదేశకుడను; సమ్యక్ సంబుద్ధుడను, శాంతి నిర్వాణముల తొందిన వాడను, ధర్మచక్ర ప్రవర్తనకై కాశీ పురమేగుచున్నాను. అంధకార బంధురములోనున్న ప్రపంచమున అమృతమందుభిని మ్రోగింతును."

సాచువిట్లనెను. "అయుష్మంతా! నీవు వచించినట్లు, నీవు అనులకు తినులగుదువేమో! బుద్ధదేవుడిట్లనెను. "నావంటి వారే నిర్మల చిత్తులైన జినులగుదున్నారు. నేను పాపముల జయించితిని. కాన ఓసవరా! నేను నిజముగా జినుడనే," బుద్ధదేవుని పల్కు లాలించి, 'ఉపక, అను సాచువు, నీ వాయుష్కంతుడ వగుదువు గాక"యనపల్కి. తనదారిని తాటియెను.

వారణాశి

ఇట్లు యాత్రచేయుచు, 'వారణాశి' యందలి 'ఋషిపతన మృగదావము' అను ప్రదేశమునకు జేరెను. అచటనే పంచవర్గీయభిక్షువులుండిరి. పంచవర్గీయ భిక్షులు, వచ్చుచున్న బుద్ధదేవుని ధూరముగానే చూచి, పదిస్పర యిట్లు విడ్డొయించు కొనిరి. "అయుష్మంతులారా! సాధనాభ్రష్టుడు, దేశక్రమ్యరియగు శ్రవణ గౌతముడు వచ్చుచున్నాడు, అతనికి ఎదురేగి అహర్వినించరాదు; సమస్కరింప

జనదు: సత్కరించరాదు. కేవలము ఆసీనుడగుటకు ఆసన మిచ్చెదముగాక : ఇష్టమున్న భూర్పుండును, లేకున్న లేదు.”

‘బుద్ధదేవుడు’ పంచవర్గీయ భిక్షుకుల సమీపమున కరుదెంచిన కొలది, భిక్షుకులు, తమ ప్రతిజ్ఞలపై నిలబడలేక పోయిరి. చిట్టచివరకు ఒకడు బుద్ధదేవుని చెంతకేగి ఆహ్వానించెను. మరియొకడు ఆసనము నమర్చెను. మఱి యొకడు పాదోదకమును, పాదప్రక్షాళనము చేయుటకై యొక పీటయుదెచ్చెను. బుద్ధదేవుడు ఆసనము నలంకరించెను. పాదములను కడిగికొనెను. అప్పుడు వారు, బుద్ధుని ఆయుష్మంతా : అని సంబోధించిరి. ఇట్లు చేయగా, భగవానుడు, “భిక్షువులారా ! తథాగతుని పేర్కొని, ఆయుష్మంతా : యని పిలువకుడు. తథాగతుడు అర్హతుడు; సమ్యక్ సంబుద్ధుడు. మీరు నేజెప్పు పలుకుల నాలకించుడు; నే నార్జించిన అమృత సందేశముల మీకు అందించెదను. నా ఆజ్ఞానుసారముగా, ఆచరించిన, ఏ నిరుపమానమైన బ్రహ్మచర్య ఫలమునకై, కులపుత్రులు ఇండ్లు వాకిండ్లు వదలి, సన్యసిండుచున్నారో అట్టి అనుపమానమైన బ్రహ్మచర్య ఫలమును, అతిశీఘ్రముగా ఈ జన్మయందే పొంది, విహరించగలరు సుమా !” అని పల్కెను.

బుద్ధుడిట్లుచెప్పగా, పంచవర్గీయ భిక్షుకులు, ఆయుష్మంతుడా : గౌతమా ! అనాడు నీవు సాధన సంపత్తి నంది, ఘోరమైన తపమాచరించుట ఆర్యుల జ్ఞాన దర్శనముయొక్క పరాకాష్ఠను ఉత్తర మనుష్య ధర్మమును పొందజాలక పోతివి. నేడు సాధన భ్రష్టుడవై, సంగ్రహపేక్షివై ఎట్లు పొంద గలవు?”

అప్పుడు పంచవర్గీయభిక్షువులతో, బుద్ధదేవుడు, భిక్షువులారా ! తథాగతుడు సంగ్రహపేక్షి కాడు, సాధనాభ్రష్టుడు కాడు. అర్హతుడు, సమ్యక్ సంబుద్ధుడు” అని పల్కెను.

ఇట్లు ముమ్మారు తన్ను ఆశీపించిన వారికి, ముమ్మారును సమాధాన మొసంగి, తిరిగి భగవాను డిట్లు ప్రశ్నించెను. “ఇంతకు పూర్వము నేను ఎన్నడైన యిట్లు మాటాడి యుంటినా?”

వారు “భంతే ! లేదు” అని సమాధాన మిచ్చిరి. అప్పుడు భగవానుడు పంచవర్గీయ భిక్షువులకు సరియైన సమాధాన మిచ్చి, వారిని ధర్మశ్రవణ కుతూహలాయత్త చిత్తులజేసెను.

ధర్మచక్ర ప్రవర్తన సూత్రము :

భిక్షువులారా ! సాదువులీ రెండు అతుల వర్జింపవలెను. అవి ఏవియన 1. మొదటిది హీనములు, గ్రామ్యములు, అయోగ్యములు, అనార్యములు, అన్య

యుక్తములగు కామ వాసనలయందు, అనర్తుడగుట. 2 రెండవది దుఃఖముయ మును అనార్య సేవితమును, అనర్థ యుక్తములగు ఆత్మపీడనములందు సొల్పదుట. ఈ అతి వర్తనముల రెంటిని తధాగతుడు వీడి, మవ్యమ మార్గమును వెదకి గ్రహించినాడు. అదియే జ్ఞానమును, శాంతిని, అభిజ్ఞను, పరిపూర్ణ జ్ఞానమును, నిర్వాణమును కూడ పొందించునది. ఈ మవ్యమ మార్గమును తధాగతుడు, వెదకి నాడు. అది ఆర్యఅష్టాంగిక మార్గము. అవి సమ్యక్ దృష్టి, సమ్యక్ సంకల్పము, సమ్యక్ వచనము, సమ్యక్ కర్మ, సమ్యక్ జీవికా, సమ్యక్ ప్రయత్నము, సమ్యక్ స్మృతి, సమ్యక్ సమాధి. భిక్షువులారా : ఇది మధ్యమార్గము.

ఓ భిక్షువులారా : దుఃఖము ఆర్యసత్యము, జన్మ, జరా, వ్యాధి, మరణ ములు దుఃఖములు, అప్రియసంయోగము దుఃఖము. ప్రీయ వియోగము దుఃఖము. కోరినవస్తువు లభించనిచో దుఃఖముగల్గును. సంక్షేపముగా చెప్పినచో, ఉపాదాన స్కంధములైదును దుఃఖములు. (రూప, వేదన, సంజ్ఞా, సంస్కార, విజ్ఞాన ములు.) భిక్షువులారా : దుఃఖకారణము ఆర్యసత్యము. అదియే తృష్ణయనబడును. రామతృష్ణ, భవతృష్ణ, విభవతృష్ణ మొదలై నవి. దుఃఖనిరోధము కూడ ఆర్యసత్యమే. ఇదియేతృష్ణా విరాగము, తృష్ణాత్యాగము. దుఃఖనిరోధగామిని ప్రతిపదము నాల్గవ ఆర్యసత్యము. ఇది దుఃఖనిరోధమునకు తోడ్కొని పోవు మార్గము, ఇదియే ఆర్య అష్టాంగిక మార్గము.

భిక్షువులారా : ఈ దుఃఖము ఆర్యసత్యము, అది పరిచ్ఛేయము, పరిజ్ఞాతము. ఇట్టి ఆశ్రుత పూర్వమగు ధర్మములందు నాకుసూతనారోకము గలిగినది. దుఃఖ సముదయము కూడ ఆర్యసత్యమే. అది త్యాజ్యము: ప్రహీణమైనది. (వదలినది) జ్ఞానము కల్గినది, దుఃఖనిరోధముకూడ ఆర్యసత్యమే. దీనిని సాక్షాత్కరింప జేసి కొనవలయును. ఈ దుఃఖనిరోధ ఆర్యసత్యము నాకు సాక్షాత్కరిమైనది. ఇది దుఃఖ నిరోధగామిని ప్రతిపదమును ఆర్యసత్యము. దీనినికూడ భావనచేసి కొనవలయును. దీనినికూడ భావనచేసికొంటిని.

భిక్షువులారా : పైన చెప్పినట్లు మూడు మూడు విధములగు నాల్గు ఆర్య సత్యములను, పండ్రెండు రూపములతో గూడిన యదార్థకుద్ధ జ్ఞానదర్శనము నాకు లభించనంతవరకును, నేను దృఢముగా జ్ఞానముపొందితినిఁ చెప్పజాలదుంటిని. దేవతలు, మారుడు, బ్రహ్మసహితముగా నన్నిరోకములలోను, దేవమనుష్యులతో కూడ సాధుబ్రాహ్మణ సహితముగా, అన్ని ప్రాణులలోని, అనుపమ పరమజ్ఞానమును

నేను సాక్షాత్కరించుకొంటిని. మూడు మూడు విధములైన నాల్గు ఆర్యసత్యముల యొక్క 12 రూపములను యదార్థముగ దర్శించిననాడు, దేవతల సహితముగా నేను ఎరింగితిని, జ్ఞానమును గాంచితిని, నాముక్తి అచలమైనదని, ఇది నాయంతిమ జన్మమని, జననమరణ రాహిత్య స్థానము జెందితిని దృఢముగా జెప్పుచున్నాను.

పంచవర్గీయ బ్రాహ్మణులు భగవానుని ఈ భాషణమునువిని, సంతృప్తాంత రంగులై, యాయన సభినందించిరి. ఈ విచార ప్రసంగ సమయములో 'ఆయుష్మాన్ కౌండిన్యనకు' కారణ స్వభావమంతయు, 'నాశ స్వభావమే' యనెడి విమల ధర్మ చక్షువు తృప్తమైనది. అప్పుడు దేవతలు భూమివై పు తిరిగి శబ్దము చేసిరి. బుద్ధుడు కౌండిన్యనిజూచి, "కౌండిన్యదేరుంగ గల్గెను - ఎరుంగగల్గెనని" పల్కుటచే 'కౌండిన్యనకు అజ్ఞాత కౌండిన్యడను పేరుపేర్పడినది. (ఎరుంగ గల్గెను.) అప్పుడు ధర్మ సాక్షాత్కారమును జొందిన, సంశయ, వివాదరహితుడైన, బుద్ధధర్మ విశారదుడైన 'అజ్ఞాత కౌండిన్యడు', భంతే! 'భగవానునినుండి నాకు ప్రవ్రజ్య లభించెను. ఉపసంపదలభించెను" అని పల్కెను. భగవాను డిట్లనెను "భిక్షా! రమ్ము. ధర్మము స్వాభ్యాతమైనది. అత్యంతిక దుఃఖ నివృత్తికై బ్రహ్మచర్య వ్రతమును పాలించుము." ఇదియే కౌండిన్యనకు 'ఉపసంపద' యైనది. భగవానుడు వారికి తర్వాత ధర్మ సంబంధమగు కథల నుపదేశించెను. ఇట్లను శాసించుచుండ ఆయుష్మంతులగు 'వప్ప, భద్దియులకు 'సముదయ ధర్మమంతయు నిరోధ ధర్మమే' అనెడి విమల ధర్మచక్షువు ఉత్పన్నమాయెను. ధర్మ సాక్షాత్కారమును జెంది వారు భగవానునితో నిట్లనిరి. "భంతే! భగవానుని దగ్గర మాకు 'ప్రవ్రజ్య', 'ఉప సంపద' లభ్యమైనవి అనిరి. భగవానుడు వారితో నిట్లనెను. "ఓ భిక్షువులారా! రండు ధర్మము స్వాభ్యాతమైనది. అత్యంతిక దుఃఖనివృత్తికై బ్రహ్మచర్యమును పాలింపుడు". ఇదియే వారికి 'ఉపసంపదయైనది."

అప్పటినుండి ముగ్గురు భిక్షువులు దెచ్చిన బిక్షాన్నమువలన ఆర్దురును తృప్తు లగుచు కాలము గడుపుచుండిరి. బుద్ధుడు వారికి ధార్మిక కథలద్వారా ఉపదేశించు చుండెను. అప్పుడు 'ఆయుష్మాన్ మహానామునికి', 'ఆయుష్మాన్ అశ్వజిత్తుకు' కూడ జ్ఞానోదయ మాయెను. అదియే వారికి ఉపసంపద యాయెను. తదాగతుడు పిమ్మట భిక్షువుల నిట్లు సంబోధించెను. "భిక్షువులారా! రూపము అనగా భౌతిక పదార్థము, అనాత్మ. రూపమునకు (పురుషునకు) ఆత్మఉన్నచో, ఆ రూపము పీడాదాయకము కాదు; మరియు రూపములో "నా రూపమిట్లుండును," నా

రూపమిట్లుండదు. అను విషయము గోచరమగును. కావున ఓ భిక్షువులారా ! రూపము అనాత్మ, కావుననే రూపము బాధాకరమగును. మరియు ఆ రూపములో 'నారూపమిట్లుండును, నారూపమిట్లుండదు,' అను భేదముండదు.

భిక్షువులారా ! వేదన అనాత్మ, సంజ్ఞా, సంస్కారములు నంతియే. విజ్ఞానము కూడ అనాత్మయే. విజ్ఞానమునకు అనగా (అభౌతిక పదార్థమునకు) అత్మయున్నచో, విజ్ఞానము బాధాకరము కాదు. మరియు విజ్ఞానములో 'నా విజ్ఞానమిట్లుండును, నా విజ్ఞానమిట్లుండదు' అను భేదములుండవు. అయితే, భిక్షువులారా ! రూపము నిత్యమని తలంచుచున్నారా ? లేక అనిత్యమనియా ?

“భంతే ! అనిత్యములు.”

“అనిత్యములైనవి, దుఃఖకరములా లేక సుఖప్రదములా ?”

“భంతే ! దుఃఖప్రదములు.”

ఏవి అనిత్యమైతే దుఃఖప్రదమో, వికారమును పొందునో, అట్టిదానిపై 'ఇది నాది, ఇది నేనేయైయున్నాను, ఇది నా అత్మయైయున్నది' అని తలంచుట తగునా ?

“భంతే ! తగదు ”

అయినచో భిక్షువులారా ! వేదన నిత్యమని తలంచుచున్నారా ? లేక అనిత్యమని తలంచుచున్నారా ? సంజ్ఞ, సంస్కారము, విజ్ఞానములు కూడ అట్టివేనా ? కావున భిక్షువులారా ! భూతభవిష్యత్ వర్తమాన కాలములకు సంబంధించినట్టి, అంతర్ బహిర్గతములైనట్టి స్థూలము లేక సూక్ష్మము. మంచి లేక చెడ్డ, దూరము లేక సామీప్యమునకు సంబంధించిన రూపములన్నియు నావి కావనియు, నేను కాననియు, నాయాత్మ కాదనియు ఏరుంగవలయును. ఈవిధముగా వదిలించి యెరుంగ వలయును.

భిక్షువులారా ! ఇట్లాలోచించి విద్వాంసులు, ఆర్యశిష్యులు రూపము, వేదన, మరియు సంజ్ఞలనుండి ఉదాసీనులైరి. సంస్కారమువలన ఉదాసీనత కలుగును. విజ్ఞానమువలన ఉదాసీనత కలుగును. ఉదాసీనుడైనచో విరాగము గలుగును; విరాగము వలన ముక్తుడగును, ముక్తుడైనచో, నేను ముక్తుడననుజ్ఞానముగలుగును; అప్పుడతడు అవాగమనములు నశించునట్టి వనియు, బ్రహ్మచర్యవాసము పూర్తియైనదనియు చేయవలసినదంత చేసిననియు ఇప్పుడు చేయనున్న దేమియు లేదనియు ఏరుంగును.

ఇట్లు భగవానుడు చెప్పెను. భగవానుని ఈ భాషణమును విని పంచవర్గీయ భిక్షువులు అభినందనము లాచరించిరి. ఈ ఉపదేశ మొనంగునపుడు, పంచవర్గీయ

భిక్షువుల చిత్తములు మలినమునుండి విముక్తిచెందినవాయెను. ఆ సమయము వరకు అర్గురు మాత్రమే అర్హులుండిరి.

(మహావగ్గము — వినయ పిటకము హిందీ. పుట. 79—83)

7. అశోక స్తంభము :

ప్రస్తుత మిది చిత్రవస్తు ప్రదర్శన శాలలో నున్నది. దీనిని క్రీ.పూ. 250లో అశోకుడు నిర్మించి యుండెను. ఇది ప్రధాన మందిరము దగ్గరగా ఈ స్తంభము మూడు ముక్కలై సురక్షితముగా నున్నది. సింహాశీర్వాదు క్త అశోక స్తంభము దీనికి దగ్గరనే లభించు చున్నది. ముసల్మానులు దీనిని ఖండించి యుండవచ్చునని డిఃహించు చున్నారు. ఈ స్తంభమును గూర్చి వెనుకనే వర్ణించి యున్నాము. 'హౌనుత్సాంగు' ఇది 70 అడుగుల ఎత్తుండెనని వ్రాసెను. కాని ఇది 50 అ. మాత్రమున్నది. కాన కొంత భాగమువిరిగి యుండవచ్చును. 1904, 1905 లో 'ఓర్డల్' అను విద్వాంసుడు దీనిని పరిశోధించెను. విరిగిపోయిన ముక్క 17 అ. ఎత్తున్నది. క్రింది భాగమున దీని వ్యాసము 2 అ. 1 అం. ఉన్నది. క్రింద 7½ అ. స్తంభ భాగము నేలలో నున్నది. పైనున్న సింహపీఠితో గలసి అంతయు 50 అ. మాత్రమున్నది. మిగతా 20 అ. భాగము విరిగిపోయి ఉండవచ్చును. మౌర్యుల కాలమునాటి ఈ రాతి చెక్కడపు పనిని చూచి 'హౌనుత్సాంగు' విశేషముగా ప్రశంసించెను. అద్దమువలె ప్రకాశించునట్టిది కాంతివంతమైనటువంటిది మంచు వలె నున్నగా నున్నది, బుట్టుని ఛాయవలె తేజోవిలసితమైనది అని, దీని తలమును 'హౌనుత్సాంగు' వర్ణించియుండెను. బ్రాహ్మీ లిపిలో వ్రాయబడిన ఈశాసన భావమును జూచినచో అశోకుడు దూరదృష్టితో బౌద్ధులకు రానున్న తగాదాలను గమనించి హెచ్చరికచేసి యుండెనని స్పష్టపడుచున్నది.

(The monks' warning post — "Thus saith the beloved of the Gods, the church is not to be divided, but whosoever, monk or nun shall break up the church shall be made to don white garments and dwell in a place which is not a residence for the clergy Thus must this edict be announced in the order of the monks and in the order of the nuns." Mr. Sahni) దీని అనువాదము వెనుకనే చేసియున్నాను.

8. అశోక స్తంభము దాటిన తరువాత నంబరు 1, 2, 3 సంఘారామములు, తరువాత మిగతా సంఘారామములు కాన్పించును.

ధర్మచక్ర జినవిహారము

పై సంఘారామముల భిన్నవశేషములు మనకు కాన్పించును. దీనిని చాటి పైకిపోయిన ధర్మచక్రజిన విహారమును చూతుము. ఇది 1126-1154 మధ్య కాలములో నిర్మించబడినది. 'ముహమ్మద్ ఘోరీ' నేనాని దీనిని 1194 లో, నాశనముచేసెను. ఈ విహారమును 'కనోట్' రాణియున్నా, గోవింద చంద్రుని భార్యయున్నా అయిన 'కుమారిదేవి' నిర్మించెను. దీనికొక మూల దావియున్నది. ఈ దావివాడుకలోలేదు. దీనికి మెట్లులేవు. దావివగ్గర స్నానసముములో గుడ్డలుంచుటకు రెండు రాతి స్తంభములు కాన్పించుచున్నవి. ఇచ్చటనున్న 1, 2, 3 సంఘారామముల నిర్మాణము 'కుషాన్ రాజుల' కాలమున జరిగినది. దీనికి ప్రక్కనే 4 వ సంఘారామము యొక్క ధ్వంసావశేషములు కాన్పించును. ఇచ్చట ఒక శివ విగ్రహముకూడ లభించినది. (Monastery No 2-Shrine with sub terram passage)

9. ప్రాచీన నరస్సు :

పైన చెప్పబడిన సంఘారామముల చెంతనే సారనాథ్ ఉత్తర ప్రాంతమునకు పోగానే ఒక నరస్సును చూచెదము. అది ఉత్తరపు దారునపున్నది. ఈ నుండక మయిన నరస్సు చెంత యోగులుండుటకు అనుకూలముగా నున్నది. 'హోనుత్సాంగు' ఈ నరస్సును బహువిధముల వర్ణించియుండెను. ఇది నిర్మలమయిన నిరస్సని, నీళ్ళు లోతున కలవని, నీరు నిర్మలమైనది, తియ్యనిది అని ఈ నీరు హొచ్చదని, తగ్గదని బుద్ధుడు తన పూర్వజన్మలో ఇచ్చట స్నానమాడి, భిక్షాహితము గడుగుకొని గుడ్డలను ఉతుకుకొని యుండెడివాడని పై లేఖరుడు వ్రాసెను.

10. దమ్మేక స్తూపము (ధర్మేక్షస్తూపము) :

ఇది భూమిపైనుండి 104 అ. ఎత్తున్నది. భూమిలోనుండి 143 అ. ఎత్తున్నది. దీని వ్యాసము 93 అ. పైనంతయూ ఇటుకరాయితో కట్టబడినది. జగత్సింగు కొన్ని రాళ్లను దీనినుంచికూడ తీసుకొనెను. దీనిపై వేరు వేరు కాలములలో పెంచబడినది. ఇది ఒక్కటే ఈనాటికి చూడ నిల్చియున్నది. ఏమైనా వస్తు నంచయములు లభించునేమోయని ఒక దావిని త్రవ్వి చూచిరి. కాని ఏమియు కనుపించలేదు. ఈ ధర్మముఖ స్తూపము బుద్ధ మైత్రేయుని గౌరవార్థము గుప్తరాజుల కాలములో నిర్మించ బడినది. ఇది క్రీ. శ. 2, 3 శతాబ్దములలో, తిరిగి 7 వ శతాబ్దములోను వృద్ధిచేయబడినది. ఇప్పుడు నిల్చినది 7 వ శతాబ్దము

నాటిదని విద్వాంసు లూహించుచున్నారు. ఈ స్తూపము అన్ని దండయాత్రలను కండ్లార చూచినది. 'హుమాయూను, అక్బరు ఈ స్తూపమును చూచియే యుందురు. దీనికి దగ్గరగా లభించినవస్తు జాలమును బట్టి ఇచ్చట ఒక ధర్మ వైద్యశాల ఉన్నట్లు ఊహలు గల్గుచున్నవి. యాత్రికులు దీనిని పూజింతురు ఇది ౪ వ నంబరు సంఘా రామమునకు ప్రక్కగా నున్నది.

క్రీ. శ. 1885 లో 'జనరల్ కన్నింగ్ హామ్' అను పరిశోధకుడు ఈ స్తూపములోగుండ పైనుండి ఒక బావిని త్రవ్వించెను. క్రీ. శ. 7 వ శతాబ్దమునాటి శిలాలేఖనము ఇందులో బయల్పడినది. ఇది నేడు 'కలకత్తా భారతీయ సంగ్రహాలయము' లోనున్నది. దీనిభావమిది. "హేతువునుండి ఉత్పన్నమగు వారికెట్టి ధర్మము కలదో, వానికి కారణము తథాగతుడు బోధించియున్నాడు. వానికి ఏ నిరోధముగలదో వారికి కూడ చెప్పియున్నాడు. ఇది మహాశ్రమణుని వాదమై యున్నది."

బావి త్రవ్వినపుడు అన్నిటికంటె క్రింద అశోక మహారాజు కాలమునాటి ఇటుక రాళ్లు కాన్పించినవి, దీనివల్ల ఇది అనేక సంస్కారములు కల్గినతరువాత నిర్మించబడినట్లు తెలిసికోవచ్చును. ఇది ప్రాచీనకాలమునుండి ఆకర్షణీయముగా నున్నది. నేటికి నిది సారనాథునకు శోభను గూర్చుచున్నది.

11. మూలగంధకుటీ విహారము (Chief fane మూలగంధకుటీ) :

'ధమ్మేషు స్తూపమును' బాటి తూర్పుగా పోయినచో అచట 'మూలగంధకుటీ' కాన్పించును. అంగరీక ధర్మపాలుడు "మేరీ ఎలిజబత్తుపాష్టరు" సహాయమున 1931 లో దీనిని నిర్మించెను. ఇందు గౌతమ బుద్ధుని బంగారు విగ్రహము గలదు. గచ్చుగోడలపైన అనేకరకములయిన బొమ్మలు గీయబడినవి. బుద్ధుని ఎముకల పాత్రకూడ పున్నది. ఈ విహారమునకయిన ఖర్చు ఒక లక్ష ఏబదివేల రూపాయలు. ఒక్కొక్క చిత్తరువు 3000 చొప్పున 23 చిత్తరువుల ఖరీదు 69000 రూ. లయినది. బుద్ధుని ఎముకలుగల యీ పాత్రను యిండియా ప్రభుత్వమువారి సగిరి. ఇద్దరు జపానీయ చిత్రకారులు ఈ చిత్తరువులను గీచిరి. 'పాష్టరు' ఈ ఆలయము నమి చాల ద్రవ్య మొసంగెను. ఇచట దొరికిన ఫలకముపైన 'మూలగంధకుటీ' అని వుండుటచేత దీనికి పేరొసంగెను. బుద్ధుడుండుటకు కట్టిన యింటిని 'గంధకుటీ' యందురు. బుద్ధుడు మొదటి వర్షాకాలమును యిచ్చటనే గడిపెను. 'సుఖమాన' యను భిక్షుణి చేసిన ధర్మము యిచ్చట దొరికిన యొక ఫలకముపైన వ్రాయబడినది.

1. గోడలపైన చిత్రములు :

దక్షిణపు గోడ తుడితస్వర్ణములో నుండి గోతమును నేవలతో నెట్లు చెప్పు చున్నాడు “నేను ప్రపంచమునకు సహాయము చేయబోవుచున్నాను.”

2. మహామాయ స్వప్నము :

మాయాదేవి నిద్రబోవుచుండగా నెట్లుని పనుగు చాపముతో ఆడుగర్చుచును, బుద్ధుడు ప్రవేశించుట.

3. లులని వనములో వీడ్చు నీసుట :

శుభశకునము, అద్భుతములు, వీడ్చుటనెట్లు కాన్పించుట.

4. వీడ్చుటనెట్లు ఛక్రము చేయుట :

5. అశత అను హిమాలయ యోగి వచ్చుట :

32 శుభ లక్షణములు గాంచి, తమన బుద్ధుడగును: కాని నేను చూడలేను అని వచించి వెళ్ళిపోవుట.

6. వీజావాపనోత్సవము :

ప్రతి ఏడు శాక్యులు దీనిని బయలుపెట్టుదురు. నిద్రాచ్ఛని తీసికొనిపోయిరి. జంబూ వృక్షము క్రింద ఆయన ధ్యాన నిమగ్నుడగుట. ధ్యానము ఆరంభము.

7. వీడ్కోలు :

బుద్ధుని నిశ్చయము: “నేను నిశ్చయించుకొంటిని, సత్యము సరయువరకు వెనుకకురాను.” అని తలంచి యశోధర చెంతకేగి వీడ్క శరీరము మీద చేయిపెసి కొన్న ఆమెను చూచి కొంచెము నెప్పుండి పృథ చిత్తముతో సత్యాన్వేషణ కొరకు బయలుదేరుట.

పడమటిగోడ

8. బుద్ధుడు వెళ్ళిపోవుట. బంగారు చెరసాలయైన రాజధానము పీఠి ‘కాలతక’ అను గుర్రముపై నెక్కి ‘చెన్నుని’ సహాయమున అగ్రరాత్రి పేళ బయలుదేరి వెళ్ళుట. సన్యాస మారంభము.

9. సత్యాన్వేషణము, బ్రాహ్మణ ఋషుల చెంతకేగుట. ‘అలార కాలామ పండితునితో’ మాటాడుట.

10. యతి పంచకమును శిష్యులుగా చేసికొనుట.

11. సుజాత పాయసాన్నము గొనంగుట.

12. మారుని జయించుట. బుద్ధత్వప్రాప్తి.

13. సారనాథులో బుద్ధుడు యతి పంచకమును కలిసికొని ఛర్మచక్ర ప్రవర్తనమును చెప్పుట.

14. బింబిసారునికి బుద్ధుడుపదేశించుట.
15. కోసలలోని అనాథ పిండకుడు; జేతవనవిహారమును నిర్మాణము చేయుటకు అనాథ పిండకుని యొక్క దానము.

తూర్పు గోడ

16. బుద్ధుడు రోగియైన ఒక బిక్షువుచెంతచేరి ఆతని కుపచారములుచేయుట, రోగికి నయముచేయుట (Who so ever serves the sick and the suffering, serves me.)
17. నీటికొరకు యుద్ధముచేయ బోవుచున్న శాక్యకోలీయులకు బుద్ధుడు ఉపదేశ మొసంగి రాజీచేయుట (Buddha said, "Your blood costs more than the water")
18. 7 సం. ల తరువాత బిక్షుసంఘముతోకలసి బుద్ధుడు కపిలవస్తుకేగుట. తండ్రి శుద్ధోధనుడు, కుమారుడు రాహులుడు ఆయనకు స్వాగత మొసంగుట.
19. స్వర్గలోకములో నున్న తల్లికి బోధించి తిరిగి బుద్ధుడు భూమిపైకి దిగుట.
20. 'అంగులిమాల' అను దొంగమనసు మార్చుట.
21. దేవదత్తుడు, అజాత శత్రుడు కలసి బుద్ధునికి విరుద్ధముగా కుట్రచేయుట, కాని చివరికి లొంగిపోయిరి.
22. అనందుడు, మాతంగకన్య — మాతంగకన్య అనందునికి నీళ్లొసంగుట.
23. 'కుశీనగరము'లో బుద్ధదేవుని మహాపరి నిర్వాణము; రెండు రకములుగా మనుష్యులు కనబడుట. ఆరంభకులు తలఁచునచి దుఃఖించుట, దుఃఖ నివారణ నిరిగినవారు తలఁచెత్తి ఉండుట.

ఈ చిత్రముల నన్నిటినిచూచి, మందిరమునకు బయటనున్న జపానీయ గంటను చూడవలెను. తరువాత తూర్పు దిక్కుగాపోయి బోధివృక్ష శాఖను చూడవలెను. క్రీ. పూ. 288 లో ఈ శాఖను ఆశోకుని కూతురైన సంఘమిత్ర సింహళమునకు తీసికొనిపోయి అనూరాధ పురములో నాటించెను. తిరిగి 1931 నవంబరు 12 న ఈ చెట్టులోని ఒక శాఖను తీసికొనివచ్చి యిక్కడ నాటిరి. అది ఈనాడుచెట్టుగా వృద్ధి చెందుచున్నది. ఈ చరిత్రకారు యొక్కంత తడవు ఈ చెట్టుక్రిందకూర్చుండెను.

అన్యదర్శనీయ స్థలములు

1. బర్మీయుల బౌద్ధ విహారము :

ఆశోక స్తంభమునకు పడమరగా పోయిన బర్మీయుల బౌద్ధ విహారము కలదు. దీనిని ఆర్య సంఘారామమని పేరు. 'బిక్షుమహావీరుడు' దీనిని స్థాపించెను. ఇచట సుందరి మందిరము, పుస్తకాలయము, యాత్రికు లాగుటకు ధర్మశాల కలవు.

2. ఉత్తరీ విహారము, స్థూపము :

ఆర్య సంఘారామమునుండి తిరిగి అశోక స్తంభము ప్రక్కగా పోయిన స్థూపములు, విహారముల నష్టావశేషములు లభించును. వాయువ్య మూలలో అనేక స్థూపములు బయల్పడినవి. ఈ నష్టావశేషములలోని అనేక విగ్రహముల చిత్రవస్తు ప్రదర్శన శాలలో నుంచిరి. మార్గములో విగ్రహములు స్థూపావశేషములు కాన్పించును. దీనికి దగ్గరగా "ధర్మచక్రజిన విహారము" కలదు.

3. చంద్రమణ భూమి :

ప్రధాన మందిరము దగ్గరగా చిన్న చిన్న స్థూపములు, ధ్వంసావశేషములు, ఒక సింహాసనము కలదు. దీనిపై న 'భైరవీ విగ్రహము' కలదు. దీనికి దగ్గరగా నం. 6 సంఘారామము కలదు. ఇదొక బౌద్ధాలయమై యుండవచ్చునని పరిశోధకుల అభిప్రాయము. ఇది క్రీ. శ. 9 వ శతాబ్దములో నిర్మాణమైనది. దీనికి దగ్గరగా దక్షిణపు పైపున నవీన భవనములు, జైన మందిరాదులు గలవు. 11 వ శతాబ్దంకరుడు అంశనాథుని విగ్రహము కలదు. 1875లో ఈ ఆలయమును నిర్మించిరి.

4. చైతీయ మందిరము :

'మూలగంధకుటీ విహారము' నుండి తూర్పుగా పోయిన 'చైతీయ మందిరము' కాన్పించును. మహాబోధి కాలేజి, బౌద్ధాలయము, శివమందిరాదులను జూచి వెనుకకు పోవచ్చును. శివాలయము అరిమైలు దూరములోనున్నది. వార్షికముగా నిచట ఉత్సవములు జరుగుచుండును. తిరిగి వచ్చునపుడు "బిల్లా చర్మి శాలను" జూడవచ్చును. 1936 లో తండ్రి పేరుతో నిది నిర్మాణమైనది. చిహ్నశాలకు పడమర, సారనాథ్ పోవు అఫీసు కలదు. దగ్గరనే మహాబోధి కార్యాలయము, పుస్తకాలయము, విక్రయశాల, ధర్మదూత కార్యాలయము కలవు. ఇంకను పడమట జైన ధర్మశాల కలదు. తరువాత చిత్రవస్తు ప్రదర్శనశాల చూడవచ్చును ఇచట దొరకిన అనేక వస్తు సంచయములు ఈ శాలలో గలవు. మహాబోధివారి పుణ్య పాతశాలకూడ మార్గములో జూడవచ్చును.

5. బర్మీయ ధర్మశాల :

మ్యూజియము దాటి పడమరగా పోయినచో 'బర్మీయ ధర్మశాల' కాన్పించును. ఇది రెండు అంతస్తుల మేడ. దీనిలో ననేక గదులు గలవు. బుద్ధుని బొమ్మలు కూడ కలవు.

కాశీనగరము ఇరుకైన సందు గొండులలో కొన్నిచోట్ల అసహ్యముగా ఉండును. అచట బండ్లు కూడ పోజాలవు. జన సమ్మర్దము హెచ్చు. 1921 జనాభా లెక్కల ప్రకారము ఇందు 198, 447 మంది కలరు. కాశీజిల్లా 1008 చదరపు మైళ్ళు పై శాల్యము గలది. ఇచట బార్లి, వరి, గోధుమ పండును. 1803 లో 582000 జనాభా ఉన్నదని, హేబర్ వ్రాసెను. 6 లేక 6 అంతస్తులుగల మేడలు గలవని, గ్రుడ్డి, కుష్టువారు అసంఖ్యాకములని, పై రేఖకుడు వ్రాసెను. ఈ నగరములో గోవులు స్వేచ్ఛగా దిరుగుచుండును. నిరుపేదలు చిన్న ఆలయముల నిర్మించుకొని, వానిమీద జీవించుచుందురు.

చారిత్రక కాశీ క్షేత్రము సంపూర్ణము

ఈ సంపుటము నావిష్కరించిన సందర్భమున

డా॥ కొడాలి వీరయ్య చౌదరి యం. బి. బి. యస్, గారి ప్రశంస

63
47
94
204

సీ॥ ఘనతరమా కీర్తిగాంచెను పేర్నిడు బాహుజుల సభల బహుళముగను
రామభూపతియు ధరాతలమున గాంచె నూతక్కిలోన సన్నతులమున్ను
దేవరకోటలో ధీశక్తిమెరయ కొడాలి వార్యెలసిరి డంబుమీగ

వాసిరెడ్డిండ్రుల వరకొల్వలందు యశముగాంచిరి కొడాలి సంతపారు
వీరెళ్ల కసుమలో మోరాహవంబున బాలుగొనిరి యీ కొడాలివారు

గీ॥ వారివంగడ మందున వరలినావు రాజవై ద్యుడవై నీవు పూజలంది
నాపు ఖండ ఖండాంతర నాడులందు, తెన్నలి యగ్రహారముకు ముత్రెంబువయితి
అభిలవిద్యావిశారద : అభిపొందు.

సీ॥ అధ్యక్షుడవయి నీవరితి మ్రోంపట్టు హైస్కూలు దోనార్పు అభినుతించ
కాలేజికమిటిలో గడుదక్షత నెరవేర్చెదు వైసు ప్రెసిడెంటు పదవిపొంది
రోటరీ క్లబ్బుకు చుచ్యంబుగామీధు అధ్యక్షులై నాడు యలరినారు
రాజవై ద్య సమితి రహిమెరయగ మీరు సభ్యులై హితవులొసంగినారు
ఇమ్ముగా బొందిరి యింగ్లాండునందున శత్రుగురువుల ప్రశంసలెన్నొ

అంధ్రయానివర్సిటియందు యతులితమగు సెనెటు సభ్యత్వమునుబొంది దినదినంబు
కాలెజీసేవయందున గడపుచుంటి సేవబీజము లేర్పడె చిన్ననాడె
కీరితిని నదావాంఛింతు వీరయార్య : బహుళ వర్షముల్ సేవలోమగ్నుడవగు.

శ్రీయుత యద్గపాటి వేంకట్రావు యం. యల్. ఎ. గారి ప్రశంస

తే॥గీ॥ సకలసౌభాగ్యరాశికి జన్మభూమి బోడపా డట వసియించె బొడలుమున్ను
జై నమత ప్రబోధకుడనై సాలగట్టె అతనితర్వాత బోడపాడయ్యె ఛరణి.

తే॥గీ॥ సప్తసంతానములయందుఁ జాలప్రీతి గలదు చేచిర్చి కలఁగె నక్కలమందు
గట్టెనై వాలయంబు నాగ్రామమందు సమరిలింగస్వామి ప్రతిష్ఠ యుపటనర్చి
నెడ్లపాటి వేంకట్రాయుఁదేలునాడు.

ఉ॥ పుట్టితివీపు బోడపురి, బోడిమి యొప్పఁగ నాంగ్లవిద్యనున్
గట్టిగనేర్చి గుంటపురి కాలెఱియందున డిగ్రిపొందియున్
చట్టమునేర్వఁ చెన్నపురి సాగితి, తెచ్చితి డిగ్రియచ్చటన్
మెట్టితి తెన్నలిన్ ప్రతిభమీల వకీయవరుండవై ఛరీ ।

గీ॥ మేధయును గర్భమును నేడు శోధనంబు నల్పితివి భూస్యమగుట గోచరమునాయె,
ప్రజల సేవకుఁ గడఁగితి ప్రజ్ఞమూర్తి । శాస్త్రహేతువాదంబులన్ సంబళించు
ఆంధ్ర శాసన సభ సభ్యుఁడగుట కతన.

సీ॥ పట్టినపట్టును బరికించి భట్లారము వెనుకాడును సిగ్గు మురియఁబడఁగి
నీపట్టుకోలును నేలతేడగు 'బ్రూసు' గాంచి నంతనెల్ల క్రమ్ముకొనును
నీదుపట్టుదలను నీలకంఠుడుమాచి కైలాసగిరినుండి కదలఁజొక్కొ
నీదుపట్టును 'శాస్త్ర' నిందారఁగాంచిన చిక్రోడమును మఱచినఁజొక్కొ

గీ॥ కర్ణమారంభ మొనరించి వర్జనంబు చేయఁడు త్తముఁడని 'హరి' చెప్పెనున్న,
అట్టిసూక్తియే మనమందు హత్తికొనెను యద్గపాటి కులమణిఁ భాగ్యంబునులికి.

ఉ॥ బంగళదేశ దీమణియు భారతదేశపు మౌఢ్యముల్ గనెన్
సంగతెఱింగియే పలికె శాస్త్రపునంస్కృతి ముఖ్యమౌనిటన్
చంగలమంది నారలయ చాందస పండిత కోటియున్ శటా
భంగముచేయ బూనిరట, భాగ్యముగల్గెను హూణభాషకున్
సంగరమాయెనిద్దరకు సంస్కృతభాషకు గల్గెనోటమిన్
యంగదతోడ నేతలును అంగము వీడుదురేమి పాపమో ।

గుంటూరుజిల్లా గ్రంథాలయ సంస్థ అధ్యక్షులు

శ్రీయుత క్రొత్తపల్లి ఉమామహేశ్వరరావుగారి ప్రశంస

సీ॥ ఏరై తు నేతయే యింబు మీరగ హాలికుల కొనరించె నిచ్చలును మేలు
ఏయిజారాదారు సాయంబొనర్చెను కర్నకులకెపుడు కల్పతరువు
ఏప్రభువుశ్వేత ఎకిమీడుల ప్రశంస మనముగా బొందెను కర్ణములను
ఏసామి కోట్లాది యిటుకల గాల్పించితోలె మత్స్యపురికాలోలముగను

గీ॥ అట్టినరపతి క్రొత్తపల్లిప్పనయును కాంచె కీరితి జగ్గన్న కాలమందు
పోటుమగడు కాండ్రేగుల కోటయందు మెప్పుబొందె, నట్టికులముమీఁదిఆర్య :

సీ॥ తీర్చిదిద్దితినాడు తెన్నాలి నమితిని యధ్యక్ష పీఠిని యలరుచుండి
తనరితి ఏండ్లు గర్తపుర గ్రంథనిలయ సంస్థకు బెద్దవై నన్నుతముగ
నేలితి రాపూరు నిమ్ముగా సర్పంచి పదవిని బొందియుఁ బ్రబలదీక్ష
తెచ్చితి హైస్కూలు మెచ్చఁగ పౌరులు ప్రజల నర్కారున బల్కుబడిని

గీ॥ పల్కుదెపుడు నసాధ్యమౌ పనియునాడు డిక్ష్నరీయందు లేదంచు, డీటుపడక
ప్రాన్సు ప్రభువు నెపోలియన్ భంగిగాను పట్టమెవరు కట్టిరొ? నీకుమామహేశ్వర! **మహేశ్వర!**

గీ॥ గుళ్ల పెక్కింటి ముహమదు కూల్చివైచె, జీర్ణదేవళముల బాగుచేసినారు
దైవభక్తిగల్గిన నరుల్ ధాత్రిమున్ను వారి పక్కిని ముందంజవై చినావు.

గీ॥ జీర్ణగ్రంథాలయోద్ధార : జిల్లయందు, గ్రంథనిలయముల్ మూయుటగాంచలేక
తెరచితిరి మీరు పెక్కింటి, మరవజోము మీదుసేవల నేప్రొద్దు, మిత్రవర్య :

గీ॥ కోటిసూర్యుల దీప్తికి దీటునై న మహితదివ్యాత్మ హృదయంపు మధ్యనుండి
పూర్ణమై నయాయువు, సిరుల్ పొనగనొసగు ప్రజలసేవను జేయంగరాత్రిఁబవలు.

మోపఱ్ఱులోని శ్రీనాథ గ్రంథాలయమును గుంటూరుజిల్లా గ్రంథాలయ
సంస్థకు అప్పగించు సందర్భమున దాతయగు

శ్రీ క్రొత్తవల్లి వీరరాఘవయ్యగారి ప్రశంస

సీ॥ కట్టించితివి నీవు కడు మాతృభక్తితో బహుదైద్యుల మోపఱ్ఱునందు
నిర్మించితివి నీవు నిర్మలమతిని స్వరాజ్యభవనమును రంజకముగ
నితరణ శీలిపై విత్తంబునెత్తువు కరుణార్ద్రమతి వీదనదులకెలమి
నొసగితి భవము సరసకరులెంచిన యార్జునాశీరి యనవనతము
సాయందొనర్చితి సామజనాశీరి దీర్ఘయాత్రలలోన వెనువమీర

గీ॥ వివిధకార్యములందు బవిత్తుడవైతి, పై భవోపేతుడవగుచు వాసిగాంచి
వెలసితివి నీవు పృథ్విని, వీరరాఘవయ్య : అశీస్సులందుకోపయ్య ఆంధ్ర
ఘాతలము నందుననుమీరు, పూజ్యనీయ :

చం॥ చదివితి, సద్వివేకమును సాధనజేసితి బాల్యమందునే
కదలితివీవు దప్పులను, కల్కటయందున విద్యపూర్తిచే
సి దమముమీర తిర్గితివి, సీమలయందున కీర్తిబొంది న
మ్ముదమున బుద్ధదేవువలె పూజలనందితి వీరరాఘవా :

గీ॥ సకలసద్గుణ నికురాంబ జగతియంబ నీదు యర్థాలగియగుట వున్నెంబునుమ్మి
కాను, ధన్యంబు, కాడియుగలవుమెండు పంశమది నిల్చు బాగ్యంబు సంశయంబు
నాయె, పరమాత్మకరుణ ఏమాయెనొక్క.

గీ॥ కలిమియదియెంతో నిందారగలదుమీరు దూనలగను బాగ్యము నోచుకొనకపోతి
నంగదాయె నిపుడు జగదాంబరెంతో నీదు పాటిగృహీతికి నిజమునువ్వె.

గీ॥ గ్రంథవిలయంబు గాపాడరయముతోడ ముందడుగువేసితిరి మీరు పూజ్యమూర్తి
అసమునిల్చును చంద్రుడున్నంత దనుక హృదయ మధ్యాంతంబున బొడలుచున్న
పురుషుడొనగఁ బ్రార్థింతుము, పూజ్యనీయ : ప్రజల కీర్తనయు దాదోగ్య
దాగ్యములును.

గౌ॥ మంత్రీ వర్మలు కాకాని వేంకటరత్నముగారి ప్రశంస

(ఉయ్యూరు సభ)

సీ॥ దుండగిడులదాన దుప్పరమగువేళఁ దిరిగితి పిస్తోలు కరముదాల్చి
ముండలబోర్డును మానుగానేలితి పంజాబుహరి ఏలుఫక్కిగాను
నిర్బీతిఁదిరిగితి నిశివేళలందున ప్రజల భద్రతను గాపాడుకొరకు
నిశి దొరసానియే నే స్తంబుగాగను విహరించితివినీవు వీడువీడు

గీ॥ గండదపు ఎల్లతరి, వింతగాధ నీడి, ధైర్యమిహికాడ్రి బోలిన దణివి నీవు
చిన్నిగాను వచ్చితి నీవు చెల్లుబడికి ప్రజలరాజ్యమేలఁగ నేరుపరివిగమ్ము

సీ॥ ముఖ్యమంత్రికితోడు ముందటనిల్చుంటి ప్రళయకాలరుద్రుని భంగిగాను
తెలుగునాడును దీర్చిదిద్దితి రాష్ట్ర కాంగ్రెసుపాలనంబును గేలబట్టి
క్షైదువులేకయే కై కొంటిశాసన సభ్యత్వమెలమిని సమ్మదమున
పైరికుని ఊరశాఖలగై కొంటి పాడిపంటల వృద్ధిబరగుటకును.

గీ॥ జన్మబంధముల్ మనకేము చాలగలవు నామపూర్వులది కొడారి నయముమీర
మీదు పూర్వులు కాకాని మెలఁగినారు తెలిసికొనుమయ్య మీరిదిధీరవర్య !

ఉ॥ గడ్డెలనెక్కియున్ నరులుగానరు లోకమునంధులౌదురే
ముద్దుగపాలనంబలర ముందటచేసి రళోకహర్షులున్
బుద్ధికమీరగన్ చరిత యొప్పిద మొప్పఁగ దల్చువారలన్
సద్దునులేక యేలుమిల సజ్జనులౌ ప్రభులన్ తలంచియున్.

సీ॥ విడిపించితిరి మీరు వీరభారతభూమి శ్వేతముఖుల శాడువెసనుదోలి
సత్యాగ్రహివగుచు సాధ్వసమువదలి గండారునెన్నాళ్లొ గడవినావు
ప్రజలసేవను మీరు ప్రాజ్యంబని తలంచి సంసార బాధల సరకుగొనవు
మొదటి సొమ్ము నిరోగము అనిపల్కిరి బుదుల్ దానినెన్నండును దలచబోవు
కారువచ్చిన, యువకర త్తంబు గలదు మీకు, పేరుగడించితి లోకసేవ
తత్పరత, మను వర్షతంబుమీర నాయురారోగ్య భాగ్యంబులలరునట్లు

గీ॥ ధనము, రాజ్యయోగముకంటె మనుజుసేవ ధరను హెచ్చని పల్కెతదాగతుండు
చేతలందును జూపుమీనేతవర్య ! మనుజుసేవ సతతము నిమగ్నుడవగు.

ఇతిహాస పరిశోధకమాలకు రాజపోషకులు

వీరి బౌద్ధార్యములకు మా పరిశోధన సంపుటములు పదివరుసగా నివ్వబడుటయే కాక, వీరి చరిత్రలు వెలుగులోనికి తేబడును.

1. శ్రీ ముండ్లపూడి తిమ్మరాజుగారు

జన్మస్థలము తణుకు. జనన తేది ది 10—10—1901 విద్య — తణుకు జాతీయ పాఠశాలలో 5 వ ఫారమువరకు అంగ్ల విద్యాభ్యాసము. 1921 సత్యాగ్రహ సమయములో పాఠశాల వదలుట.

రాజకీయము — తణుకు పంచాయితీ ప్రెసిడెంటు, తణుకు తాలూకా బోర్డు ప్రెసిడెంటు, పశ్చిమ గోదావరిజిల్లాబోర్డు సభ్యులు.

సాహిత్యగోష్టి — విశేష ధన సంపదములు గల జమీందార్లై నను, సాహిత్య ప్రేముడు. 'రాబర్టు నడె'వలె వీరు బహుళ గ్రంథ పరిశోధనచేసినానుచు, తన గ్రంథముల మధ్య (Among my books) నిరంతరము కూర్చుండియుండెదరు. తాను స్వయముగా చరిత్ర కారుల యొద్దకేగి కావలసిన బోగట్టాను సేకరించి కొనివచ్చెదరు. విగర్వచూడామణి. విద్యావినయ సంపత్తిగలవ్యక్తి. అశాలమృత్యు వాతపడిన చాయన కుమారుడు శ్రీనరేంద్ర నాథునిపేర ఒక సాహిత్యమండలి స్థాపించి, అనేక గ్రంథముల ముద్రించెను. అనేక కబ్బముల కృతిపొందెను. విస్మృత గ్రంథములనేకములు ముద్రించి అంధుల కెనలేని సేవచేసెను. అందు ముఖ్యములు. 1. జాయపసేనాని నృతరత్నావళి 2. ఏకాంబనాదుని 'ప్రతాపరుద్ర చరిత్ర' 3. జగ్గకవి సోమదేవ రాజీయము 4. బద్దెనకవి సీతి శాస్త్ర ముర్తావళి 5. క్షేమేంద్రుని 'బౌచిత్యవిచారచర్చ మొదలగునవి.

చేబ్రోలు హనుమయ్యగారు

జన్మస్థలము గుంటూరు. జననము ది 20—4—1924 విద్య గుంటూరు ఉన్నత పాఠశాలలో 6 వ ఫారములోపు చదువుకొని మానుకొనినారు.

రాజకీయము — 1941 లో గాంధీగారి క్వీట్ ఇండియా ఉద్యమము ఆరంభ మైనది. వీరు ప్రజాసేవ చేయసంకల్పించి రాజకీయములో ప్రవేశించిరి. పట్టణ కాంగ్రెసు సభ్యులు, అధ్యక్షులు. పిమ్మట పురపాలక సంఘసభ్యులు అధ్యక్షులైరి. ఆగర్భ శ్రీమంతులై న హనుమయ్యగారికి ఈవదవి సులభమే (Maeculay - Where wealth is, there power must inevitably be) కొన్ని

వర్షముల కాలము ఛేంబర్ ఆఫ్ కామర్సుకు అధ్యక్షులు. సత్కార్యములు : గర్త పురములోని ప్రముఖ పౌగాకు వ్యాపారస్థులలో నొకరు. ఉదార బుద్ధిగల ఈ పౌగాకు వ్యాపారుల వలన దాదాపు మూడు లక్షల మంది నిరుపేదలు జీవించుచున్నారు. తిక్కనాది మదాంద్ర దిగ్గజేంద్ర విహారసారభూతలమైన గుంటూరు పట్టణముకు శ్రీ హనుమయ్యగారు మంచిసీటి వసతి నేర్పాటుచేసిరి. గుజ్జనగుళ్ల ప్రాంతముకు లారీలమీద మంచిసీటిని దెప్పించుచుండిరి. కాని అసీరు చాలుటలేదు. మంచిసీటిటాంకు నేర్పాటుచేసి, నీటికొరతను నివారించిరి. ఇచట రాత్రిపూట అంధకార బంధురందై భయోత్పాతము గల్గించెడిది. కరెంటు వేయించి వెల్తురు గల్గించుటచేత అమవస నిశిలోగూడ జనులు నిర్భయముగా సంచరించెదరు. మారుమూలలకు సిటీబస్సులు వేయించి రాకపోకల సౌకర్యము గల్గించిరి. అనేక ధర్మసంస్థలకు విరాళము లొసంగిరి. డిపాజిట్లకు ధనములేని రాజకీయ వేత్తలకు డిపాజిట్లు చెల్లించిరి. తన పర్యవ్యయమును తను మన ధనంబుల జనులకు వినియోగించుచున్నట్టి, అజాతశత్రుని బోలిన హనుమయ్య గారికి 1972 సం. ఎన్నికలలో నపజయముగల్గినది. కారణమేమిటో గుంటూరు ప్రజలరే తెలియును.

3. శ్రీ గోగినేని కనకయ్యగారు

జననము తాడికొండ. జననతేది ది 4-1-1917 విద్య-తాడికొండ ప్రాథమిక పాఠశాలలో 5 వ తరగతి వరకు చదువు. తర్వాత 'అమృతలూరు'లో భాషా ప్రవీణకు జదివినారు డిగ్రీ — బి. విద్వాన్ II Clas (మద్రాసు విశ్వ విద్యాలయము) రాజకీయము :— ప్రజాహిత కార్యములు గ్రామ పంచాయితీ సర్పంచి 5 సంవత్సరములు, తాడికొండ సమితి అధ్యక్షులు 7 సంవత్సరములు, రూరల్ కో-ఆపరేటివ్ బ్యాంకి అధ్యక్షులు 3 సంవత్సరములు, తాడికొండ యస్. వి. వి. ఉన్నత పాఠశాలకు 20 సంవత్సరములు శ్రేక్రటరీ. పాటిబండ్ల సీతారామయ్య హైస్కూల్ కు జాయింటు శ్రేక్రటరీగా 'మోడల్ ఎలిమెంటరీ పాఠశాల శ్రేక్రటరీ' టిల్లా భారత్ స్కూల్స్ అండ్ గైడ్స్ వైస్ ప్రెసిడెంటు 7 సంవత్సరములు, ఏడు పల్లికు రేడియోలు ఆరంభించి, వీనికి ప్రారంభోత్సవము శ్రీ యస్. కె. దే గారిచే చేయించిరి. జీర్ణ దేవాలయ పునరుద్ధరణ కార్యక్రమము క్రింద తాడికొండ దేవాలయ పునరుద్ధరణ చేయించిరి. వీరిపేరుతో తాడికొండలో యల్. యఫ్. డిస్పెన్సరీకి భవన నిర్మాణము జరిగినది. రూరల్ హెల్తు

సెంటర్ తాడికొండలో స్థాపించబడినది. ఆంధ్రప్రదేశ్ లో నివి నాలుగు మాత్రమే కలవు. దీనిని పైద్యకళాశాల విద్యార్థుల శిక్షణ నిమిత్తము ప్రభుత్వము తీసికొన్నది. ఈ సెంటరు 'హౌస్ సర్జన్సు' కెంతయో ఉపయోగకారి. తాడికొండలో ఓరియంటల్ కాలేజీ నిర్మాణములోను, మూడు బిల్లులను ఉపయుక్తముగు 'రీజనల్ క్యాంపింగు సెంటరు'కు భవన నిర్మాణములోను, పశువైద్యశాల నిర్మాణములోను, గుంటూరులోని జాగర్లమూడి చిన్నస్వామి కాలేజీ స్థాపనలోను పాటిబండ్ల సీతారామయ్య హైస్కూలు నిర్మాణములోను చిలవరూరిపేట, అమరావతి కాలేజీల నిర్మాణములోను ఈయన పాత్రను గుర్తించవచ్చును. విద్యలేనిచో ప్రజాస్వామ్యము నఫలముకాదు, అనినట్లు విద్యాపేత్త (The aim of education is to foster democracy in U. S. A.) సాహిత్యాభిమాని.

4. శ్రీ కొల్లా సుబ్బారావు యం. ఏ. నాగులపాలెం

జననం ది 8-7-1928 జన్మస్థలం నాగులపాలెం చీరాల తా. విద్యాధ్యయనం. ఋషివారి- చీరాల, గుంటూరు, మద్రాసులలో; రాజకీయము కొంతకాలము గ్రామ పంచాయితీబోర్డు ప్రెసిడెంటు నమితి సభ్యులు - తాలూకా యువజన సంఘాధ్యక్షులుగా యువతరాన్ని ఉత్తేజపరచడానికి కృషిచేసారు. విద్యార్థి దశనుండియే యం. యన్. రాయ్, కవిరాజు త్రిపురనేనివంటి బాల మేలి స్థలాలలో విజ్ఞత గడించటానికి శ్రమించినారు. హ్యూమనిస్టు ఉద్యమ సమితి ప్రకారం సంపాదక వర్గ సభ్యుడు అఖిలభారత రిలై జన్సు ఇన్ స్టిట్యూటులో తీవ్రత విద్యలు. రాడికల్ హ్యూమనిస్టు అసోసియేషను సభ్యులు. ఎ. యన్. హైస్కూలు (జాగర్లమూడి) కార్యనిర్వాహకులు సంస్కరణ దృష్టి, హేతువాద సాహిత్య వృద్ధి లక్ష్యలు. రచనలు - హ్యూమనిస్టు విద్యావిధానము ఇతరవ్యాసాలు

బుద్ధభగవానుని హేతువాదము, విభజ్జవాదమునందు సమ్మతిము గలవాడు. Buddha-No one should believe anything unless it accords with reason') విభజ్జవాదము అనగా Why and how అను ప్రశ్నలు వేసి సమాధానములు రాబట్టుటే. బుద్ధభగవానుని హేతుబద్ధమైన నదికడోయి నేడు సనాతనుల మూర్ఖనమ్మకములు, మతమౌఢ్యము వ్యాప్తియగుచున్నది. ఇది విచారకరము. నవీన యుగలక్షణమగు 'సెక్యులారిజం' మంటగలియుచున్నది. దీనిని విజ్ఞులు జాగ్రత్తగా గమనించవలయును.

5. శ్రీ దావులూరి రామమోహనరావుగారు

జననము 1932. జన్మభూమి ఎలవట్టు. విద్య : తురుమెళ్ళ, ఇంటూరు, తెనాలి. ఉన్నత పాఠశాలలలో 6 వ ఫారము వరకు చదువు. ప్రజాసేవ : ప్రజలకు సేవసేయు సంకల్పముతో రాజకీయములో బ్రవేశించిరి. యలవర్రు పంచాయతీలో పైస్ ప్రెసిడెంటు. నేడు అమృతలూరు పంచాయతీ సమితి అధ్యక్షులు. రాజమితిలో కొన్ని సంస్కరణముల బ్రవేశపెట్టిన యువకుడు. ఎవరికే పనికావలసిన పదిపైనలకార్డు వ్రాయండి; ఆపనిచేసి పెట్టెదను, ఎవరు ఆఫీసుకు 'రావలదు' అనిచెప్పు రాజకీయవేత్త. నెపోలియన్ వలె దృఢదీక్ష, పట్టుదల, కార్యాచరణము గల యువకుడు. 'నా నిఘంటువు'లో అసాధ్యమనునదిలేదు. అనిపల్కు వీరుడు (Napoleon Impossible is not to be found in my dictionary) ఏపార్టీవారైన ప్రజాసేవ కిట్టివారు అర్హులు

6. శ్రీయుత యలవర్తి హనుమంతరావుగారు - బోడపాడు

జననము ది 3—10—1937 బోడపాడు. విద్య — తురుమెళ్ళ, నిడుబ్రోలు ఉన్నత పాఠశాలలలో యస్. యస్. యల్. సి. కాలేజి చదువు పి. బి. యస్. కాలేజి నిడుబ్రోలు, అలిఘర్ విశ్వవిద్యాలయములో బి. ఏ. వరకు చదివి మధ్యలో మానెను. సత్కార్యములు—వీరలయందు అభిమానము. శ్రీమంతుడైన లైతు. అనేక బస్తాలు ధాన్యము ధనము ధర్మమొసంగుదాత పాతవిద్యార్థి సంఘ సభ్యుడు. నిస్వార్థపరుడై రాజకీయ రంగమునజేరి ప్రజాసేవ చేయదలంచెను. (Gandhi - And as I Caunot render this service without entering politics I find myself in them) ఇది సహజవాంఛయే.

7. శ్రీ జాలాది గోపాలకృష్ణమూర్తిగారు మోపరు

జననము ది 22—4—1934 మోపరు. 6 వ ఫారము వరకు జి. సి. బి మ్రొస్కూలు తురుమెళ్ళ. కోయంబత్తూరు యల్. ఏ. ఇ. కి ఏండ్లు చదువు ఉద్యోగము ఆరంభము 1955 మోటార్ వెహికెల్సు ఇన్ స్పెక్టరు ప్రొద్దుటూరు, పార్వతీపురము విజయవాడ — విశాఖపట్టణము — కాకినాడ ప్రస్తుతము 'ఏలూరులో' ఉద్యోగము. సత్కార్యములు — జీర్ణ దేవాలయ నిర్మాణములో చందాలు, వీరపిల్లలకు సహాయము. మోపట్టు పాతవిద్యార్థి సంఘ సభ్యుడు. సాహిత్యమునందు అభిమాని. ఉద్యోగము తన జీవిత లక్ష్యమని (Be all and end all of life) భావించనివ్యక్తి. తన పరిధిలో ననేకమందికి

సాయపడిన ఉదారులు. (Duty first, pleasure next) అను సిద్ధాంతము నందు నమ్మికగలవారు. స్వధర్మ నిర్వహణము చేసికొనుచు వీరలకు సాయపడిన వ్యక్తి.

8. శ్రీయుత పాలడుగు బాపయ్యగారు - మోపల్లు

జననము - ది 10—6—1928 మోపల్లు. విద్య - మోపల్లు ప్రాథమిక పాఠశాల, తురుమెళ్ల ఉన్నత పాఠశాల. గుంటూరు - ఇంటర్ మీడియట్, వాల్తేరు - యూనివర్సిటీ కాలేజి వాల్తేరు ఉద్యోగము - కో-ఆపరేటివ్ సీనియర్ ఇన్ స్పెక్టరు కో-ఆపరేటివ్ సబ్ రిజిస్ట్రార్ - స్లాక్ డెవలప్ మెంటు అఫీసరు. ఉదయగిరి. ప్రస్తుతము తెనాలి బి. డి. ఓ. అధిరుచులు - సాహిత్య పోషకులు మోపల్లు పాఠ విద్యార్థి సంఘ నభ్యుదయ, నిరాదంబరణీని, పరోపకార పరాయణుడు, ఉద్యోగ ధర్మముల నిర్వహించుచు తన వరిధిలో ననేకమందికి సాయపడిన ఉదారుడు.

ఇతిహాస పరిశోధకమాలకు పోషకులు

1. శ్రీమతి పద్మజ అనసూయ	ప్రిన్సిపాల్	శ్రీల కళాశాల గుడివాడ
2. శ్రీ ఎర్నేని వెంకటేశ్వరరావు	„	ఏ. యన్. ఆర్. కాలేజి గుడివాడ
3. „ లక్ష్మీకాంతరావు	„	వి. యన్. ఆర్. కాలేజి తెనాలి
4. „ —	„	కాలేజి గన్నవరము
5. „ —	„	కాలేజి చింతలూరిపేట
6. „ యస్. సుందరమ్	„	భావనారాయణ కాలేజి బెజవాడ
7. „ పా. వేంకట్రామయ్య	„	హెడ్మాష్టరు మోపల్లు హైస్కూలు
8. „ వత్సనారాయణ	„	„ ఉండ్రాజవరము
9. „ నారాయణరావు	„	„ సంగంజాగర్లమూడి
10. „ ఘంటా సాంబశివరావు	„	„ యం. యన్. హెచ్. యన్. గూడవల్లి
11. „ —	„	జి. ప. హైస్కూలు పామర్రు
12. „ —	„	„ గరల్పుహైస్కూలు గన్నవరం
13. „ యం. మధుసూదనప్రసాద్	„	„ వేటపాలెము
14. „ కొడాలి వేంకటేశ్వరరావు	„	„ ఎడ్లవల్లి

15. ,, వేంకటేశ్వరశర్మ	,, ,,	పసుమఱ్ఱు
16. ,, కొడాలి పరశురామయ్య	,, ,,	దుగ్గిరాల
17. ,, పూల రామరావు	సర్పంచి	చెరుకుపల్లి
18. ,, సోం. శివరామకృష్ణయ్య	,,	అమృతలూరు
19. ,, ఆ. సూర్యము	,,	గోవాడ
20. ,, జా. లక్ష్మయ్యబాబుగారు	సాహితీప్రియ	కారంచేడు
21. ,, శ. వేంకటసుబ్బమ్మగారు	,,	,,
22. ,, కొ. మల్లికార్జునరావు	,,	వీరన్నపాలెము
23. ,, గ. వేంకటకృష్ణయ్య	,,	అమృతలూరు
24. ,, నామగిరి గంగరాజు	,,	నిడదవోలు
25. ,, క్రొ. శ్రీరాములు	,,	,,

భారతీయ సంస్కృతిపై అభిప్రాయములు

‘చారిత్రక శిరోమణి’ శ్రీ కొడాలి లక్ష్మీనారాయణ వ్రాసిన ఈ గ్రంథం నేటి యువతరానికి అత్యవశ్యకం ..... శ్రీ వాసవ్య-జననందేష్ ది 20-5-69 ‘..... భారతీయేతిహాస పరిశోధనలు చేస్తున్న శ్రీ కొడాలి వారు ఇదివరలో అనేకములైన అమూల్య గ్రంథాలను రచించి ప్రకటించారు. వీరి రచనలు విద్యుద్విమర్శకుల మన్ననలను, మెప్పులను పొందాయి. అట్టి రచనలలోనిదే ఈ భారతీయ సంస్కృతి. సంస్కృతీ శబ్దానికి పలువురు పలురకాలుగా అర్థం చెబుతున్నారు. “సంస్కృతి అన్నను మతము అన్నను, విజయైన విద్య అన్నను ఒకటిగానే కాన్పించుచున్నది.” అని రచయిత అభిప్రాయము. ఈయన సంస్కృతిని 4 విధాలుగా విభజించారు. అధ్యాత్మిక సంస్కృతి, శారీరక సంస్కృతి, మానసిక సంస్కృతి, సారస్వత సంస్కృతి అని, వాటినిగురించివివరాలు, ఆసంస్కృతులలో భారతదేశం స్థానం ప్రాచీన కాలంనుంచి వివిధరంగాలలోని సంస్కృతి వివరణ తెలుపబడినది. మత విషయక సంస్కృతిని వివరించేపట్ల వేమనయోగిని ఆదర్శంగా గ్రహించి, ఆయనజీవిత విశేషాలు వివరింపబడ్డాయి.

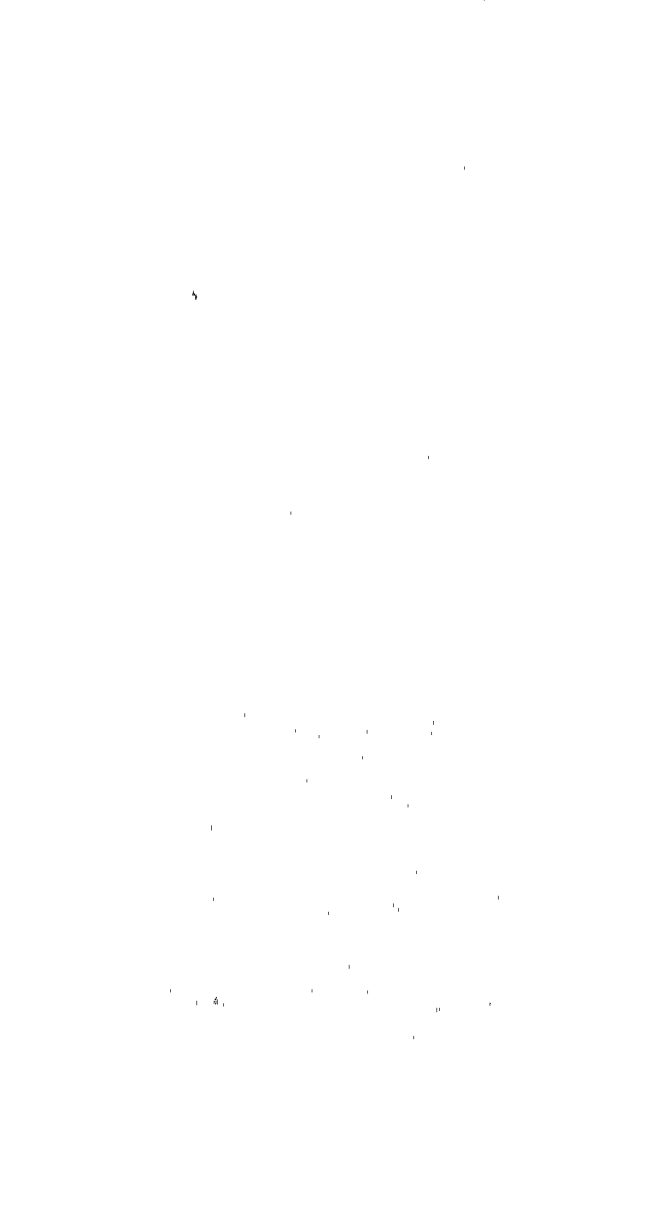
సంస్కృతీ భాగాలయిన వాస్తు, శిల్ప, గాన, నృత్యకళలను గురించిన్నీ కూడ చెప్పబడింది. అక్కడక్కడ విషయస్పష్టతకోసం, ప్రామాణికతకోసం అంగ్ల భాగాలు ఉదహరించబడినవి. విభిన్నరూపాలలో ఉన్న భారతీయ సంస్కృతిని గురించి తెలుసుకొనుటకు ఈ పుస్తకము బాగా ఉపయోగిస్తుంది. ఇది రచయిత పరిశోధనలకు మచ్చుతునక. అందరు చదవతగినది.

సాహిత్యప్రియ — ఆంధ్రజ్యోతి, ది 6-10-1988

Total - 218

HISTORIC KASI BIBLIOGRAPHY

- E. B. Havell - Benares, the sacred city
- Aryan rule in India
- Thomas - India, land of the black Pagoda
Archelological survey of India -
Annual reports, 1906 - 1907. *Acc. No. 7489*
- Dr. Edward C. Sachau - Alberuni's India.
Encyclo Brita Vols.
Imperial Gazetteer - Volume II.
- Reginal Heber - Narration of journey through
the upper provinces of India Vol I.
- William Daniel - The oriental Annual.
- William Howard Russell - My diary in India, Vol. I
- Ranjit Sitharam Pandit - (Tr) Rajatharangini.
- B. Majundar - A guide to Sarnath.
- Beal S - Buddhistic records of the western world
- Cowell E. B. - The Jataka tales. *294.535 LAK*
- Kern H - Manual of Buddhism.
- A. A. Macdonall - India's past.
- A history of Sanskrit literature.
- R. C. Dutt - Ancient India
- S Ch Pradhan - Ancient Indian chronology.
- Hemachandra Rai Choudry - Political history
of Ancient India.
- J. Takakusu - A record of the Buddhist religion
as practised in India.
- S stevenson - Heart of Jainism
- K. R. Subrahmanyam - Andhra history *650. 10-20.*
- Rhys Davids - Buddhist India
- V. A. Smith - Early history of India
- Oxford history of India
- Asoka
- G W Hastings - A vindication of Warren Hastings
- S. N Veerappan - The holy Benares in Pictures
- Pandit Sheo Narain - Saranath
- B. N Roy - Benares and Saranath
- James Legge - Travels of Pahiyan.
- T Watters - On Yuan Chwang's travels (2 Vol.)
- Samuel Beal - Life of Hiuen Tsiang
- R N. Mehta - The Buddhist India etc ,

సంపుటములుగా ముద్రించనున్న గ్రంథములు

1 వ సంపుటము : చారిత్రక శ్రీశైలము - భారతీయ సంస్కృతి - చారిత్రక కాశీ క్షేత్రము.

దేవాలయ గ్రంథాలయములకు కొన్ని కమెండు చేయబడినవి. చూచుడు -
L. Dis. No. J 3/2096/71 దేవాలయ కమీషనరుగారి ఆదేశం
ది 12-1-71

2 వ సంపుటము : వార్షిక రామాయణ విమర్శనము, మహాభారత విమర్శనము, భారతీయ సమాజముపై ఆంగ్ల విద్యాప్రభావము.

3 వ సంపుటము : భారత విద్యుషీరత్నములు - నాగాజ్ఞాన చరిత్ర - ఆశ్వదేవుని చరిత్ర - ఆశ్వమేషుని చరిత్ర - బసవేశ్వరుని చరిత్ర - తెనాలి రామ లింగని చరిత్ర - ప్రాచీన గణితశాస్త్ర వేత్తలు - నాగలింగము చరిత్ర - సన్నెచోడుడు - అల్లూరి సీతారామరాజు - మునునూరి వీరులు - కృష్ణదేవ రాయలు - ప్రాచీన యోగులు - రామానుజాచార్యులు - రాయభట్టు పీఠ రామవతిని చరిత్ర.

4 వ సంపుటము : ఆంధ్రుల చరిత్ర - ప్రాచీన ఆంధ్ర గ్రంథాలయ చరిత్ర - ప్రాచీన భారతీయ గ్రంథాలయ చరిత్ర.

5 వ సంపుటము : విస్మృత ఆంధ్రనాయకుల చరిత్ర - సూర్యదేవర రాజన్య చరిత్ర - ప్రాచీన ప్రజాస్వామికములు - సామాజిక పథకములు - వివాహముల చరిత్ర.

6 వ సంపుటము : అన్ని ఇంగ్లీషు పుస్తకములు 7, 8, 9, 10 సం. లు - మిగత వ్యాసములు, పుస్తకములు.

ఇట్లు

ప్రొవైన్యుటరు ఇతిహాస పరిశోధకమాల

మో పట్టు

తెనాలికాలాకా-ఆంధ్రప్రదేశ్

